

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
VĒSTURES UN FILOZOFIJAS FAKULTĀTE
RIETUMEIROPAS UN AMERIKAS JAUNO UN JAUNĀKO LAIKU
VĒSTURES KATEDRA

RASA PĀRPUCE

**BALTIJAS KULTŪRAS VĒRTĪBU PROBLĒMA
VĀCBALTIEŠU IZCEĻOŠANAS KONTEKSTĀ**

PROMOCIJAS DARBS

Zinātniskais vadītājs
Dr. habil. hist., profesors

INESIS FELDMANIS

Rīga 2010

Satura rādītājs

Ievads	3
Avotu un literatūras apskats	12
1. Vācbaltiešu radīto un uzkrāto kultūras vērtību pārraudzība un pārvalde Baltijā 20. gs. 20. un 30. gados	40
1.1. Kultūras vērtību pārraudzība Latvijā un Igaunijā	41
1.1.1. Likumdošana, nozīmīgākās valsts nozīmes kultūras vērtību kolekcijas	42
1.1.2. Likumi (noteikumi) par pieminekļu aizsardzību	48
1.2. Vācbaltiešu kultūras vērtību pārvalde	54
1.2.1. Nozīmīgākās vācbaltiešu radītās un uzkrātās kolekcijas	54
1.2.2. Vācbaltiešu pārvaldīto kultūras vērtību pārņemšana Latvijā	57
1.2.3. Vācijas ietekme uz vācbaltiešu kultūras vērtībām	64
2. Starpvalstu sarunas un noslēgtās vienošanās par kultūras vērtībām (1939. gada oktobris –1941. gada pirmā puse)	70
2.1. Latvija un Vācija	70
2.1.1. Līguma un tā papildprotokola sagatavošana	70
2.1.2. Līguma izpilde līdz 1940. gada janvārim	75
2.1.3. Līguma izpilde no 1940. gada janvāra līdz aprīlim	84
2.1.4. Līguma izpilde 1940. gada maijā un jūnijā	96
2.1.5. Kultūras vērtību pārvaldes organizēšana Latvijā pēc to sadales	100
2.2. Igaunija un Vācija	105
2.2.1. Protokola sagatavošana un izpilde līdz 1940. gada aprīlim	105
2.2.2. Komisijas darbs kultūras vērtību sadalei 1940. gada maijā un jūnijā	114
2.3. PSRS un Vācija	121
2.3.1. Kultūras vērtību sadale līdz 1940. gada augustam	122
2.3.2. Pēcizceļošanas sagatavošana	127
2.3.3. Noslēgtās vienošanās 1941. gada janvārī un to izpilde	129
3. Baltijas kultūras vērtību pārraudzība un pārvalde nacionālsociālistiskajā Vācijā	132
3.1. Vācbaltiešu kultūras vērtību pārraudzība	132
3.1.1. Vācbaltiešu kultūras centra izveide Poznaņā	132
3.1.2. Vācijas iestāžu savstarpējās konkurences ietekme	139
3.1.3. Politisko pārmaiņu Baltijā ietekme	152
3.2. Vācbaltiešu kultūras vērtību pārvalde	157
3.2.1. Ģenealoģiskie materiāli Dzimtu nodaļā	157
3.2.2. Baltvāciešu kultūras vērtību krātuves darbs	164
3.2.3. Kultūras vērtības kara beigās	177
Nobeigums	181
Avotu un literatūras saraksts	185
Lietoto saīsinājumu saraksts	201
Publikācijas par promocijas darba tēmu	203
Anotācija / Abstract	204

levads

Otrā pasaules kara un tā zaudējumu izpēte un apzināšana ir aktuāla kopš kara beigām. Pēdējos divdesmit gados interese ir pastiprinājusies par kara laikā pārvietotajām kultūras vērtībām. Lielā mērā šī interese jeb aktualitāte izriet no iespējas panākt konkrētu kultūras vērtību restitūciju, t.i. kara laikā pārvietoto materiālu atgriešanu to izcelsmes zemē (proveniences princips) vai atgriešanu to likumīgajiem īpašniekiem. Šajā gadījumā vēstures pētniecība iet kopsolī ar tiesu procesiem un to konkrētiem rezultātiem.¹ Jaunas iespējas pētniecībā nāca klāt līdz ar politiskajām pārmaiņām PSRS 20. gs. 80. gadu beigās un tās sabrukumu 90. gadu sākumā, kā arī Centrālās un Austrumeiropas valstu amatpersonu un pētnieku iesaistīšanos dialogos ar kolēģiem no pārējās Eiropas un arī Amerikas. Tomēr ne visi jautājumi, kas saistīti ar kara laikā pārvietotajām kultūras vērtībām, ir viennozīmīgi atrisināmi par labu vienai vai otrai ieinteresētai pusei – daļa no tiem ir saistīti ar savstarpējiem kara laikā radītiem zaudējumiem (laupīšanas, pārvietošanas, iznīcināšanas, restitūcijas un reparāciju jautājumi), kā, piemēram, tas ir Vācijas un Krievijas gadījumā.² Kaut starptautiskās konvencijas un rekomendācijas nosaka kara laikā pārvietoto kultūras vērtību totālo restitūciju, t.i., ka tās nevar būt kara trofejas un ir atdodamas tām valstīm,

¹ Tiesu procesi saistīti ar privātpersonu vai to pārstāvju izvirzītajām īpašumtiesībām attiecībā uz konkrētām kultūras vērtībām (Skat.: *Francini, Esther Tisa*. Provenienzforschung in der Schweiz: Eine Übersicht über „Raubkunst“-Debatte und die Bedeutung der Schweiz für internationale Rechten // AKMB-news (Arbeitsgemeinschaft der Kunst und Museumsbibliotheken).- Jahrgang 11, 2005. – Nr. 5. – S. 33-37.)

² *Stossun, Eva*. Kulturgüterschutz im internationalen Recht unter besonderer Berücksichtigung der deutsch-russischen Beziehungen. – Frankfurt/ M: Peter Lang, 2003.- S. 33-35.; *Boguslavskij, M.M.* Sovremennye pravovye voprosy vozvrascenija kulturnyh cennostej v stranu ih proizhozdenija // Gosudarstvo i pravo [Moskva]. – 1992. – c.125.; Viens no svarīgākajiem dokumentiem ir Konvencija par kultūras vērtību aizsardzību bruņota konflikta gadījumā, pieņemta Hāgā 1954. gadā, publicējusi Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcija: www.mantojums.lv .

kurās (kuru teritorijās) tās ir atradušās, praksē restitūcijas gadījumi pārsvarā balstās uz divpusējiem nolīgumiem.¹

Baltijā kultūras vērtību pārvietošana Otrā pasaules kara laikā ir notikusi ne mazāk intensīvi kā citos kara norišu skartajos apgabalos.² To, tāpat kā citur, pamatā ir noteikusi karā iesaistīto lielvaru politika attiecībā pret kultūras vērtībām. Latvijā nav apkopojošu pētījumu par kultūras pieminekļiem, kas Otrā pasaules karā laikā sadalīti un izvesti no Latvijas. Pētījumi ir vai nu projektu līmenī,³ vai arī saistīti ar atsevišķu kultūras vērtību likteņu izsekošanu.⁴ Tie tikai atsevišķos gadījumos pieskaras valstu politikas un kara laika norišu ietekmei uz kultūras vērtību sadali, pārvietošanu, kaut arī tas bija pamatā gandrīz visiem izvešanas gadījumiem, vismaz lielajām un okupāciju varu pārvaldes organizētajām akcijām. Baltijas kultūras vērtību sadali kara laikā noteica divi noziedzīgi totalitāri režīmi PSRS un Vācijā.

Latvijā un Igaunijā pirmā lielā valsts nozīmes kustamu kultūras pieminekļu pārvietošana Otrā pasaules kara laikā notika 1939.-1941. gadā, saistībā ar vācbaltiešu izceļošanu. Nacionālsociālistiskā Vācija no Baltijas pārvietoja ne tikai ap 84 000 vācbaltiešus⁵ (uz Vācijas okupētajām Polijas teritorijām), bet arī reģionam nozīmīgas vēstures liecības – arhīvu un bibliotēku materiālus un mākslas un kultūrvēsturiskos priekšmetus (ap 70 000 grāmatu sējumus un aptuveni 15 000 priekšmetus; pārsvarā no

¹ *Boguslavskij, M.M.* Sovremennye pravovye voprosy vozvrascenija...- c. 124, 126, 129.

² Pie tam Baltija bija ne tikai kā vieta no kurienes tiek izvestas kultūras vērtības, bet arī vieta, kas bija tranzīta punkts šādai pārvietošanai (Skat.: *Volkert, Natalia.* Der Kulturgutraub durch deutsche Behoerden in den waerend des Zweiten Weltkrieges besetzten Gebieten // *Kulturgueter im Zweiten Weltkrieg: Verlagerung – Auffindung – Rueckfuerung / Bearb. von Uwe Hartmann.* (Veroeffentlichungen der Koordinierungsstelle fuer Kulturgutverluste Magdeburg, Bd. 4)– Magdeburg: Koordinierungsstelle fuer Kulturgutverluste, 2007. – S. 31.

³ *Sprūde, Viesturs.* Vēsturnieki cer uz Latvijas –Krievijas starpvaldību komisiju // *Latvijas Avīze.* – 2007. – 22. okt.

⁴ Izceļami būtu pētījumi vai projekti mākslas vēsturē (piemēram, Jāņa Kalnača, Elītas Grosmanes, Daces Lambergas darbi; publikāciju nosaukumus skat. literatūras sarakstā). Daļa pētījumu ir vērsta uz restitūciju, vai arī tie ir mēģinājumi saskatīt šādas iespējas, skat.: *Lejiņa, Anna.* Zudušo vērtību sarežģītais mājupceļš // *Nedēļa.* – Nr.10. – 2007. – 5. marts. – 36.-39. lpp. (rakstā ietverta intervija ar Latvijas Mākslas institūta vadītāju Elītu Grosmani).

⁵ *Loeber, Dietrich A.* Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939-1941 im Spiegel der Dokumente. Eine Einführung // *Diktierte Option: Die Umsiedlung der Deutsch Balten aus Estland und Lettland 1939–1941 / Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von D.A. Loeber.* – Neumünster: Karl Wachholz Verlag, 1972. – S. (52)-(53).

Latvijas). Loģisks ir jautājums par šī procesa leģitimitāti, kā arī par vērtību atrašanās vietu mūsdienās.

Ja, piemēram, lielākā daļa Vācijas izvesto arhīvu materiālu 1950. gados atgriezās Baltijā, bet grāmatas pārsvarā ir zudušas, tad attiecībā uz mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem kopš to sadales un izvešanas brīža ir pastāvējušas neskaidrības – gan par to atrašanās vietu, gan arī par īpašumtiesību jautājumiem. Arhīvu materiālu gadījumā starptautiskajā praksē ir vairāk piemēru, kad tie tiek nodoti atgriezti atbilstoši sākotnējai izcelsmei.¹ Attiecībā uz kultūrvēsturiskajiem, un īpaši, uz mākslas priekšmetiem, proveniences princips netiek vispārināts (attiecināts pilnībā). Katrs atsevišķs gadījums tiek interpretēts atkarībā no iesaistīto pušu ieinteresētības un aktivitātes, un jebkurā gadījumā – vai nu runa ir par starptautisku konvenciju ievērošanu, valstu divpusējiem nolīgumiem vai tiesu procesiem – tam pamatā ir vēstures izpētes darbs.

Latvijā (un arī Igaunijā) ik pa laikam aktualizējas jautājumi par vācbaltiešu izceļošanas laikā sadalītajām kolekcijām. Tie ir jau minētie – izvešanas leģitimitātes noskaidrošana un atrašanās vietas apzināšana. Pie tam, runa ir ne tikai par izvestajiem pieminekļiem, bet arī par Baltijā palikušajiem. Piemēram, jau 1980. gados Rīgas pilsētas izpildu komiteja mēģināja izdibināt iespējas atgūt Polijā esošos mākslas priekšmetus.² Rīgas pilsēta vēlējās ar LPSR Kultūras ministrijas starpniecību organizēt objekta atgriešanu Latvijā, tomēr tas netika realizēts – iespējams, tāpēc, ka tika saņemta izziņa no LPSR Centrālā valsts arhīva par pieminekļa izvešanas apstākļiem – par to, ka tas izvests saskaņā

¹ Piemēram, Igaunija 1990. gadā saņēma atpakaļ Vācijas 1944. gadā izvest Tallinas pilsētas arhīvu, kas notika uz PSRS – Vācijas 1989. gadā veiktās notu apmaiņas pamata; pretī Vācija saņēma atsevišķus savus arhīvus no Maskavas (Skat.: *Tas pats*. Die Verlagerung des Revaler Stadtarchivs im Rahmen des „Archivschutzes“ während des Zweiten Weltkrieges // Reval: Handel und Wandel vom 13.-20. Jh. / Hrsg. von Norbert Argemann, Wilhelm Lenz, jun., (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Nr. 8). – Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997 – S. 397-443.); Tomēr jāatzīmē, ka mūsdienās sadarbība ar PSRS mantinieci Krieviju, vismaz Latvijai, nenorit tik veiksmīgi un tiek vērtēta kā „politiska un ļoti jūtīga“ (Skat.: *Sprūde*, V. Vēsturnieki cer...).

² Gunara Armaņa sniegtā informācija un dokumentu kopijas no Rīgas Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas (turpmāk – RKPAL) arhīva. Iespējams, informācija līdz Rīgai bija nonākusi pēc 1978. gada publikācijas Polijā par kādu unikālu, kara laikā no Sv. Pētera baznīcas izvestu 16. gs. pieminekli (Skat.: *Walczewski, Romuald*. Brązowy siedmioramienny świecznik z Rygi w katedrze we Włocławku [Bronzas septiņžuburu svečturis no Rīgas Vloclavakas katedrālē] // *Biuletyn Historii Sztuki*. Rok XI. Nr. 3. – Warszawa: Instytut Sztuki Pan, 1978. – s. 241–244.)

ar 1939. gada 30. oktobrī Vācijas un Latvijas noslēgto Līgumu par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju.¹ Tomēr interese par Latvijas vēstures un kultūras liecībām Polijā ir saglabājusies līdz mūsdienām, cita vidū – Latvijas Mākslas institūta aktivitātes, kas vērstas uz vācbaltiešu izceļošanas laikā izvestu pieminekļu atgriešanu no Polijas Latvijā.²

Cits piemērs ir notikumu virkne, kas saistās ar t.s. Frīdriha Vilhelma Brederlo (1779–1862) gleznu galerijas likteni, kas ir viena no vērtīgākajām kara laikā Latvijā sadalītajām kolekcijām (pie tam, sadale notika arī ārpus vācbaltiešu izceļošanas akcijas). Īpašumtiesību jautājumi attiecībā uz visu kolekciju ir strīdu, diskusiju un tiesas prāvu objekts jau no 20. gadsimta 20. gadiem līdz pat mūsdienām.³

Igaunijā jautājumu par Baltijas kultūras vērtību atrašanos Polijā, piemēram, apskata mākslas vēsturniece Anne Lougas.⁴ Kaut arī viņa neuzdot tiešus jautājumus par iespējamo restitūciju, šādu problēmas uzstādījumu rakstā var saskatīt. Jāatzīmē, ka arī Latvijā vēsturnieki un mākslas vēsturnieki zinātniskās publikācijās neizvirza restitūcijas jautājumus; viņi to dara ar preses publikāciju starpniecību. Nākas konstatēt, ka nepietiekamas tēmas izpētes dēļ šie jautājumi, īpaši par vērtīgu priekšmetu īpašumtiesībām, tiek vai nu interpretēti atkarībā no iesaistīto pušu ieinteresētības (kā piemērā ar F. V. Brederlo kolekciju), vai arī speciālistiem (no minētajiem piemēriem - mākslas institūta darbiniekiem) trūkst argumentu, lai nopamatotu savu prasību. Lai izprastu kara laikā notikušo kultūras

¹ G. Armaņa (RKPAI) sniegtā informācija.

² *Lejiņa, Anna*. Zudušo vērtību sarežģītais mājupceļš... – 36.-39. lpp. (skat. 6. atsauci).

³ Sākotnēji kolekcijā bija 201 glezna. Mūsdienās lielākā daļa no tām atrodas Rīgā, Latvijas Nacionālajā mākslas muzejā (viena no tām pēc kara no Polijas atgriezās Rīgā); trīs mākslas darbi pieder fon Zengbušu (*Sengbusch*) ģimenei Vācijā, to skaitā viens mākslas darbs – t.s. Kerklīnga altāris – atrodas Lībekā, Sv. Annas muzejā, un Vācijas tiesa to 1992. gadā atzina par fon Zengbušu ģimenes īpašumu (Skat.: *Walter, Holger*. Rueckgabe und Rueckfuehrung – Erfahrungen einer kommunalen Verwaltung im Umgang mit kriegsbedingtem Kulturgut // *Kulturgueter im Zweiten Weltkrieg: Verlagerung – Auffindung – Rueckfuehrung...* – S. 483-486.; *Upeniece, Daiga*. Frīdriha Vilhelma Brederlo personība un kolekcijas vēsture no 1862. gada līdz šodienai // Frīdriha Vilhelma Brederlo kolekcija: Izstādes katalogs / *Sast. D. Upeniece*. – Rīga: Neputns, 2000. – 20. lpp.; *Dzērve Laura, Rozītis Ojārs J.* Interesē Brederlo mantojums // *Diena*. – 2002. – 3. maijs.)

⁴ *Lougas, Anne*. Baltisaksa kunstivarde küsimusi [Vācbaltiešu kultūras vērtību jautājumi] // *Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eesti*. - Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Estis; Tallinna Linnaarhiiv, 2000. – Lk. 107-108. ; Autorens interese ir no Igaunijas nākušās kultūras vērtības, bet viņa piemin arī tos bijušos Latvijas mākslas darbus, kas saistās ar Igaunijā dzīvojušiem meistariem.

vērtību sadali un kaut nedaudz viestu skaidrību par kara laikā notikušā tiesiskajiem pamatiem, ir nepieciešams pētīt kultūras vērtību pārraudzības un pārvaldes jautājumus kara laikā.

Promocijas darba mērķis ir analizēt vācbaltiešu 1939.–1941. gada izceļošanas ietekmi uz Baltijas kultūras vērtību likteni. Pētot Baltijas kultūras vērtības vācbaltiešu izceļošanas kontekstā, runa ir par mūsdienu Latvijas un Igaunijas Republiku teritorijās līdz Otrajam pasaules karam esošajām kultūras vērtībām un problēmām, kas radušās līdz ar kara laika norisēm, jo vācbaltiešu izceļošana skar šīs divas valstis.¹ Darba hronoloģiskās robežas ir no 20. gs. 20. gadiem līdz Otrā pasaules kara beigām. Darbā galvenā uzmanība veltīta norisēm, saistītām ar vācbaltiešu izceļošanu 1939.-1941. gadā, tomēr, lai izprastu tēmu, skatīts arī laiks pirms izceļošanas, 20. un 30. gadi, kā arī kultūras vērtību pārraudzība un pārvalde Otrā pasaules kara laikā pēc to sadales.

Ar kultūras vērtībām ir domāti valsts (sabiedriskas) nozīmes kustami kultūras pieminekļi – arhīvu, bibliotēku materiāli un muzejiski priekšmeti – ar māksliniecisku vai kultūrvēsturisku vērtību, par galvenajiem kritērijiem ņemot 20. un 30. gadu Latvijā un Igaunijā veidotos valsts aizsargājamo pieminekļu sarakstus, kā arī nacionālsociālistiskās Vācijas interesi par konkrētām kultūras vērtībām vai to grupām pirms kara un tās laikā. Promocijas darbā nav tuvāk raksturotas konkrētas kultūras vērtības; uzmanība veltīta problēmām, kādas atklājas, sekojot līdzī starpvalstu sarunām par kultūras vērtībām, līgumu slēgšanai un praktiskai šo līgumu izpildei. Valsts nozīmes kultūras vērtības apskatāmajā laika posmā atradās pārsvarā valsts, pašvaldību vai sabiedrisku organizāciju pārvaldītās krātuvēs (arhīvos, bibliotēkās, muzejos, baznīcās), kā arī privātpersonu īpašumā. Pēdējā gadījumā ne visi privātpersonu rīcībā esošie pieminekļi 20. un 30. gados bija apzināti, tāpēc tie darbā skatīti tikai tajos gadījumos, ja bija saistīti ar reģistrētiem valsts nozīmes kustamiem kultūras pieminekļiem vai to apzināšanu izceļošanas laikā.

¹ Atsevišķos gadījumos tēmas ietvaros ir runa arī par Lietuvas kultūras vērtībām, piemēram, kad 1940-1941. gadā Vācijas speciālisti, kuri strādāja starpvalstu komisijā Latvijā un Igaunijā, paralēli apzināja arī Lietuvas pieminekļus.

Latviešu valodā rakstītajā vēstures literatūrā, kā arī patreiz spēkā esošajā likumdošanā un normatīvajos aktos netiek lietots viens (vienots) apzīmējums tai kultūras mantojuma daļai, kas promocijas darbā tiek saukta par kultūras vērtībām. Avotos un vēstures literatūrā tiek lietoti dažādi apzīmējumi.¹ Promocijas darbā pamatā tiek lietots apzīmējums „kultūras vērtības”, kā arī: „kustamas vērtības”, „kustami (kultūras) pieminekļi”, kultūras objekti u.c.

Promocijas darbā iespēju robežās nodalīta kultūras vērtību pārraudzība (jeb pārvaldes organizēšana, pārvaldība) un pārvalde (praktiskā pārvalde un rīkošanās ar pieminekļiem). Darbā nav analizēta valstu kultūrpolitika, taču, apskatot konkrētas norises saistībā ar kultūras objektu pārraudzību un pārvaldi, atklājas ar valstu kultūrpolitiku saistītas izpausmes.²

Promocijas darbā ar vācbaltiešiem tiek apzīmēti Latvijā un Igaunijā ilgstoši līdz Otrajam pasaules karam dzīvojošie vācieši.³ Latvijas un Igaunijas vācieši bija vienota grupa

¹ 1930. gadu likumos, arī 1939. gada 30. oktobra vācbaltiešu izceļošanas līgumā, lietotie apzīmējumi: „kultūras pieminekļi”, „vēstures pieminekļi”, „kultūras vērtības”, „senatnes, kulturālās vērtības” u.c. Patreiz spēkā esošajos likumos un normatīvajos aktos lietotie apzīmējumi: „kultūras vērtības”, „kultūras pieminekļi”, „kustami kultūras pieminekļi”, „kultūras mantojuma vērtības, objekti” u.c. Daži vēstures literatūrā lietotie nosaukumi: „kultūras pieminekļi”, „kustami pieminekļi” (Mārtiņš Apinis, 1992); „kultūras vērtības” (Helēna Šimkuva, 1998); „kustamas vērtības” (Rihards Pētersons, 2001). Jautājumam par pieminekļu tipoloģisko dalījumu ir pievērsies R. Pētersons. – *Pētersons R. Kultūras mantojuma aizsardzība Latvijas Republikā (1919–1923) // Latvijas mākslas un mākslas vēstures likteņgaitas: Rakstu krājums. – Rīga: Neputns, 2001. – 23. lpp.*

Jāatzīmē, ka arī citās valodās, nepastāv viens apzīmējums šai kultūras mantojuma daļai. Tiesību zinātniece un vēsturniece Eva Stossuna min, ka dažādās zemēs eksistē vairākas definīcijas, kuras atšķiras atkarībā no nacionālajiem likumiem, starptautiskajiem nolīgumiem, literatūras vai tiesvedības, katrā atsevišķā gadījumā atrunājot lietotā jēdziena (nosaukuma) būtību (Skat.: *Stossun, E. Kulturquerschutz im internationalen Recht...* - S. 34.)

² Vācijas mūsdienu kultūrpolitikas speciālists Armīns Kleins izdala trīs kultūrpolitikas komponentus (īpatnības): 1) institucionālo pusi (likumi, pārraudzība); 2) procesuālā dimensija (praktiskā pārvaldīšana, ieskaitot arī iestāžu pārraudzības darbu); 3) saturiskā dimensija (konceptijas un priekšstati) (Skat.: *Kleins, Armīns. Kultūrpolitika. – Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2008. – 34., 36. lpp.*). Latviešu valodas tulkojumā institucionālajai pusei lietots nosaukums: „pārvaldības sistēma jeb konstitūcija” (34. lpp.), bet procesuālajai pusei: „kultūras pārvaldes iestādes” (36. lpp.).

Promocijas darbs var dot savu pienesumu pirmajiem diviem no trim minētajiem komponentiem. Disertācija neizdala atsevišķi t. s. saturisko dimensiju (konceptijas un priekšstatus), kas būtu atsevišķa izpētes tēma (plašākas – kultūrpolitikas tēmas ietvaros) par katras iesaistītās puses (sākot no valsts iestādēm līdz atsevišķām personām) koncepcijām, priekšstatiem; darbā šī „dimensija” ir apskatīta vai nu pie pārraudzības vai pārvaldes, kuru robeža bieži vien ir nosacīta un savstarpēji papildinoša.

³ Par šīs vācu tautas grupas apzīmējumiem dažādos laikos vairāk skat.: *Cerūzis, Raimonds. Vācu faktors Latvijā (1918-1939): politiskie un starpnacionālie aspekti (LU Vēstures un filozofijas fakultātes raksti: Sērija „Vēsture”, 1. sēj.) – Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004. - 1.-2., 24.-27. lpp.*

ar kopīgu vēsturi un tradīcijām, kas bija atšķirīgas, piemēram, no Lietuvas vāciešiem. Piemēram, vācbaltiešu vēstures pētīšanas biedrības un citas sabiedriskas organizācijas Latvijā un Igaunijā, kuru īpašumā bija valsts nozīmes kultūrvēsturiskas kolekcijas, priekšmetu atlasē orientējās uz mūsdienu Latvijas Republikas un Igaunijas Republikas teritoriju vēstures liecību saglabāšanu.

Vācbaltiešu izceļošana un ar to saistīto problēmu risināšana notika no 1939. gada oktobra līdz 1941. gada maijam.¹ Latvijā un Igaunijā dzīvojuši vācu tautības iedzīvotāju daļa (šo valstu pilsoņi) saskaņā ar nacionālsociālistiskās Vācijas un PSRS noslēgtajiem noziedzīgajiem līgumiem un to papildprotokoliem (1939. gada 23. augustā un 28. septembrī) tika izvesta no Baltijas un izvietota tagadējās Polijas teritorijā, tā realizējot abu totalitāro lielvaru slepenās vienošanās par Centrālās un Austrumeiropas teritoriju sadali un par šajās teritorijās esošo tautu (vai to grupu) pārvietošanu.

Vācbaltiešu praktiskā izceļošana tika organizēta, Vācijai slēdzot līgumus² ar katru valsti atsevišķi (to paredzēja Vācijas un PSRS vienošanās). Igaunijas Republikas un Latvijas Republikas līgumi ar Vāciju noslēgti attiecīgi 1939. gada 15. un 30. oktobrī. Pēc tam, kad PSRS bija okupējusi un anektējusi Latviju un Igauniju, abas lielvalstis 1941. gada 10. janvārī noslēdza jaunas vienošanās par šīs teritorijās dzīvojošo vāciešu pārvietošanu jeb pēcizceļošanu. Promocijas darbs nepēta vācbaltiešu izceļošanas procesu, tomēr tā kā kultūras vērtību sadale notika izceļošanas ietvaros, tad neizbēgama ir šīs akcijas pieminēšana un atsevišķu tās norišu akcentēšana, kas ietekmēja pieminekļu sadali, piemēram: izceļošanas līgumu kopējās izpildes gaita; nacionālsociālistiskās Vācijas pārvaldes izstāžu savstarpējā konkurence iegūstot ietekmi pār pārvietotajiem vācbaltiešiem; vācbaltiešu kultūras centra veidošana Poznaņā (*Poznań, Posen*).

¹ Plašāk par to skat.: *Loeber, D. A.* Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939-1941 im Spiegel der Dokumente. Eine Einführung // Diktierte Option:... - S. (15)-(60).; *Feldmanis, Inesis.* Vācbaltiešu izceļošana // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 3. – 32.-41. lpp.; Nr. 4. – 35.-45. lpp.; *Tas pats.* Vācbaltiešu pēcizceļošana 1941. gadā // 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 25). – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. – 100.-116. lpp. ; u.c.

² Vācija ar Igauniju noslēdza Protokolu.

Strādājot ar avotiem un literatūru, izmantotas speciālās vēstures izpētes metodes. Promocijas darbā izmantotie avoti un literatūra analizēti atsevišķā nodaļā. Darba struktūra veidota pēc hronoloģiskā principa, kas apvienots ar problēmu izvērsumu. Promocijas darbs sastāv no: ievada; avotu un literatūras apskata; trim pamatnodaļām, (atbilstoši risināmajiem uzdevumiem); nobeiguma; avotu un literatūras un darbā lietoto saīsinājumu saraksta; saraksta ar zinātniskajām publikācijām par promocijas darba tēmu; anotācijas par pētījumu latviešu un angļu valodā.

Darba **pirmās nodaļas** uzdevums ir analizēt vācbaltiešu radīto un uzkrāto kultūras vērtību pārvaldi Latvijas un Igaunijas valstu politikas kontekstā 20. gs. 20. un 30. gados. Nodaļā apskatīts gan tas, kā valstis organizēja tām svarīgu kultūras pieminekļu apzināšanu, reģistrāciju un aizsardzību (ieskaitot nacionālas nozīmes arhīvu, bibliotēku un muzeju veidošanu vai atbalstīšanu), gan arī tas, kāda bija to attieksme pret t.s. vācbaltiešu kultūras vērtībām. 30. gados valstu (īpaši Latvijas) un vācbaltiešu attiecībās iezīmējās atsvešinātība un pat savstarpējais noliegums, kas ietekmēja arī kultūras vērtību praktisko pārvaldi. Šī perioda apskats un norišu analīze nepieciešama, lai, piemēram, saprastu valstu vadītāju attieksmi pret t.s. vācbaltiešu kultūras vērtībām (un izejas pozīcijas) vācbaltiešu izceļošanas laikā.

Viens no **otrās nodaļas** veicamajiem uzdevumiem ir analizēt 1939.–1941. gada Latvijas un Igaunijas vācbaltiešu izceļošanas līgumu nozīmi Baltijas kultūras vērtību sadales procesā, kā arī izvērtēt lēmumu par kultūras vērtību izvešanu pieņemšanu un izpildi saistībā ar sabiedriski politiskajām norisēm reģionā. Vācbaltiešu lielākā daļa Baltiju atstāja izceļošanas pirmajā posmā 1939.–1940. gadā, kad arī tika likvidētas viņu dibinātās kultūras biedrības, kas līdz tam pārvaldīja nozīmīgas kultūras pieminekļu kolekcijas. Līdz ar to apjomīgākais darbs attiecībā uz kultūras vērtībām noritēja tieši šajā posmā. Atsevišķās apakšnodaļās ir apskatītas norises Latvijā un Igaunijā. Vairāk ir skatīti Latvijas notikumi, kur starpvalstu komisijas (t.s. Paritārās komisijas) darbs bija apjomīgāks, īpaši strādājot pie kolekciju praktiskās sadales. Igaunijā, piemēram, kopīga divpusēja komisija tika izveidota

tikai 1940. gada maijā – apmēram mēnesi pirms padomju okupācijas sākuma, un tā lēmumus par kolekcijām pieņēma divās sēdēs (salīdzinājumam – Latvijā līdz 1940. gada jūnija vidum bija notikušas 29 Paritārās komisijas sēdes). Tāpat Igaunijas gadījumā nav atkārtoti apskatīta Vācijas vienpusējo komisiju veidošana, bet tikai to darbība šajā valstī, jo Vācijas speciālisti koordinēti darbojās gan Latvijā, gan arī Igaunijā, saņemot norādījumus no atbildīgajām Berlīnes iestādēm. Nākamais nodaļas uzdevums ir atklāt padomju okupācijas gada ietekmi uz vācu izceļotāju sabiedriskas nozīmes kultūras vērtībām, un to, kā mainījās padomju puses attieksme pret sava sabiedrotā – Vācijas – centieniem izvest no Baltijas pēc iespējas vairāk vācu vēstures liecības.

Trešā nodaļa analizē vācbaltiešu izceļošanas laikā sadalīto Baltijas kultūras vērtību pārvaldīšanu Otrā pasaules kara laikā Vācijā, t.i. no pārvietošanas akcijas sākuma 1939. gada rudenī līdz 1945. gadam. Pēc vācbaltiešu izmitināšanas mūsdienu Polijas rietumu apgabalos (ar centru Poznaņā), uz turieni transportēja arī lielāko daļu no Latvijas un Igaunijas izvestajām kultūras vērtībām. Viena apakšnodaļa pamatā veltīta to pārraudzībai jeb pārvaldes organizēšanai, bet otra – to praktiskajai pārvaldei. Svarīgs uzdevums ir Baltvācu kultūras vērtību krātuves izveides un darbības izpēte, kas atklāj nacionālsociālistiskās Vācijas izvirzītos mērķus un pielietotos līdzekļus attiecībā ne tikai pret t.s. vācbaltiešu kultūras vērtībām, bet arī attiecībā uz visu Baltijas vāciešu tautas grupu.

Atsauces uz promocijas darbā izmantotajiem avotiem un literatūru un paskaidrojumi doti katras lapas parindēs ar cauri ejošu numerāciju vienas lapas ietvaros. Tekstā iespēju robežās ir dota iestāžu un personu vārdu oriģinālā rakstība; personām – arī dzīves gadi, bet atsevišķām personām arī īsa biogrāfija – saistībā ar viņu veikumu laikā no 20. gs. 20. līdz 40. gadiem.

Avotu un literatūras apskats

1. Avotu apskats

Promocijas darbam nozīmīgāko avotu daļu sastāda dokumenti – npublicētie un publicētie. Izmantoti ir arī fotomateriāli, kas tēmas izpētē noder kā papildinājums dokumentiem – tie, piemēram, raksturo atsevišķas 30. gadu un izceļošanas laika kultūras vērtību pārvaldes norises. Kā avoti ir izmantotas atsevišķu personu, kas bija iesaistītas kultūras vērtību pārraudzībā un pārvaldē, publicētās atmiņas, kā arī 1920. un 1930. gadu publikācijas par atsevišķām kultūras vērtību krātuvēm.

Avotu apskatā publicētie un npublicētie avoti raksturoti kopā atbilstoši promocijas darba hronoloģiski tematiskajai struktūrai, jo, kaut npublicētie avoti ir nozīmīgāki promocijas darbam, tomēr arī publicētie, īpaši tie, kas saistīti ar valsts pārvaldes realizēto politiku attiecībā pret kultūras pieminekļiem (likumi, noteikumi, līgumi), ir vienlīdz svarīgi tēmas izpētei, un pārskatāmības labad un arī tāpēc, ka tie bieži papildina viens otru, raksturoti kopā.

Npublicētie dokumenti ir no sekojošiem arhīviem un krātuvēm:

- Latvijā: Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), Latvijas Valsts arhīvs (LVA), Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrs (VKPAI PDC); Rīgas Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas arhīvs (RKPAI arhīvs); Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājums (LNVM krājums), Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja arhīvs (RVKM arhīvs),
- Igaunijā: Igaunijas Valsts arhīvs Tallinā (*Eesti Riigiarhiiv*; ERA);
- Vācijā: Vācijas Federālā arhīva Berlīnē nodaļa „Vācu Reihs” (*Bundesarchiv, Abteilung „Deutsches Reich”*; BA-B); Vācijas Ārlietu ministrijas Politiskais arhīvs (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*; PA AA); Mārburgas Herdera institūta Attēlu arhīvs (*Herder-Institut*

Marburg, Bildarchiv; HI Marburg); Mārburgas Attēlu arhīvs (*Bildarchiv Foto Marburg; BA FM*);

- Polijā: Polijas Valsts arhīvs Poznaņā (*Archiwum Państwowe w Poznaniu; APP*).

Avotu un literatūras sarakstā avoti tāpat ir kārtoti pa valstīm. Skaitliski lielākā daļa promocijas darbā izmantoto arhīvu materiālu ir no LVVA, BA-B un PA AA. Avoti promocijas darbam ir atlasīti, ņemot vērā atbilstošā laika valstu kultūras vērtību pārraudzības un pārvaldes sistēmas un dažādu institūciju un iestāžu savstarpējo saistību. Raksturojot avotus, paralēli dota informācija par šo sistēmu. Atsevišķos gadījumos bija iespējams salīdzināt dažādus avotus, kas atsedz vienu tēmu, piemēram, Latvijas un Vācijas puses speciālistu viedokļus par noteiktiem jautājumiem. Tas saistīts gan ar materiālu atlasīti dažādu valstu arhīvos, gan ar to, ka, piemēram, Latvijas arhīvos ir saglabājušies ne tikai Latvijas institūciju dokumenti, bet ir arī tā laika Vācijas pārstāvju darba dokumenti attiecībā uz atsevišķām kultūras vērtību kolekcijām.

Apskatot npublicētus un publicētus avotus, var izdalīt trīs lielākas grupas, kas raksturo gan kultūras vērtību pārraudzību un pārvaldi, gan arī izceļošanas laika diktētās norises (piemēram, starpvalstu sarunas) par pieminekļu sadali, un tās ir:

- 1) valdību (Latvijas, Igaunijas, Vācijas, PSRS) un to pakļautības iestāžu (t.s. pārrauga iestāžu) – sūtniecību, Pieminekļu valdes, vienpusējo komisiju, Vācijas zinātnisko biedrību u.c. dokumenti;
- 2) starpvalstu komisiju dokumenti, piemēram, izceļošanas laikā: Paritārās komisijas Latvijā un Komisijas Igaunijā dokumenti;
- 3) kultūras vērtību krātuvju un to pārvaldītāju dokumenti – Rīgas pilsētas valdes, biedrību, Baltvāciešu kultūras mantojuma krātuves Poznaņā u.c.

Atbilstoši promocijas darba pirmās nodaļas izvirzītajam uzdevumam analizēt vācbaltiešu radīto un uzkrāto kultūras vērtību pārvaldi Latvijas un Igaunijas valstu 20. un

30. gadu politikas kontekstā, un lai atklātu valdību veiktos pasākumus kultūras vērtību aizsardzībai, ir skatīti: 1) par Latviju – atbildīgo institūciju (Tautas Padomes, Satversmes Sapulces, Saeimas, Pagaidu valdības, Ministru kabineta) publicētie dokumenti;¹ 2) par Igauniju – Izglītības ministrijas Zinātnes un mākslas nodaļas vadītājs pārvaldes vadītāja Gotlība Neija (*Ney*) 1930. gadu pārskats par Igaunijas kultūrpolitiku, kas iekļauj arī pieminekļu aizsardzības darbu.² Kā redzams – informācija par Latvijas valsts pārvaldes darbu likumdošanas jomā ņemta no pirmavotiem, piemēram, normatīvajiem aktiem, bet par Igauniju – no valsts pārvaldes darbinieka pārskata, kas kaut uzskatāms par ļoti subjektīvu dokumentu tajā, kas attiecas uz vērtējumiem, tomēr ir precīzs, sniedzot informāciju par Igaunijas likumdošanas darbu un valsts nozīmes kultūras vērtību pārvaldītājiem (iestādēm).³

Gan Latvijā, gan arī Igaunijā par kultūras vērtībām atbildīgās pārrauga institūcijas bija Izglītības ministrijas, kas līdz ar likumdošanas sakārtošanu pieminekļu aizsardzības jomā,⁴ pārraudzības funkcijas nodeva Pieminekļu valdēm (Igaunijā – Pieminekļu padomei (*Muinsusnõukogu; Altertumsrat*)), bet atsevišķu valsts nozīmes kolekciju pārvaldīšanu uzticēja jauni nodibinātajām iestādēm (arhīviem, bibliotēkām, muzejiem) vai arī iespēju robežās sniedza atbalstu citām par vērtīgām atzītām (reģistrētām) kolekcijām. Igaunijas ministrijas un Pieminekļu padomes darbs tuvāk nav apskatīts, savukārt Latvijas situācijas

¹ Izmantoto likumu un noteikumu krājumu un sēžu stenogrammu sarakstu skat. avotu sarakstā („2.1. Publicētie dokumenti“).

² Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1630. f., 1. apr., 2. l.; Lietā ir G. Neija pārskats par pieminekļu aizsardzības darbu Igaunijā 1920. gados; datēts: 28.08.1930. Par avotu ir arī uzskatāms tā paša autora 1969. gadā Vācijas Federatīvajā Republikā publicētais raksts par pieminekļu aizsardzību, jo tam pamatā ir tā pati informācija, kas ir LVVA esošajā 1930. gada dokumentā. (Skat.: *Ney G. Die Kulturpolitik Estlands während der Eigenstaatlichkeit // Acta Baltica, VIII, 1968. – Königstein, 1969. – S. 195 – 234.*); Šī publikācija ir vērtējama kā subjektīva, jo G. Neijs 13 gadus bija viens no pieminekļu pārraudzības sistēmas vadītājiem. Īpaši uzmanīgi ir vērtējami publikācijas secinājumi, jo raksts ir tendenciozs – autors nosoda tajā brīdī Igaunijas PSR pastāvošo pieminekļu aizsardzības sistēmu un tam pretstata situāciju Igaunijā, kāda tā bija pirms Otrā pasaules kara (kuras veidotājs viņš bija). Autors idealizē Igaunijas pirmskara situāciju, raksturo kā ļoti demokrātisku pieminekļu pārraudzības jomā. Promocijas darbā atsauces dotas uz publicēto Neija rakstu, kas ir papildināts ar informāciju par 30. gadiem.

³ Šo informāciju papildina vēstures literatūrā pieejamie dati; tas pats attiecas uz Latvijai veltītā pārskata daļu.

⁴ Likumdošana šajā jomā pamatā tika sakārtota līdz 20. gadu vidum, līdz ar likumu par pieminekļu aizsardzību pieņemšanu (Latvijā 1923. g., Igaunijā 1925. g.).

raksturojumam ir izmantoti dokumenti, kas glabājas LVVA un parāda ministrijas un tai pakļautās Pieminekļu valdes darbu, vadot un koordinējot kultūras vērtību pārraudzību. LVVA Pieminekļu valdes fonds dod plašu avotu klāstu, atspoguļojot valdes darbību 30. gados, kad saasinājās Latvijas valdības un tās pakļauto iestāžu speciālistu attiecības ar vācbaltiešiem. Fondā ir dokumenti gan par vietējo vāciešu pārvaldīto kolekciju uzņemšanu pieminekļu aizsardzības sarakstos,¹ gan arī par kolekciju pārņemšanu 30. gadu vidū.

Tāpat LVVA atrodas dokumenti, kas atspoguļo vācu puses viedokli attiecībā uz valdes (un valdības) darbu minētajā laikā. Tādi ir Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības (turpmāk – Senatnes pētītāju biedrība) fondā.² Vācu puses dokumenti par attiecīgajiem jautājumiem skatīti arī Vācijas arhīvos. Par 30. gadu Latvijas valdības un vācbaltiešu nesaskaņām informācija atrodama Vācijas Ārlietu ministrijas arhīvā (PA AA),³ jo ministrija koordinēja vācbaltiešu un Trešā reiha dažādu iestāžu kontaktus, sadarbību, tāpēc tās arhīvā atrodami šāda rakstura dokumenti. Tāpat Vācijas pārvaldes iestāžu sadarbība atspoguļojas Federālā arhīva (BA-B) materiālos. Starp iestādēm, kas, realizējot Vācijas nacionālsociālisma idejas praksē,⁴ sadarbojoties ar Baltijas vāciešiem, jāmin Ziemeļ- un Austrumvācu pētniecības biedrība (*Nord- und Ostdeutsche*

¹ Šāda informācija ir atrodama arī Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Vēstures nodaļas (turpmāk - LNVM VN) dokumentu krājumā; no tiem ir skatīti Pieminekļu valdes sēžu protokoli (Skat.: LNVM Vēstures nodaļas dokumentu krājums, Nr. 9666 / 1., 2. (Pieminekļu valdes sēžu protokoli, 22.04.1932. – 21.06.1938.); Nr. 9681 (Pieminekļu valdes sēžu protokoli, 21.09.1938.–05.06.1940.); Jāatzīmē, ka minētie protokoli nesniedz plašāku informāciju ne par pieminekļu novērtējumu, ne arī citām promocijas darbā apskatāmajām problēmām; LVVA esošie sarakstes dokumenti šajā ziņā ir informatīvi bagātāki.

² LVVA, 4038. f. (Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrība, 1833–1941)

³ Piemēram: PA AA, Gesandtschaft Riga (Turpmāk: Riga), 166. lieta: „Schutzengarten, Convent z. Hl. Geist, Dommuseum, 1932–1937” (Turpmāk – „Domuseum”)

⁴ Vācu tautas pētniecības biedrības kopš apmēram 1930. gada radās, lai sekmētu vācu robežvalstīs zemes un tautas izpēti (*landes- und volksgeschichtlichen und landes- und volkskundlichen Fragen*) un lai savestu kopā iesaistīto zinātnu pārstāvjus ar dažādo tautas grupu pārstāvjiem, kā arī ar dažādām vācu tautas izpētes jautājumos ieinteresētām Vācijas amatpersonām; nacionālsociālisma laikā dažādu organizāciju darbība bija aktīvāka un mērķtiecīgāka (Skat.: *Eder-Stein I., Hartisch. K. Vorbemerkung // Publikationsstelle Berlin-Dahlem. 1931-1945. Bestand R 153. Findbuecher zu Bestaenden des Bundesarchivs. Bd. 92 / Bearbeitet von I. Eder-Stein, K. Hartisch. – Koblenz: Bundesarchiv, 2003. – S. VII.*)

Forschungsgemeinschaft, turpmāk – *NOFG*),¹ kuru vadīja Dālemas publikāciju iestāde (*Publikationstelle Berlin-Dahlem*, turpmāk – *PuSte*).² Sakarā ar to, ka abu iestāžu darbība bija organizatoriski cieši saistīta, kā arī tajās vadošās personas bija vienas un tās pašas,³ to dokumenti BA-B ir apvienoti vienā fondā, un avotu piederība dažbrīd vienai vai otrai iestādei nav skaidri nodalāma.⁴ *PuSte* (un *NOFG*) lietās, piemēram, ir atrodamas liecības par pētniecības stipendiju piešķiršanu vācbaltiešiem.⁵

Vēl viena Vācijas iestāde, kas ar Vācijas Ārlietu ministrijas starpniecību sadarbojās ar vāciešiem Baltijā, bija Reihā dzimtu (pētniecības) pārvalde (*Reichsstelle für Sippenforschung*, saīsināti – *RfS*), kas pārraudzīja ģeneoloģiska rakstura materiālu pārvaldi Vācijā – ņemot vērā rases ideoloģijas principus (piemēram, apkopoja informāciju un izsniedza izziņas par ārisku izcelsmi).⁶ Iestādes fondā atrodami dokumenti par materiālu vākšanu arī Latvijā.⁷

Risinot otrās nodaļas uzdevumus un pētot vācbaltiešu izceļošanas laika norises kultūras vērtību pārraudzības un pārvaldes jomā, izmantots plašs npublicēto avotu klāsts Latvijas, Igaunijas un Vācijas arhīvos, kā arī publicētie dokumenti. Par Latvijas – Vācijas

¹ *NOFG* izveidoja 1934. gadā (sākotnējais nosaukums „*Nordostdeutsche Forschungsgemeinschaft*”) kā ziemeļaustrumu robežvalstīm veltītu iestādi, kas atbildīga arī par visu attiecību veidošanu ar Skandināvijas un Baltijas jūras valstīm (Skat.: Turpat.)

² *PuSte* bija viena no vairākām „publikāciju iestādēm” un vācu tautas izpētes organizācijām (*volksdeutsche Forschungsgemeinschaften*), kuras tika veidotas kopš 1930. gadu sākumā, lai zinātniski apstrādātu „vācu tautas un robežvalstu jautājumus” (*Volkstums- und Grenzlandfragen*). 1931. gadā izveidojās „*Publikationsfonds beim Preussischen Geheimen Staatsarchiv*”, ko 1933. gadā pārveidoja par „*Publikationstelle*”. Turpmākajos gados iestāde darbojās ļoti aktīvi, īpaši pēc tam, kad 1934. gadā tai nodeva jaundibinātās *NOFG* vadīšanu. 1938. gadā *PuSte* pakļāva Iekšlietu ministrijai (Turpat, V lpp.)

³ Vadītājs – vēlākais Vācijas Valsts arhīva direktors Johans Paprics (*Papritz*, 1898-1992) un viņa pārstāvis Volfgangs Kote (*Koth*) tika norīkoti darbam *PuSte*, vienlaicīgi saglabājot savus amatus valsts arhīvu sistēmā. (Skat.: Turpat, V lpp.)

⁴ BA-B, R 153 (Publikationsstelle Berlin-Dahlem); *Eder-Stein I., Hartisch. K. Vorbemerkung // Publikationsstelle Berlin-Dahlem. 1931-1945. Bestand R 153. Findbuecher ... - S. VII.*

⁵ BA-B, R 153, lietas Nr.: 1256, 1430, 1435.

⁶ 1933.-1935. g. saucās „*Der Sachverständige für Rassenforschung*”, 1935-1940. g.: „*Reichsstelle für Sippenforschung*”, no 1940. g. – „*Reichsrippenam*”; iestāde tāpat kā *NOFG* darbojās Iekšlietu ministrijas sistēmā; tās vadītājs vienlaicīgi bija arī partijas (*NSDAP*) Dzimtu pētniecības nodaļas (*Amt für Sippenforschung der NSDAP*) vadītājs (Vairāk skat.: *Schulle, Diana. Das Reichsrippenam. Eine institution nationalsozialistischer Rassenpolitik. – Berlin; Logos, 2001. – 416 S.*)

⁷ BA-B, R 1509/ 1628, Dok.: „Kotze; an: AA, 25.02.1939”

starpvalstu sarunām dokumenti skatīti attiecīgo zemju centrālajos valsts arhīvos (LVVA, BA-B), kā arī PA AA, jo Vācijas Ārlietu ministrija izceļošanas laikā bija gan atbildīga par noslēgto līgumu izpildi, gan turpināja būt starpnieks reiha iestādēm jautājumu risināšanai Baltijā. Igaunijas – Vācijas sarunām papildus materiāli apzināti Igaunijā (ERA), kā arī izmantoti publicētie dokumenti.¹ Minētajos arhīvos ir pieejami materiāli par šo valstu valdību un to pārstāvošo iestāžu (arī vienpusējo komisiju) darbu, par to delegācijām starpvalstu sarunās un kopīgi veidotajām komisijām, kā arī atsevišķu kolekciju pārvaldītājiem.

Piemēram, Vācijas arhīvi atklāj dažādu iestāžu ieinteresētību vācbaltiešu pārvietošanas problēmu risināšanā. Nereti tām katrai bija savi mērķi un ambīcijas – gan attiecībā uz kontroli pār izceļojošo tautas grupu, gan arī uz tām kultūras vērtībām, kuras bija paredzēts sadalīt un izvest no Baltijas uz Vāciju vai tās okupētajām Polijas teritorijām. Izceļošanas laikā aktīvas bija jau iepriekš pieminētās *NOFG* un *RfS*, kuru darbībā vērojama savstarpēja konkurence. Jauna ieinteresēta iestāde Vācijā bija radīta līdz ar Heinriha Himlera (*Himmler*, 1900-1945) iecelšanu par atbildīgo vāciešu pārvietošanai uz reihu.² 1939. gada oktobrī H. Himlers izveidoja Vācu tautības stiprināšanas reihskomisāra biroju (*Dienststelle des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums*).³ Tas no nelielas koordinējošas iestādes (kas sākotnēji izmantoja citu iestāžu pakalpojumus un

¹ Diktierter Option: Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von D.A. Loeber. – Neumünster: Karl Wachholz Verlag, 1972. – . – 787 S.

² 1939. gada 7. oktobrī Ādolfs Hitlers (*Hitler*, 1889-1945) izdeva slepenu rīkojumu par vācu tautības stiprināšanu, ar kuru SS reihsfīreram un Vācijas policijas šefam Heinriham Himleram (*Himmler*) tika uzticēta ārzemēs dzīvojošo vāciešu pārvietošana uz reihu (Skat.: *Erlass des Führers und Reichskanzlers zur Festigung deutschen Volkstums*. – *Loeber, Dietrich A.* Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939-1941 im Spiegel der Dokumente. Eine Einführung // Diktierter Option....- S. 29-32. (*Erlass: Dok.Nr.105*); Datējums 7. oktobrī esot bijis H. Himlera īpaša vēlme – tā bija viņa dzimšanas diena. (Skat.: *Leniger, Markus.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik 1933 – 1945: Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. - Berlin: Frank & Timme, 2006 - S. 61-62.); Minētais rīkojums bija pietiekami nekonkrēts, un H. Himlers to izmantoja, lai paplašinātu savu ietekmi. Cita vidū, viņš pats sevi nodēvēja par reihskomisāru (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*, turpmāk – *RKF*).

³ *Leniger, M.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“... – S. 62.

Biroju vadīja Ulrihs Greifelts (*Greifelt*, 1896-1949) kurš kopš 1939. g. jūnija vadīja Dienvidtiroles vāciešu pārviešanai nodibināto „*SS-Leitstelle für Ein- und Rückwanderung*“ (Skat.: *Kater Michael H.* Das „Ahnenerbe“ der SS 1935–1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. (Studien zur Geschichte. Hrsg. vom Institut für Zeitgeschichte. Bd. 6) – 4. Auflage. – München: Oldenbourg, 2006. – S. 151

iestrādes) izveidojās par lielu, sazarotu un ietekmīgu aparātu, kas savu ietekmi izvērša visā reiha ietekmes teritorijā.¹ Birojs nebija valsts iestāde, bet gan partijas.² Kā norāda D.A. Lēbers, tam tomēr neesot bijusi būtiska nozīme, jo kopš 1933. gada Vācijā pastāvēja valsts un partijas vienotība.³

Šī Vācijas atbildīgo iestāžu konkurence un cenšanās iegūt kontroli pār vācbaltiešiem (kā vienu no šajā laikā uz Vāciju pārvietotajām „tautas grupām” (*Volkgruppen*),⁴ jāņem vērā skatot šajā laikā Baltijā notiekošo, un to, kā tas tika sagatavots un organizēts Berlīnē.⁵ Bagātajā dokumentu klāstā par Vācijas iestāžu darbību Baltijā īpaši izdalāmas atsevišķas avotu grupas vai pat lietas. *NOFG* (un tās vadītājas *PuSte*) darbību atspoguļo BA-B fonds „R 153”, kurā atsevišķi sakārtoti materiāli par Vācijas Arhīvu komisijas darbību.⁶ Par komisijas izveidi vācu puse lēma pēc pirmā neveiksmīgā

¹ *Leniger, M.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit”... – S. 62.; Vērā ņemams moments ir šīs iestādes gandrīz neierobežotie (un nekontrolētie) līdzekļi, ko tā saņēma savai darbībai (Sakt.: Turpat, 64.-66. lpp.)

² 1940. gada sākumā H. Himlers vēlējās Vācu tautības stiprināšanas reihskomisāra (*RFK*) biroju pārveidot par valsts iestādi, tomēr citas (valsts) iestādes tam nepiekrita (Finanšu un leikšlietu ministrija). Vairāk par H. Himleru, viņa ambīcijām un partijas-valsts attiecībām skat.: *Loeber, Dietrich A.* Die Umsiedlung ... – S. (29)-(32); Savukārt M. Lenigers uzskata, ka *RKF* birojs nebija īsti partijas un ne arī valsts iestāde un atradies „tipiskā starpstāvoklī” (*typische Zwischenlage*), skat.: *Leniger, Markus.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit”... – S. 62.

³ *Loeber, Dietrich A.* Die Umsiedlung ... – S. (31)–(32).

Vēsturnieks Mihaels H. Katers min, ka rangu un kompetenču neskaidrību starp ministrijām, iestādēm un atsevišķām personām Ā. Hitlers, iespējams, esot veicinājis apzināti (tā stiprinot firera autoritātes lomu); tāpat vēsturnieks min, ka šajos „nacisma kompetenču džungļos” (*im Dschungel der NS-Zuständigkeiten*) esot bijusi vērojama tendence amatpersonām respektēt savu konkurentu *de facto* (vai nu „legāli”, vai ne) iegūto varu (Skat.: *Kater Michael H.* Das „Ahnenerbe” der SS ... – S. 297. (Kā piemēru autors min H. Himlera un A. Rozenberga konkurenci)

⁴ No 1939. līdz 1944. gadam Vācijā iebrauca 770 577 ārzemju vācieši (Skat.: *Feldmanis, Inesis.* Vācbaltiešu pēcizceļošana 1941. gadā // 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “ Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 25). – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. – 100. lpp.)

⁵ Piemēram, H. Himleram pakļautās iestādes organizēja arī citu tautasvāciešu kultūras vērtību apzināšanu un plānoja to izvešanu uz reihu, kaut arī ne tik lielos apmēros un tādā veidā, kā tas notika Baltijā. Piemēram, mūsdienu Slovēnijas teritorijā (*Leibach, Gotschee*) 1941. g. darbojās Vācijas kultūras komisija, organizējot turienes vāciešu kultūras vērtību apzināšanu un izvešanu (Skat.: BA-B, R 59/ 407. lieta)

⁶ *Deutsche Archivkommission fuer Estland und Lettland // Publikationsstelle Berlin-Dahlem.* 1931-1945. Bestand R 153. Findbuecher zu Bestaenden des Bundesarchivs. Bd. 92...- S. 253-259.

Publicētajā fonda uzziņu grāmatā sadaļā par Arhīvu komisijas darbu uzskaitīta 81 lieta, tomēr fondā ir arī citas lietas, kas satur informāciju par Baltijas kultūras vērtību sadales procesu, piemēram, lieta Nr. 1435, kas satur svarīgus dokumentus tēmai – gan par kultūras vērtību sadali Baltijā, gan arī par vācbaltiešu kultūras centra izveidi Poznaņā, jo 1939.-1940. gadā Vācijas pārvaldes iestādes šos jautājumus risināja kompleksi. Minētā lieta satur J. Papricam sūtīto sarakstes dokumentu oriģinālus un viņa sūtīto dokumentu norakstus, kā arī Paprica veiktās piezīmes; šī lieta ierindota zem tēmas par vācu pētniecības atbalstu Austrumeiropā („*NOFG. Pflege von Beziehungen, ideelle und finanzielle*

sarunu mēneša Latvijā (1939. gada novembris), kad Trešā reiha amatpersonas izstrādāja jaunu taktiku sarunām par kultūras vērtību sadali Baltijā.¹

Vācijas puses dokumenti citu kolekciju sadali neatspoguļo tik daudzpusīgi, kā tas ir arhivāliju gadījumā. Bibliotēku materiālu jautājumi bieži vien tika risināti kopā ar arhīvu materiālu vai priekšmetisko kolekciju sadali – katreiz atkarībā no konkrētajiem apstākļiem. Savukārt par mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem nebija tik lielas konkurences reiha iestāžu vidū kā tas bija ar arhīvu materiāliem.

Runājot par kolekciju sadali jāmin Vācijas īpašā pieeja (attieksme) pret ģenealogiskajiem materiāliem, uz kuru apzināšanu un iespējami nedalītu pārraudzību un pārvaldi savas tiesības bija pieteikusi jau pieminētā Reiha dzimtu (pētniecības) pārvalde (*RfS*). Pārvaldes ambīcijas saskanēja ar H. Himlera un viņa vadītā biroja centieniem palielināt savu ietekmi Vācijā (ko viņš veiksmīgi realizēja), un šo iestāžu pārstāvji, viens otru atbalstot, darbojās arī Baltijā, par ko liecina dokumenti.² Šajā jautājumā tā bija konkurence *NOFG*, Vācijas arhīvu sistēmai un Iekšlietu ministrijai, kaut arī *RfS* bija Iekšlietu ministrijas pakļautības iestāde.

Vācijas iestādes Ārlietu ministrijas vadībā Latvijā un Igaunijā darbojās saskaņoti, kas izpaudās starpvalstu sarunās un panāktajos rezultātos.³ Vācija koordinēja savu speciālistu darbu abās valstīs, ko nevar teikt par Latvijas un Igaunijas savstarpējo sadarbību. Arhīvos

Foerderung des Deutschtums und von deutschen Forschern und Einrichtungen in Osteuropa. Baltikum”, minētā lieta: „Bd. 11, 1939-1941”)

¹ Arhīvu komisiju ar Iekšlietu ministra rīkojumu izveidoja 1940. g. 13. janvārī, par tās vadītāju ieceļot Valsts arhīva direktoru, *NOGF* un *PuSte* priekšnieku J. Papricu; komisija darbojās līdz 1941. gada pavasarim, kad tika pārtraukta PSRS un Vācijas sadarbība vācbaltiešu izceļošanas jautājumu risināšanā; atbilstoši – šis fonds sniedz plašu informāciju arī promocijas darba apakšnodaļai par PSRS un Vācijas sarunām (Piemēram, lieta Nr. 1714.)

² BA-B, R 1509/ 1826.

³ Plašs avotu klāsts ir PA AA fondos, kas satur Vācijas sūtniecību Rīgā un Tallinā dokumentus („Gesandtschaft Riga” un „Gesandtschaft Reval”). Tallinas materiālos dokumenti par kultūras vērtību jautājumiem ir kopā ar pārējiem izceļošanas materiāliem, savukārt Rīgas fondā tie ir izdalīti atsevišķi (četras lietas), kaut dokumenti tēmai sastopamai arī citās lietās ar vācbaltiešu izceļošanas laika avotiem (lietu nosaukums skat. avotu sarakstā, kas pievienots promocijas darba noslēgumā).

tikpat kā nav fiksēta Igaunijas un Latvijas delegāciju vai valdības pārstāvju savstarpējās sarunas vai konsultācijas izceļošanas laikā par kultūras jautājumiem.¹

Runājot par valstu vienpusēju darbību savu interešu realizācijai, jāmin vadošās institūcijas, kas bija atbildīgas par līgumu sagatavošanu un realizāciju katrā no valstīm. Latvijā par izceļošanas līgumu sagatavošanu atbildīga bija Tieslietu ministrija, bet Igaunijā – Ārlietu, savukārt par līgumu izpildi abās valstīs atbildīgas bija Ārlietu ministrijas.² Savukārt kultūras vērtību jautājumos koordinējošās institūcijas bija Izglītības ministrijas ar tām pakļautajām Pieminēkļu valdēm. Galvenais darbs Latvijā tika veikts, vadot latviešu delegācijas darbu Latvijas – Vācijas uz paritātes principa veidotajā komisijā (turpmāk – Paritārā komisija). Darbam būtiski ir ministrijas darbu raksturojoši dokumenti (sarakste ar citām ministrijām, ministrijai pakļauto iestāžu atskaites un vērtējumi par paveikto), kas ir apkopoti trīs ministrijas fonda lietās.³ Apjomīgais Paritārās komisijas darbs ir dokumentēts vairākās Pieminēkļu valdes lietās.¹

¹ Par izņēmumu būtu jāuzskata ERA esošais dokuments (ziņojums) par Igaunijas speciālistu vizīti Rīgā 1940. gada martā, kur viņi varēja iepazīties ar tā brīža situāciju kultūras vērtību sadalē Latvijā (Skat.: ERA, 1108. f. (Haridusministeerium [Izglītības ministrija]), 5. apr., 972.l., 5.-9.lp.

² LVVA, 2570. f. (LR Ārlietu ministrijas Administratīvais departaments un līgumu departaments, 1918.–1940. g.), 3. apr., 368. l. (1939. g. 30. oktobra Līgums par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju u.c.), 1.–25. lp.; Pētot tēmu, ir izmantota oficiālā laikraksta „Valdības Vēstnesis” publikācija (skat.: Valdības Vēstnesis. – 1939. – 30. okt.), un darbā atsaucies ir dotas uz to, nevis uz oriģinālo Līguma dokumentu arhīvā.

Materiāli par Igaunijas vāciešu izceļošanas protokola sagatavošanu un tā publikācija atrodama: ERA, 957. f. (Vālisministeerium [Ārlietu ministrija]), 14. apr., 772.l.; Šī un citas Igaunijas un Vācijas noslēgtās vienošanās publicētas: Diktierete Option... – S. 471-514.

³ LVVA, 1632.f. (LR Izglītības ministrija), 957. l. (Sarakste ar Vācu izceļotāju mantību vērtību likvidācijas pārvaldi, muzejiem, biedrībām u.c. par likvidējamo vācu iestāžu kultūras vērtību nodošanu. Bibliotēku grāmatu saraksti. 1939.–1940. g.); 958. l. (Sarakste ar Vācu izceļotāju mantību vērtību likvidācijas pārvaldi, muzejiem, biedrībām u.c. par likvidējamo vācu iestāžu kultūras vērtību nodošanu. Bibliotēku grāmatu saraksti. 1940. g.); 959. l. (Sarakste ar Pieminēkļu valdi par Doma muzeja senvēstures nodaļas priekšmetu izvešanu uz Vācijas sakarā ar nolīgumu u.c., 1940. g.).

Minētās trīs lietas viena otru hronoloģiski turpina – neskatoties uz dažādajiem lietu nosaukumiem, kā arī to, ka to nosaukumi maz atšķiras no citām lielām, kurās glabājas dokumenti par dažādu iestāžu praktisko darbu, izpildot ministriju, Pieminēkļu valdes un Paritārās komisijas lēmumus, un savstarpēji saskaņojot savu darbību. Šajās lietās, piemēram, atrodas līguma varianti tā sagatavošanas posmā, ko Tieslietu ministrija piesūtīja Izglītības ministrijai izvērtēšanai. Tie ļauj izsekot līguma sagatavošanas gaitai, pušu viedokļiem un analizēt līgumu, izvērtējot, kuri līguma punkti ir Latvijas, bet kuri – Vācijas puses ierosināti, jo lietās atrodas arī Latvijas puses speciālistu dotie atzinumi par līguma un tā papildprotokola variantiem, ieskaitot piezīmes uz tiem, no kurām labi redzams, par kādām kultūras vērtību

Savukārt Igaunijā Izglītības ministrijas un Pieminekļu padomes speciālisti konsultēja valdību sarunām ar Vāciju (kas turpinājās sakarā ar noslēgtā Protokola izpildi) vai arī vadot speciālistu darbu vienpusējās komisijās, kas izvērtēja izceļotāju izvedamos kustamos īpašumus.² Starpvalstu sarunu rezultātā Vācija panāca, ka arī Igaunija piekrita veidot paritāru komisiju (turpmāk – Komisija),³ un šīs komisijas protokoli atrodas Izglītības ministrijas fondā.⁴ Tā kā no Igaunijas izveda daudz mazāku skaitu kultūras vērtību un arī izvērtējamo kolekciju skaits bija mazāks, nav skatīti atsevišķu kolekciju pārvaldītāju fondi, kā tas ir darīts Latvijas gadījumā.

Par lielāko kultūras vērtību pārvaldītāju Latvijā var uzskatīt Rīgas pilsētu. Rīgā ne tikai atradās lielākā daļa sadalei pakļauto pieminekļu, bet arī – liela to daļa atradās tieši Rīgas pilsētas valdes pārvaldītajos muzejos: mākslas un vēsturiskajā. Rīgas pilsētas valdes fondā vairākās lietās ir gan pilsētas valdes sēžu protokoli (noraksti kopā ar sarakstes dokumentiem), kas skar visu vācbaltiešu izceļošanu,⁵ gan arī materiāli, veltīti tieši minētajiem muzejiem vai atsevišķām to kolekcijām.⁶ Starp pilsētas valdes sēžu

kolekcijām iet runa, pat, ja līguma formulējumi ir vispārīgi. Izglītības ministrijas dokumenti atklāj Latvijas puses nostāju kultūras vērtību sadales jautājumos – gan sagatavojot 1939. gada 30. oktobra līgumu, gan arī vēlāk to realizējot.

¹ Atsevišķās lietās sakomplektēti tikai protokoli (Skat.: LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l.; 154. l.); Tāpat ir lietas, kurās protokoli ir kopā ar Pieminekļu valdes sarakstes dokumentiem. Tās var dēvēt par “darba lietām”, un tās parāda valdes intensīvo darbu, praktiski risinot kultūras vērtību sadali vācbaltiešu izceļošanas laikā (Skat.: Turpat, 152., 153. l.); Dokumenti lietās daļēji atkārtojas; promocijas darbā atsaucies pamatā dotas uz šī fonda lietu Nr. 151.

² ERA, 1108. f., 5. apr., 969., 972. l. (Lietas satur informāciju par Igaunijas speciālistu darbu, kā arī norakstus no Vācijas atbildīgo iestāžu piesūtītajiem dokumentiem Igaunijas valdībai)

³ Avotos tā tāpat kā Latvijā izveidotā divpusējā komisija tiek saukta par „paritāro komisiju”, te šis nosaukums netiek lietots, lai nošķirtu Latvijas un Igaunijas komisijas.

⁴ Turpat, 981., 982.l.; Tiem pievienoti apakškomisiju sastādītie protokoli par konkrētiem pieminekļiem.

⁵ LVVA, 2927. f. (Rīgas pilsētas valde, [līdz 1940. g.]), 1. apr. (Sēžu protokoli u.c., 1918.–1940. g.), 424. l. (Pilsētas valdes sēžu lēmumi un sarakste ar pilsētas iestādēm par vācu tautības pilsoņu pārvietošanu, 10.10.1939.–28.11.1939.); 425. l. (Pilsētas valdes sēžu lēmumi un sarakste ar pilsētas iestādēm par vācu tautības pilsoņu pārvietošanu, 01.12.1940.–12.10.1940.) ; Šīs divas lietas ir būtiskas promocijas darbam, jo tajās ir ne tikai dokumenti, kas attiecas uz kultūras vērtību sadali, bet arī kas attiecas arī uz citiem izceļošanas jautājumiem 1939.-1940. gadā. Tas vienkopus parāda pilsētas veikto darbu un tā apjomu šajā laikā un problēmas, ar kurām nācās saskarties pilsētas vadītājiem. Tāpat šajās lietās atrodami Izglītības ministrijas un arī Pieminekļu valdes zināšanai un izvērtēšanai piesūtīti dokumenti un to pielikumi.

⁶ Turpat, 2927. f., 1. apr., 1923. l. (Lēmumi, sarakste ar izglītības pārvaldi u.c. par pilsētas mākslas muzeja darba organizēšanu, izstādēm, gleznu iegādi un mākslas darbu izdošanu uz Vāciju sakarā ar repatriāciju, 1930. g.–18.06.1940.); 1924. l. (Rakstu sakopojums par V. Brederlo kolekciju, 29.11.1939.–22.04.1940.); 1928. l. (Par Dabas

protokoliem darbam būtiski ir tie, kuros fiksētas pilsētas pārstāvju atskaitīšanās valdes sēdēs par viņu piedalīšanos ar kultūras vērtību sadali saistītajās apspriedēs.¹ Tāpat pilsētas valdes sēžu protokolos atspoguļojas Latvijas puses speciālistu viedoklis par risināmajiem jautājumiem, arī nesaskaņas pilsētas un valdības pārstāvju vidū.² Šie ir vieni no retajiem dokumentiem, kuros netiešu izteikumu veidā atklājas Latvijas valdības pieņemto lēmumu motīvi, arī tas, kāpēc valdība mudināja pilsētas pārstāvjus piekāpties Vācijas puses prasībām.

Pētot kultūras vērtību sadali vācbaltiešu izceļošanas laikā konkrētās krātuvēs, nublicētie avoti ir skatīti par tām, kurās noritēja visapjomīgākais darbs šajā laikā, un tās ir: Latvijas Valsts arhīvs,³ Rīgas pilsētas vēsturiskais muzejs,⁴ Rīgas pilsētas mākslas muzejs,⁵ Melngalvju biedrības nams Rīgā,⁶ Kurzemes Provincas muzejs Jelgavā,⁷ Liepājas pilsētas mākslas un vēstures muzejs⁸. Dokumentu par praktisko kultūras vērtību sadales darbu šajos fondos ir salīdzinoši daudz, pie tam tie daļēji dublē citu Latvijas iestāžu (piemēram, pārrauga iestāžu) dokumentus. Pēc dokumentiem samērā labi var izsekot kolekciju sadales gaitai – atspoguļojas speciālistu darbs krātuvēs, muitās; tie parāda, cik šis darbs bija apjomīgs un intensīvs. Tomēr šie avoti vēl mazāk nekā valsts pārvaldes iestāžu dokumenti noder lēmumu pieņemšanas motīvu atklāšanai. Tāpat šie dokumenti

zinātniskās biedrības, Melngalvju biedrības u.c. likvidēto organizāciju muzeju pārņemšanu pilsētas rīcībā, 1931. g.–07.06.1940.); 1929. l. (Par Rīgas pilsētas vēsturiskā muzeja darbību, 30.01.1930.–14.06.1940.).

¹ Šādu atskaiti, piemēram, sniedz pilsētas lielvecākais par piedalīšanos Latvijas delegācijas apspriedēs līguma sagatavošanas laikā oktobrī. (Skat.: Turpat, 424. l., 116.-119. lp.); Līguma realizācijas posmā 1939. gada beigās un 1940. gada pirmajā pusē pilsētas valdei atskaitījās tās pārstāvis Paritārajā komisijā (Skat.: Turpat, 425. l., 124. lp.)

² Turpat, 424. l., 117. lp.; 1923. l., 229.-230. lp.

³ Turpat, 2580. f., 2. apr., 177. l. (Paritārās komisijas akti par dokumentu nodošanu izvešanai uz Vāciju, 1940. g.); 236. l. (Dokumentu fotokopiju saraksts, 1940. g.)

⁴ RVKM arhīvs, U-2. apr., 26. l. (Uz līguma pamata Vācijai nodoto muzeja priekšmetu saraksti. UTAG. 1939.–1940. g.); LVVA, 4038. f., 1. apr., 188. l. (Lieta par Doma muzeja kolekciju sadali vācu un latviešu starpā sakarā ar izceļošanu (protokoli, ziņojumi un saraksti), 1940. g.)

⁵ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1929. l.

⁶ Turpat, 4922. f. (Melngalvju biedrība, 1413.-1940. g.)

⁷ Turpat, 5759. f. (Kurzemes literatūras un mākslas biedrība un Kurzemes Provincas muzejs, līdz 1939. g.)

⁸ LVA, 491. f., 1. apr., 68. l. (Liepājas, Kuldīgas u.c. muzeju direktoru vēstules citām iestādēm, 13.01.1939.–27.12.1939.)

lielākajā daļā gadījumu neatklāj, vai Paritārās komisijas lēmumi tiešām tika realizēti dzīvē, t.i. vai kultūras vērtības tika izvestas no Latvijas.

Par kolekcijām Rīgas pilsētas vēsturiskajā muzejā ziņas ir atrodamas arī Senatnes pētītāju biedrības fondā,¹ kā arī – lekšlietu ministrijas fondā, kas apvieno dažādas lietas, saistītas ar vācbaltiešu izceļošanu.² Šie dokumenti līdzinās citiem dokumentiem, kas atspoguļo kolekciju sadali uz vietas krātuvēs – tie raksturo praktisko priekšmetu sadales darbu. Tomēr šīs lietas atšķiras no citām ar to, ka tās, tāpat kā Vācijas arhīvos esošie materiāli, atspoguļo vācu likvidējamo biedrību speciālistu un Paritārās komisijas Vācijas delegācijas darbu un vācu puses viedokli par risināmajiem jautājumiem. Tas ļauj salīdzināt pušu viedokļus strīdīgos jautājumos. Šajās lietās glabājas arī Vācijas delegācijas apakškomisiju darbinieku atskaites par sarunām ar latviešu puses pārstāvjiem, kurās atklājas pēdējo personīgais viedoklis atsevišķos jautājumos.³

Vācbaltiešu izceļošanas laikā Vācijas puse veica apjomīgu kultūras vērtību fotofiksāciju – gan arhīvu materiālu, gan arī mākslas un kultūrvēsturisko priekšmetu, arhitektūras u.c. objektu. Līdzās arhīva dokumentiem un pētījumiem par šīm akcijām,⁴ ir

¹ LVVA, 4038. f., 1. apr., 188. l. (Lieta par Doma muzeja kolekciju sadali vācu un latviešu starpā sakarā ar [izceļošanu] (protokoli, ziņojumi un saraksti), 1940. g.), u.c. lietas.

² Turpat, 3721. f. (LR lekšlietu ministrijas pilnvarotie vācu tautības Latvijas pilsoņu [izceļošanas] iecirkņos, 1939–1945), 7. apr., 141. l.; 142. l. (Materiāli (sarakste, gleznu u.c. eksponātu saraksti, akti, atskaites) par Rīgas mākslas muzeja īpašuma daļas izvešanu uz Vāciju [izceļošanas] gadījumā no Latvijas uz Vāciju, 12.03.1940.–14.06.1940.)

³ Piemēram, Rīgas pilsētas vēsturiskā muzeja direktora Raula Šnores domas par kultūras vērtību sadales principiem (Skat.: Turpat, 4038. f., 1. apr., 188. l., 2. lp.), arī Rīgas pilsētas mākslas muzeja Vilhelma Purviša viedoklis par viņa atstādināšanu no darba Paritārās komisijas Latviešu delegācijā (Skat.: Turpat, 3721. f., 7. apr., 142. l., 12. lp.)

⁴ R 1506/1826. Dok.: dok.: „R. Hamann; Abschiessender Bericht ueber die fotografische Inventarisierung der baltendeutschen Kunstgegenstände von 2. März bis 17. November 1940; August 1941.“; BA-B, R 153 (Fonda Vācijas Arhīvu komisijas dokumentu kolekcijā arhīvu materiālu fotokopēšanas akcija ir labi dokumentēta, piemēram, lietās Nr.: 2107, 2115 u.c., tomēr promocijas darbā arhīvu fotokopēšana nav sīkāk pētīta, jo to jau ir veikuši vācu vēsturnieki (Skat.: Lenz, Wilhelm, jun. Die Baltischen Archivfilme im Herder-Institut in Marburg // Journal of Baltic Studies. - Vol. 21. - Nr. 4. - 1990. - S. 309-318.; Wörster, Peter. Geschichte der Dokumentensammlung des Herder-Instituts // Archivbestände zur Geschichte Est-, Liv- und Kurlands in der Dokumentensammlung des Herder-Instituts / Hrsg. C. J. Kenez, P. Wörster. - Marburg: Herder-Institut, 2000. - S.1-20.)

skatīti arī kara laikā vai pirms tam veiktie oriģinālie uzņēmumi Mārburgas arhīvos (HI Mārburgā un BA FM).¹

Gandrīz visos iepriekš minētajos fondos ir atrodamas liecības, kas atklāj PSRS un Vācijas starpvalstu sarunas un sadarbību. PSRS pārvaldi raksturojoši dokumenti skatīti Latvijas arhīvos, piemēram, to iestāžu fondos, kas pārņēma iepriekšējās pārvaldes struktūru funkcijas, piemēram, LPSR Izglītības Tautas Komisariāta.² Tomēr visbiežāk jaunā pārvalde turpināja iepriekšējās lietvedību, tāpēc dokumenti par padomju laiku atrodami arī tajos fondos, kas minēti iepriekš.³ Līdzās jau minētajiem Vācijas arhīvu fondiem jāatzīmē PA AA dokumentu kolekcija, kas apkopo vācu un padomju sarunas par kultūras jautājumiem.⁴ Šī laika npublicētos dokumentus būtiski papildina Vācijas jurista un vēsturnieka Dītriha Augusta Lēbera (*Loeber*, 1923–2004) apkopotie un ar komentāriem publicētie dokumenti.⁵

Risinot trešajā nodaļā jautājumus par Baltijas kultūras vērtību pārraudzību un pārvaldi nacionālsociālistiskajā Vācijā pēc to sadales un izvešanas vācbaltiešu izceļošanas laikā, līdzās jau minētajiem arhīviem un to fondiem,⁶ ir izmantoti līdz šim vēstures literatūrā neizmantoti Polijas avoti – dokumenti no Poznaņas Valsts arhīva, kur atrodas ne tikai Vartas novada pārvaldes dokumenti,⁷ bet arī Tautasvāciešu centrālā biroja (*Volksdeutsche*

¹ HI Marburg (Bildarchiv); kolekcijas: „Dommuseum Riga: 1910-1914, 1926-1935”; „Schönfeld-Sammlung: Riga, 1931-1939; Posen, 1940, 1943-45”; BA FM, kolekcijas: „Baltikum”; „Baltisches Heimatbilder Archiv. Georg von Krusenstjern. Livland”. Daļa fotouzņēmumu 30. gados ir tapusi saistībā ar jau minētajām vācu un latviešu speciālistu domstarpībām, kā arī – ar Vācijas finansiālu atbalstu šādām akcijām.

² LVA, 700. f. (LPSR Izglītības Tautas Komisariāts, 1940.–1941. g.)

³ Piemēram, padomju laika pārvaldes rīkojumus var atrast pat LR Ārlietu ministrijas Administratīvā departamenta un līgumu departamenta fondā: LVVA, 2570.f., 4. apr., 53. l., 27.-28.lp. (LPSRS Iekšlietu Tautas Komisāra (Iekšlietu ministra) Viļa Lāča sarakstes dokumenti 1940. gada 22. augustā par t.s. vācbaltiešu kultūras vērtībām)

⁴ PAAA, R 23719, R 23720, R 23721, R 23722, R 106286, R 106287.

⁵ Diktierte Option: Die Umsiedlung der Deutsch Balten aus Estland und Lettland 1939–1941 / Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von D.A. Loeber. – Neumünster: Karl Wachholz Verlag, 1972. – 787 S.; Krājumā apkopots plašs Vācijas arhīvu materiālu klāsts par vācbaltiešu izceļošanu no Baltijas; no tā ņemti dokumenti par padomju – vācu jauktās komisijas darbu 1940.–1941. gadā, risinot jautājumus par kultūras vērtībām.

⁶ Būtiskākie – BA-B, R 153 un R 1509 fondi, kas satur dokumentus par vācbaltiešu kultūras vērtību pārraudzību.

⁷ APP, 299. f. (Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland-Posen, 1902, 1939–1945)

Mittelstelle, saīsināti – *VoMi*) Poznaņas filiāles fonds.¹ *VoMi* bija SS reihsfirera un vācu tautības stiprināšanas reihskomisāra (*RKF*) Heinriha Himlera pakļautībā esoša iestāde, kas nodarbojās ar pārvietoto vācbaltiešu praktiskās iekārtošanas jautājumiem.² Dokumentos atspoguļojas, piemēram Poznaņas filiāles Kultūras un skolas lietu nodaļas veidošana (*Abteilung Kultur und Schule*),³ kurai viens no uzdevumiem bija koordinēt (*Sicherstellung und Einordnung*) līdzpaņemtās kultūras vērtības (arhīvus, bibliotēkas, muzeju priekšmetus u.tml.)⁴ – runa bija par Baltijā sadalītajām kolekcijām. Nodaļā pamatā strādāja vācbaltieši, kuri ar laiku panāca divu iestāžu izveidošanu. Pirmā bija „Austrumvācu ieceļotāju dzimtu nodaļa” (*Sippenamt für ostdeutsche Rückwanderer*) pie Vartras novada pārvaldes, kur *RfS* pārraudzībā tika pārvaldīti ģenealoģiska rakstura oriģināli materiāli vai to kopijas (pārsvarā baznīcu grāmatas).⁵ Ja, piemēram, ar laiku šī nodaļa papildinājās arī ar citu pārvietoto vāciešu materiāliem, tad otras iestādes darbība bija vērsta tikai uz vācbaltiešu kultūras vērtību pārvaldi. Tā bija „Baltvāciešu kultūras vērtību krātuve” (*Sammelstelle für baltendeutsches Kulturgut*, turpmāk – Krātuve), kura tika noorganizēta (izveidota) no vienas puses aktīvi darbojoties pašiem vācbaltiešiem, bet no otras puses – to sekmēja jau pieminētā vācu iestāžu savstarpējā konkurence, kuru vidū izcēlās *RKF* H. Himlera birojs. Savukārt par kara beigu posmu, kad kultūras vērtības turpināja pārvietot (drošības

¹ Turpat, 800. f. (Volksdeutsche Mittelstelle, Zweigstelle Posen, 1939-1945), lietas Nr.: 97., 98., 99., 100., 101.

² *VoMi* dibināts 1936. gadā kā partijas (*NSDAP*) iestāde sakariem ar ārzemēs dzīvojošiem vāciešiem. Sākotnēji, 1939. gada septembrī, tieši šis birojs un tās vadītājs Verners Lorencs (*Lorenz*, 1891-1954) bija saņēmusi uzdevumu pārvietot tautasvāciešus uz jaunapgūstamajām teritorijām okupētajā Polijā, tomēr H. Himmlers panāca, ka tas tiek uzticēts viņam un ka *VoMi* nonāk viņa pakļautībā (Skat.: *Loeber, Dietrich A.* Die Umsiedlung ... – S. (30)–(31).); Kara laikā Tautasvāciešu centrālais birojs arvien attālinājās no politiskām lietām un pazaudēja savu līdzšinējo ietekmi (Skat.: *Leniger, M.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” ... – S. 146-147.)

³ APP, 800.f., 97., 98. l.

⁴ Turpat, 98. l., 21. lp.

⁵ Materiāli par tās veidošanu atrodas Poznaņas arhīvā, piemēram, par vācbaltiešu sarunām ar dažādām Vācijas amatpersonām 1939. gada beigās un 1940. gada sākumā, kad izkristalizējās idejas par to, kā jāpārvalda vācbaltiešu ģenealoģiskie materiāli (Skat.: APP, 800.f., 97. u.c. lietas fondā). Savukārt par iestādes darbību dokumenti ir apzināti BA-B, R 1509. fondā. (lietas Nr.: 1771, 1772, 1773, u.c.)

Kaut BA-B esošie dokumenti par iestādes darbību bija zināmi jau iepriekš (piemēram, tos 1990. gada publikācijā pieminēja vācu vēsturnieks Vilhelms Lencs, jaunākais, skat.: *Wilhelm L.* Die baltischen Archivilme... – S. 314., Anm. 1. (fonds tobrīd bija ar numuru: R 39)); tomēr pats tos tikpat kā neizmantoja un nepētīja šīs iestādes organizēšanu un darbību.

apsvērumu dēļ vai ar nolūku evakuēt uz rietumiem, tālāk no frontes līnijas), informācija ir fragmentāra un ļauj izdarīt tikai vispārējus secinājumus.

2. Atmiņu literatūras apskats

Atmiņās maz atspoguļojas promocijas darba tēma. Tā, piemēram, par 20. gs. 30. gadu latviešu un vācu speciālistu saasinātajām attiecībām un savu viedokli ir izteikusi bijusī Doma muzeja Rīgā Arheoloģijas nodaļas vadītāja Klāra Rēdliha (*Redlich*, 1908-1992).¹ Viņas darbs kopumā ir vēsturisks apskats par muzeja darbu, tomēr runājot par 30. gadu Latvijas valsts iejaukšanos muzeja pārvaldē, viņa izmanto atmiņu pārstāsta formu. Viņa bija tā laika notikumu dalībniece un, piemēram, bija klāt Pieminekļu valdes veiktajās pārbaudēs un kolekciju pārņemšanā.²

Kā nākamās minamas vēl viena pirmskara laika Latvijas ievērojama sabiedriskā darbinieka – vācbaltieša Volkfanga Vahtsmūta (*Wachtsmuth*, 1876-1964) atmiņas.³ Tas ir plašs darbs – hronoloģiski un informatīvi. Viņš bija viens no vadošajiem Latvijas vāciešu sabiedriskajiem darbiniekiem starpkaru posmā.⁴ Grāmatā autors sniedz daudz informācijas gan par saviem laikabiedriem, gan par konkrētiem notikumiem, kā arī par sevi un savu ģimeni. Pie tam, viņš ne tikai dod notikumu izklāstu, bet paskaidro tos plašākā kontekstā, kā arī uzdod jautājumus par sava laika problemātiskiem jautājumiem un arī mēģina pats rast atbildes (skaidrojumus) tiem. Lai arī darbs ir ļoti personisks, tas dod daudz informācijas

¹ *Rēdliha, Klāra*. Rīgas Doma muzejs (1834–1936) // 800 gadi. Mūsu kopējā Rīga: Vācbaltiešu apcerējumi: [Pārpublicējumi] – Rīga: Karla Širrena biedrība Līneburgā, 2001. – 64.-69. lpp. (Pārpublicēts no: Baltische Heft 6, Bovenden, 1960)

² Piemēram, Doma muzeja pārņemšanas aktos, ko Pieminekļu valde sastādīja 1936. gadā, vairākkārt minētas nesaskaņas speciālistu vidū. Vācu puse savos ziņojumos norādīja uz R. Šnores aso izturēšanos, savukārt kā visneiecietīgākā no vācu puses tiek minēta tieši K. Rēdliha. Viņas izteicieni un rīcība ir fiksēta pārņemšanas aktos. (Skat.: LVVA, 1630. f., 1. apr., 167., 168., 170.–172. l.; 4038. f., 1. apr., 184.–187. l.)

³ *Wachtsmuth, Wolfgang*. Wege, Umwege, Weggenossen: Lebenserinnerungen eines Balten 1876-1950. – München: Vinkler Verlag, 1954. – 387 S.

⁴ V. Vahtsmuts bija Vācu izglītības pārvaldes priekšnieks no 1929. līdz 1934.g.; tāpat viņš līdz 1936. g. vadīja Vācu tautas apvienības Kultūras nodaļu (*Kulturamt*) (Skat.: *Wachtsmuth, W. Wege, Umwege...* - S. 212.; *Cerūzis, R.* Vācu faktors Latvijā... – 36.-37. lpp.)

par notikumiem un cilvēkiem no profesionālā un pieredzējušā V. Vahtsmūta personiskās pieredzes skatu punkta. Kā atzīmē pats autors, vācbaltiešu izceļošanas laikā Vācijas delegācija viņu uzaicināja par konsultantu taktikas jautājumos starpvalstu sarunās tieši tāpēc, ka viņš latviešu amatpersonas lielākoties pazina personīgi.¹ Vācijas delegācijai Latvijā viņš palīdzēja aptuveni mēnesi.² Lasot detalizētos un pārdomātos personu un notikumu aprakstus no iepriekšējā perioda un par citām tēmām, nākas nožēlot, ka tieši attiecībā uz kultūras vērtību sadali izceļošanas laikā viņš ir skops savās atmiņās. Vahsmūta darbs sniedz nelielus precizējumus par tā laika „Tautas apvienības” Kultūras nodaļas (*Kulturamt*) vadītāja Vilhelma Lenca, vecākā (*Lenz*, 1906-1976) un viņa palīga Jirgena von Hēna (*Hehn*, 1912–1983) aizbraukšanu no Latvijas 1939. gada nogalē.³

Nākamās atmiņas ir Igaunijas valsts pārvaldes darbinieka Orkara Angelusa (*Angelus*, 1892-1979) izceļošanai veltīts raksts.⁴ Autors ir mēģinājis veidot zinātniska rakstura publikāciju ar atsaucēm (izmantota vēstures literatūra un citu personu atmiņas), tomēr tekstā viņš bieži pārstāsta personīgi pieredzētus gadījumus, kā arī izsaka subjektīvus vērtējumus, uzsvērdams tieši savu pieredzi.⁵ No šīs publikācijas ir izmantots fragments, lai

¹ *Wachtsmuth, W. Wege, Umwege... - S. 274-276.*

² V. Vahtsmuts no Latvijas aizbrauca decembra sākumā – 5 decembrī viņš uzkāpa uz kuģa (Skat.: Turpat, 276. lpp.)

³ Turpat, 274.-276. lpp.

⁴ *Angelus, Oskar. Die Umsiedlung der Estlanddeutschen 1939/ 40 in estnischer Sicht // Baltische Hefte. – Bd. 15. – 1969. – S. 104-143.*

⁵ O. Angelus izceļošanas laikā strādāja Iekšlietu ministrijā, izsniedzot dokumentus par piederību minoritātēm; 1920. gados viņš bija līdzdarbojies Igaunijas kultūras autonomijas likuma izstrādē; savukārt vācu okupācijas laikā Baltijā no 1941. gada bija t.s. igauņu pašpārvaldes vadošs darbinieks (Skat.: *Angelus, O. Die Umsiedlung der Estlanddeutschen... - S. 104-143.*); O. Angelus bija pret vāciešiem labvēlīgi noskaņots igauņis, par kuru, piemēram, Georgs fon Rauhs (*Rauch*, 1904-1991) kādā apskatā par O. Angelusa grāmatu minēja faktu, ka viņš savā laikā skolā esot „sēdējis vienā solā” ar Alfrēdu Rozenbergu (*Rosenberg*, 1893-1946) (Skat.: *Rauch, Georg von. Oskar Angelus. Tuhande valitseja maa [Tūkstoš valdnieku zeme] (Bücherschau) // Baltische Hefte. – Jahrgang 4, Heft 3 - April 1958. - S. 189-190.*)

Cita publikācija, kas pēc sava rakstura līdzīga O. Angelusa rakstam, ir Izglītības ministrijas darbinieka G. Neija pārskats par Igaunijas kultūrpolitiku pirmskara laikā, un tā atbilstoši tam, kāda informācija no tā izmantota promocijas darbam un ņemot vērā tā tapšanas vēsturi (pārskats balstās uz Neija paša 30. gados veidoto ziņojumu), ierindots pie publicētajiem avotiem. Autors savu personīgo pieredzi paskaidro īsā atsaucē, nedodot citu personīgu informāciju par sevi kā to dara, piemēram, O. Angeluss (Skat.: *Ney, G. Die Kulturpolitik Estlands... – S. 196.*)

atainotu neviennozīmīgi vērtēto Igaunijas muitas darbu vācbaltiešu izceļošanas laikā, konfrontējot to ar citām atmiņām.¹

Visplašāko un vienlaikus arī vissubjektīvāko skatījumu uz Baltijas kultūras vērtību pārraudzību vācbaltiešu izceļošanas laikā var lasīt 1967. gadā Latvijas nacistu līdera Erhadra Krēgera (*Kroeger, 1905-1987*) publicētajās atmiņās, kas pamatā veltīta politiskiem jautājumiem, tomēr mēģina sniegt arī savu skatījumu par vācbaltiešu kultūras dzīvi.² Subjektivitāte izpaužas ne tikai faktu atlasē un to vērtējumā, bet arī formas ziņā – viņš tekstā uzkrītoši daudz lieto pirmo („es”) personu. Kaut viņam – kā vienam no vadošajiem vācbaltiešu nacistu līderiem un H. Himlera veidotās pārvaldes augsta ranga amatpersonai – neapšaubāmi bija liela ietekme (un līdzdalība) vācbaltiešu izceļošanas procesā, arī kultūras dzīves organizēšanā Poznaņā, ar šo „es” formu viņš ir piesavinājies autorību uz vairākiem svarīgiem lēmumiem. Piemēram: par Poznaņu un Vartas apgabalu kā Baltijas vāciešu galveno izmitināšanas vietu,³ vai, ideju veidot tur zinātnisku institūtu (kurā būtu apvienotas arī izvestās kultūras vērtības), kā arī – kā savu pasniedz lēmumu iecelt V. Lencu, vecāko, par izveidotās Krātuves vadītāju.⁴

Kopumā apskatīto atmiņu sniegtā informācija nav izrādījusies būtiska promocijas darbam, kaut, piemēram, E. Krēgera atmiņas spilgti raksturo to sastādītāju – personu, kas, lai arī nebija vēlēts vācbaltiešu tautas grupas līderis, izvirzīja ambiciozas pretenzijas par tādu kļūt.

¹ *Angelus, O.* Die Umsiedlung der Estlanddeutschen... – S. 121.

² *Kroeger, Erhard.* Auszug aus der alten Heimat: Die Umsiedlung der Baltendeutschen. – Tübingen: Verlag der Deutschen Hochschullehrer-Zeitung, 1967. – 198 S. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Nachkriegsgeschichte. Nr. 4).

³ Turpat, 120.-121. lpp.

⁴ Turpat, 168. lpp.; Publicētajās atmiņās dotā faktu interpretācija ir komentēti promocijas darba apakšnodaļā par vācbaltiešu kultūras centra izveidi Poznaņā.

3. Literatūras apskats

Vēstures literatūra par darba tēmu ir iedalāma: 1) darbi, kas mēģina aptvert kultūras vērtību sadali kopumā (veltot uzmanību starpvalstu sarunām, līgumiem un pēta to realizāciju); 2) darbi, kas pievēršas atsevišķām kultūras vērtību kolekcijām vai priekšmetiem (pētījumu centrā ir kolekciju vēsture, bet vācbaltiešu izceļošanas ietekme ir pastarpināts jautājums). Tāpat Promocijas darbā ir izmantoti darbi, kas raksturo sabiedriski politiskās norises 20. gs. 20. un 30. gados un Otrā pasaules kara laikā, kas literatūras apskatā nav raksturoti.

Pirmo plašāko pētījumu par kultūras vērtību sadali Latvijā un Igaunijā vācbaltiešu izceļošanas laikā veica Vācijas vēsturnieks Jirgens fon Hēns (*Hehn*, 1912–1983).¹ Promocijas darba tēmai viņš ir gan notikumu dalībnieks un aculiecinieks, gan profesionāls vēsturnieks. 30. gados Hēns bija aktīvs vācbaltiešu sabiedriskajā dzīvē, bija iesaistījies t.s. „kaimiņu organizāciju” darbā, kā arī strādāja Vācbaltiešu tautas apvienības Kultūras nodaļā. Tāpat viņam bija kontakti ar Vācijas pētniecības biedrībām un pētniekiem, un viņš bija visai kritiski noskaņots pret Latvijas valsts nacionālās politikas izpausmēm Latvijā.

1939. gada novembrī (drīz pēc Latvijas – Vācijas līguma noslēgšanas) J. f. Hēns kopā ar Kultūras nodaļas vadītāju Vilhelmu Lencu, vecāko, aizbrauca no Latvijas, lai Polijas teritorijā saņemtu „cilvēkus un bagāžu”.² 1939. gada decembrī viņš bija viens no tiem, kuram 1939. gada beigās un 1940. gadā bija dots uzdevums uzraudzīt Polijas ostās ievestās vācbaltiešu kultūras vērtības.³ Viņš īsu laiku bija arī Tautasvāciešu centrālā biroja (*VoMi*) Poznaņas filiāles Kultūras un skolas lietu nodaļas darbinieks, kur viņa uzdevumos

¹ *Hehn Jürgen von*. Die Verhandlungen über den deutschbaltischen Kulturbesitz // Hehn J. v. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. – 2. Auflage. – Marburg: Herder-Institut, 1984. – S. 144–162. (Darbs pirmo reizi publicēts 1982. gadā.)

² *Wachtsmuth, Wolfgang*. Wege, Umwege, Weggenossen... – S. 274-275.

³ BA-B, R 153/ 1435, Dok.: “ W. Rohr; Aktenvermerk; 22.12.1939.”; 1939-1940. gadu mijā, viņš, piemēram, ik pa laikam atradās Rīgā (APP, 800.f., 98., 21., 62.lp.)

ietilpa kultūras vērtību pārraudzība.¹ VoMi Kultūras nodaļā Hēns oficiāli skaitījās neilgu laiku – jau no 1939. gada 18. decembra viņš bija Poznaņas (vācu) Valsts universitātes (*Reichsuniversität Posen*) grāmatu krātuves vadītājs (*Leiter der Buchsammelstelle*), savukārt no 1940. gada 1. novembra viņš strādāja Berlīnē – Dālemas publikāciju iestādē (*PuSte*), no kurienes 1941. gada jūnija otrajā pusē bija iesaukts dienestā – Ārlietu minsitrijas speciālajā arhīvu komisijā jeb t.s. Kinsberga speciālajā komandā (*Sonderkommando Künsberg*), saglabājot savu amatu Berlīnē.²

Laikā, kad J.f. Hēns strādāja Berlīnē (1940-1941. gadā), viņš sagatavoja rakstu par vācbaltiešu izceļošanu.³ 1941. gadā sarakstē Ar V. Lencu viņš pieminēja, ka esot piekritis gatavot šo rakstu ar noteikumu, ka varēšot pievērsties arī pēdējiem 20 gadiem – t.i. izceļošanas priekšvēsturei, jo „tikai tad izceļošanu var kārtīgi saprast un novērtēt”.⁴ Iespējams, te meklējams sākums viņa 80. gados izdotajai grāmatai par vācbaltiešu izceļošanu, kurā liela daļa ir atvēlēta tieši priekšvēsturei.⁵

¹ APP, 800.f., 98.l., 21.lp.

² BA-B, R 153/ 1127. lieta (Dr. J.v. Hehn, 1940-1942); *Heuss, Anja*. Die „Beuteorganisation“ des Auswaertigen Amtes: Sonderkommando Kuenberg und die Kulturgutraub in der Sowjetunion // Vierteljahreshefte fuer Zeitgeschichte. – 1997 (Jahrgang 45) – Heft 4. – S. 543-544.; Vēsturnieks Mihaels Fālbūšs, piemēram, apgalvo, ka J.f.Hēns kā Kinsberga speciālās komandas darbinieks esot piedalījies arī iedzīvotāju pārvietošanās Austrumeiropā („*Umvolkungsaktionen der SS*”) (Skat.: *Fahlbusch, Michael*. Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?: Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931-1945. – Baden-Baden: Nomos, 1999. – S. 491.); J.f.Hēna dalību šajā komandā piemin, piemēram, vēsturnieks Kārlis Kangeris, kurš pat apgalvo, ka Hēns pirms kara ne tikai bija kritizējis latviešu vēstures pētniecību, bet arī esot bijis „nacistiskās kustības vadības loceklis”, gan nedodot atsauci (Skat.: *Kangeris, Kārlis*. Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu // Okupētā Latvija. 1940-1990: Latvijas vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 19). – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 193.-194. lpp.)

³ APP, 800.f., 100.l., 87. lp. (J. v. Hehn, an: W. Lenz; 13.03.1941.). Sarakstē J.f.Hēns lūdza bijušā priekšnieka un arī laba drauga Vilhelma Lenca, vecākā, vērtējumu savam rakstam; un uz to V.Lencs atbildēja, ka Hēna dotā izceļošana (1941. gada martā sastādītais raksts) gan neatbilstot visiem faktiem, bet esot „šajā veidā vēlama” (skat.: Turpat, 90. lp. (W. Lenz; an: J.v. Henn; 18.03.1941.))

⁴ APP, 800. f., 100. l., 87. lp.

⁵ Šis izklāsta veids atšķiras, piemēram, no mūsdienās veidotajiem darbiem, kas publicēti par citu vācu tautas grupu pārvietošanu – piemēram, Stefana Dēringa grāmata par Volīnijas vāciešu izceļošanu (Skat.: *Döring, Stephan*. Die Umsiedlung der Wolhyniendeutschen in den Jahren 1939 bis 1940. – Frankfurt/ M u.a.: Peter Lang, 2001.- 398 S. (Militärhistorische Untersuchungen, Bd. 3)); Šim darbam arī ir priekšvēsture un ir aprakstīta izceļošanas sagatavošana, bet liela daļa pētījuma pievēršas tam, kas notika „jaunapgūstamajās teritorijās”, analizējot arī nacionālsociālistiskās Vācijas politiku. J. f. Hēns turpretī koncentrē savu uzmanību uz 1930. gadu nesaskaņām starp Baltijas valstīm (īpaši Latviju) un vācbaltiešu kopienā.

Attiecībā uz kultūras vērtībām J. f. Hēns savā pētījumā skata starpvalstu sarunas par to sadali Baltijā, kurās viņš pats tieši nepiedalījās. Lai to atklātu, viņš pamatā izmanto Vācijas Ārlietu ministrijas arhīva dokumentu kolekciju (PA AA), dodams atsaucēs arī plašus dokumentu citātus. Piemēram, pielikumā viņš ir publicējis Vācijas delegācijas Baltijā pārstāvju atskaites. J. f. Hēns ir izpētījis starpvalstu sarunas par juridiskām personām piederošu kultūras vērtību sadali Latvijā un Igaunijā līdz 1941. gada maijam. Viņš parāda, kāda bija sarunu gaita, skatot kultūras vērtību sadali, atklāj Vācu puses viedokli par sarunām. Vēsturnieks neskata starpvalstu sarunas par kultūras vērtību sadali kopā ar izceļošanas līgumu kopējo izpildi. Tikai atsevišķos gadījumos viņš pieskaras citiem jautājumiem, kas varēja ietekmēt sarunas par kultūras vērtībām. Viņš piemin Igaunijas valdības pārstāvju vizīti Berlīnē, kur bija paredzēts noslēgt saimnieciskās vienošanās un to, ka Vācijas delegācijas pārstāvji šajās sarunās lūguši ievērot vācu puses intereses kultūras lietu kārtošā.¹ Tāpat viņš savā darbā dod Vācijas delegācijas pārstāvju novērojumus par noskaņojumu Tallinā 1940. gada pavasarī saistībā ar PSRS armijas karavīru klātbūtni pilsētā un Somijā notiekošo karadarbību, un to, ka tas esot ietekmējis Igaunijas delegāciju dot piekrišanu kopīgas komisijas veidošanai.² Par Latviju šādi fakti netiek minēti (t.i., ka sarunu gaitu vai lēmumus būtu ietekmējušas saimnieciskās sarunas vai politiskie notikumi). Tikai vienā no viņa publicētajiem dokumentiem – Vācijas delegācijas pārstāvja atskaitē – redzams, ka Latvijas puse 1940. gada pavasarī bija gatava piekāpties Vācijai tās diplomātisko panākumu dēļ Somijas – PSRS militārajā konfliktā.³ Jāpiemin, ka Hēns diezgan nekritiski pieņem šajās atskaitēs paustos viedokļus, neņemot vērā ne to, ka delegācijas pārstāvji bija augsta ranga nacistiskās Vācijas ierēdņi ar atbilstošu viedokli,⁴ ne arī to, ka tās ir speciālistu atskaites savai priekšniecībai Berlīnē (tāpēc tajās varēja būt pārspīlēts vācu delegācijas veikuma novērtējums).

¹ *Hehn J.v. Die Umsiedlung...* – S.153.

² Turpat, 154.-155. lpp.

³ Turpat, 215.-216. lpp.

⁴ Īpaši nedraudzīgs pret vietējiem (Latvijas) speciālistiem, bija, piemēram, Nils fon Holsts (*Holst*, 1907 - ?)

J. f. Hēns pievēršas, piemēram, Latvijas un Igaunijas delegāciju pārstāvju nostājas raksturošanai starpvalstu sarunu laikā. To viņš dara, izejot no Vācijas delegācijas pozīcijām, piemēram, apskata, ko Latvijas delegācija sola Vācijas pusei, ko neizpilda, kādu lēmumu izpildi kavē utt. Vēsturnieks neapskata kultūras vērtību turpmāko pārvaldīšanu Polijas teritorijā un Vācijā. Viņš vispārīgi apraksta Baltvācu kultūras vērtību krātuves izveidi Poznaņā, nepieskaroties kolekciju pārvaldei okupētajā Polijas teritorijā.¹

Autors, kurš savos rakstos ir padziļināti pētījis atsevišķus Baltijas kultūras vērtību sadales jautājumus vācbaltiešu izceļošanas laikā, ir vēsturnieks Vilhelms Lencs, jaunākais (Lenz, dz. 1939).² Pirmais no viņa rakstiem (1990. g.) par šo tēmu veltīts Mārburgas Herdera institūta arhīvā esošajām fotofilmām, kas tapa izceļošanas laikā tiešā saistībā ar starpvalstu sarunām Baltijā.³ Autors parāda iesaistīto Vācijas iestāžu darbu gan sarunās, gan arī veicot praktisko fotografēšanu. V. Lencs, piemēram, min, ka pēckara laikā kolekcija tika nepelnīti maz izmantota, un viens no iemesliem tam, viņaprāt, ir „sliktā pieskaņa” (“*der schlechte Klang*”), kāda tai bija akcijas finansētāja – NSDAP pētniecības biedrības “*Ahnenerbe*” – dēļ.⁴ Raksta pielikumā viņš publicējis sarakstu – arhīvu filmu pārskatu. Līdzās šim rakstam jāmin cita vācu vēsturnieka – Petera Verstera (*Wörster*) – apskats par šīs pašas Mārburgas fotokolekcijas kolekcijas vēsturi, kas papildina V. Lenca publikāciju.⁵

Nākamais vācbaltiešu izceļošanas tēmai veltītais V. Lenca raksts ir 2005. gada publikācija,⁶ kas aptver plašu izceļošanas laika problēmu un tēmu loku: Vācijas organizēto izceļošanas sagatavošanu un kultūras jautājumos iesaistīto organizāciju darbību; Vācijas –

¹ Hehn, J.v. Die Umsiedlung...- S. 162.

² Vācbaltiešu vēsturnieka Vilhelma Lenca, vecākā, dēls.

³ Lenz, Wilhelm, jun. Die Baltischen Archivfilme im Herder-Institut in Marburg // Journal of Baltic Studies. - Vol. 21. - Nr. 4. – 1990. - S. 309-318.

⁴ Lenz, W. Die baltischen Archivfilme...- S. 311.

⁵ Wörster, Peter. Geschichte der Dokumentensammlung des Herder-Instituts // Archivbestände zur Geschichte Est-, Liv- und Kurlands in der Dokumentensammlung des Herder-Instituts / Hrsg. C. J. Kenez, P. Wörster. – Marburg: Herder-Institut, 2000. – S.1-20.

⁶ Lenz, Wilhelm, jun. Kulturgut der Deutschbalten zu den Umsiedlungsverhandlungen mit Estland und Lettland 1939 bis 1941 // Buch und Bildung im Baltikum: Festschrift fuer P. Kaegbin zum 80. Geburtstag. – Münster: LIT, 2005. –S. 599-622.

Latvijas, Vācijas – Igaunijas un Vācijas – PSRS sarunas; kā arī Baltvāciešu kultūras vērtību krātuves (turpmāk –Krātuve) izveidi Poznaņā. Sarunām Igaunijā viņš ir veltījis vairāk uzmanības, savukārt Latvijas sarunu daļu ir papildinājis ar sarakstu, kur uzskaita gan izvestās, gan izvest atļautās (bet neizvestās) kultūras vērtības. Saraksts sastādīts, izmantojot izceļošanas laika Vācijas delegācijas pārstāvju ziņojumus, kas tapuši 1940. gada jūlijā un augustā. Šāda informācija ir arī J.f. Hēna publicētajās atskaitēs. Gan viens, gan otrs autors, vērtējot izvestās vai neizvestās kolekcijas Latvijā, skata kopā Paritārās komisijas darbu jūnija sākumā un jūlijā (jau PSRS okupācijas laikā), kaut gan tas būtu jānodala un arī atsevišķi jāvērtē. PSRS okupācijas ietekmi uz sarunām Baltijā no jūnija vidus V. Lencs uzsver nākamajā rakstā, pētot starpvalstu sarunas par kultūras vērtību sadali Igaunijā.¹ Autors detalizēti apraksta Vācijas un Igaunijas sarunas 1939. gada beigās un 1940. gada sākumā, kuru laikā Vācija panāca, ka Igaunija piekāpjas un piekrīt veidot kopīgu komisiju kultūras vērtību sadalei. Viena šī raksta apakšnodaļa ir veltīta baznīcu grāmatu sadales jautājumiem, kas līdz šim vēstures literatūrā ir skatīta mazāk.² Autors salīdzina Igaunijas un Latvijas norises kultūras sadalē un secina, ka būtiskākais Vācijas veiksmes faktors Latvijā (t.i. tā saņēma izvešanai daudz vairāk kolekciju, priekšmetu) esot bijis noslēgtais starpvalstu līgums (tā redakcija).

Atgriežoties pie V. Lenca 2005. gada raksta jāatzīmē, ka tas ir pirmais mēģinājums vēstures literatūrā dot ieskatu Poznaņas Krātuves vēsturē.³ Autors uzsvāra liek uz Krātuves veidošanas posmu, un dokumentiem, kas, kaut fragmentāri, tomēr ataino vācbaltiešu sarunas ar dažādām iestādēm un amatpersonām, lai saņemtu atļauju to dibināt. Šim

¹ Lenz, Wilhelm, jun. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”. Deutsch-estnische Verhandlungen 1939-1941 // Estnische Archive im europäischen Kontext / Estonian Archives in the European Context. Internationale Archivtagung in Tallinn / International Archival Conference in Tallinn, 14.09.–16.09.2005 (Sammelband) [Arbeitstitel] / Red. Lea Köiv – Tallinn: Verein der Estnischen Archivare, [Plānots izdot 2011]

² Igaunijā (atšķirībā no Latvijas) šis jautājums (Vācijas pastiprinātā interese par ģenealoģiskajiem materiāliem) tika no vācu puses apspriests atklāti, fiksējot to arī starpvalstu notās.

³ Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...- 617-621.

rakstam V. Lencs ir pievienojis sarakstu ar 1943. gadā Krātuvē glabātajiem Baltijas materiāliem. Autors avotus par Krātuvi ir izmantojis no Vācijas Federālā arhīva (BA-B).

No V. Lenca rakstiem vēl ir pieminams raksts par citu tēmu – par kara beigās no Igaunijas izvestā Tallinas pilsētas arhīva likteni.¹ Tas cita vidū pieskaras jautājumam par kultūras vērtību pārraudzību vācu okupācijas laikā Baltijā, par iesaistītajām iestādēm, kā arī par politisko lēmumu neizvest kultūras vērtības, ko piemēram vēlējās daļa vācbaltiešu Poznaņā – t.i. apvienot sadalītos Baltijas pieminekļus.²

Igaunijas vēsturniece Anne Lougas (*Lõugas*) plašākā rakstā par vācbaltiešu kultūras vērtību jautājumiem kā vienu no problēmām izceļ arī vācbaltiešu izceļošanas laikā dalītās kolekcijas.³ Viņa neskata starpvalstu sarunas par kultūras vērtībām, bet gan konstatē situāciju ar kolekciju sadalīšanu, pirmām kārtām ar privātpersonu, kuru izvešanai neatļautās kolekcijas nonāca Igaunijas muzejos.⁴ Autore atzīme arī to, ka Igaunijas pusei bija informācija par to, kādus mākslas darbus, saistītus ar Igauniju, Vācija saņēma izvešanai no Latvijas.⁵ Raksta beigās autore dod piemērus, kur mūsdienās ārpus Baltijas (Polijā, Vācijā) atrodas kara laikā izvestie mākslas darbi.⁶ Par šo pašu tēmu – par mākslas darbu atrašanos ārpus Baltijas – informāciju sniedz arī Polijas mākslas vēsturnieks Pjotrs Mihalovskis (*Michalowski*).⁷

¹ *Tas pats*. Die Verlagerung des Revaler Stadtarchivs im Rahmen des „Archivschutzes“ während des Zweiten Weltkrieges // Reval: Handel und Wandel vom 13.-20. Jh. / Hrsg. von Norbert Argermann, Wilhelm Lenz, jun., (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Nr. 8), Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997 – S. 397-443.

² Turpat, 403.lpp.; „Neizvešanas politika” bija spēkā līdz 1944. gadam, kad Vācijas armijai atkāpjoties, no Baltijas tika izvests liels daudzums kultūras vērtību.

³ *Lõugas, Anne*. Baltisaksa kunstivarde kuesimusi [Vācbaltiešu kultūras vērtību jautājumi] // Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eesti. - Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Estis; Tallinna Linnaarhiiv, 2000. – Lk 99-108.

⁴ Turpat, 102. lpp.

⁵ Turpat, 100. lpp.

⁶ Turpat, 107.-108. lpp.

⁷ *Michalowski, M. Piotr*: Die Sammlung baltischer Kunst im Nationalmuseum Posen // Jahrbuch des Bundesinstituts fuer Ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 2, 1994, S. 231-240.

Kultūras vērtību izvešanu no Latvijas un Paritārās komisijas darbu atsevišķos gadījumos piemin pētnieki saistībā ar konkrētu kolekciju vēstures izpēti. Vairāk pētītas ir atsevišķas arhīvu, kā arī muzejisko priekšmetu kolekcijas, savukārt maz pētījumu ir par bibliotēku krājumu vēsturi.

Piemēram, pēdējos desmit gados pētījumi ir veikti par vairāku vācbaltiešu biedrību arhīviem, kas šobrīd atrodas LVVA.¹ Starp arhīvu vēsturei veltītajiem rakstiem izceļams būtu viens – Kārla Zvirgzniņa publikācija, kurā autors ir izpētījis četru vācu zinātnisko un korporatīvo organizāciju arhīvu pārņemšanu 20. gs. 30. gadu vidū, un konstatē, ka valsts esot slēptā veidā konfiscējusi šo organizāciju arhīvus.²

No vērtīgākajām priekšmetiskajām kolekcijām, par kurām tiek veikti pētījumi, jāmin Melngalvju biedrības kolekcijas un F.V. Brederlo gleznu galerija. Melngalvju biedrības kolekciju vēsturi kopumā apskata Latvijas mākslas vēsturnieks Ojārs Spārītis.³ Viņš ir viens no retajiem mākslas vēsturniekiem, kas, pētot kolekciju vēsturi, pieskaras arī Paritārās komisijas darbam, arī salīdzina izceļošanas līguma nosacījumus ar pieņemtajiem komisijas lēmumiem un reāli izvestajiem priekšmetiem. Tomēr viņa ieskats, kas ir salīdzinoši īss, Paritārās komisijas un Pieminekļu valdes darbā ir brīžiem kļūdainš, kas radies, strādājot tikai ar Melngalvju nama kolekciju vēsturi atsedzošiem dokumentiem, nesalīdzinot tos ar citiem, kuri rāda visu Paritārās komisijas un Latvijas iestāžu darbu kopumā.⁴

¹ Piemēram, Valdas Kvaskovas raksti (skat. literatūras sarakstu)

² *Zvirgzdiņš, Kārlis*. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana valsts glabāšanā (1935. gada rudens) // *Latvijas Arhīvi*. – 2009. – Nr. 3. – 52.-72. lpp.

³ *Spārītis O.* Melngalvju biedrības kolekcijas // *Melngalvju nams Rīgā: [Rakstu krājums] / Sast. M. Siliņa*. – Rīga: SIA Rīgas nami; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 1995. – 97.-126. lpp.

⁴ Turpat, 114.-115.lpp.; Piemēram, autors kļūdās, sakot, ka numismātikas kolekciju (tai skaitā arī Melngalvju biedrības numismātikas kolekcijas daļu) no Latvijas izveda jau 1940. gada martā, kaut gan tās saraksti tika sastādīti tikai maija beigās un jūnija sākumā, un izvesta tā tika jūlijā (Skat.: RVKM arhīvs, U-2. apr., 26. l., 291.-292., 299.-300., 309., 313., 315.-435. lp.); Lēmuma pieņemšanu Paritārajā komisijā jūnijā par šīm kultūras vērtībām sākumā var konstatēt skatot komisijas pieņemtus lēmumus (Skat.: LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 168. lp.)

Literatūrā vairāk nekā citas ir pētīta Melngalvju biedrības sudraba kolekcija.¹ Tomēr, skatot ar sudraba kolekcijas sadali un izvešanu 1940. gadā, šie darbi aprobežojas ar izvešanas fakta pieminēšanu, Latvijā atstāto priekšmetu skaita došanu un konstatāciju, kur kolekcija atrodas mūsdienās. Nedaudz vairāk promocijas darbam noderīgu informāciju dod Hansa Albrehta Koha (*Koch*) sniegtās ziņas par to, kur šī kolekcija atradās Otrā pasaules kara laikā un kā tā nokļuva Vācijā.²

Vēl viena kolekcija, kuras sadale 1939.-1940. gadā atspoguļota pētījumos, ir Fridriha Vilhelma Brederlo gleznu galerija. Ja Melngalvju biedrības kolekciju izpēti ir sekmējusi mūsdienās Vācijā pastāvošā Rīgas Melngalvju biedrība, kā arī Melngalvju nama atjaunošana 1990. gados, tad F.V. Brederlo kolekcijas vēstures izpēti sekmēja Brederlo dzimtas mantinieku – Zengbušu ģimenes – aktīva iesaistīšanās savu priekšgājēju vēstures un viņu sasniegumu izpētē, arī centieni atgūt mantojuma tiesības uz daļu no kultūras vērtību kolekcijām, kuru aizsākumi saistāmi ar šīm dzimtām.³ Tas jāņem vērā, iepazīstoties ar pētījumiem par F.V. Brederlo kolekciju.⁴ Tādus ir publicējusi Daiga Upeniece.⁵ Viņas pētījumi apskata gan šo kolekciju kopumā,⁶ gan arī Latvijā palikušās daļas turpmāko vēsturi, kas arī ir saistīta ar Zengbušu ģimenes centieniem.⁷

Kas attiecas uz Brederlo gleznu galerijas sadali 1939.-1940. gadā, D. Upeniece nepiemin Paritārās komisijas darbu (īpaši svarīgi ir to skatīt saistībā ar citu mākslas darbu kolekciju sadali toreizējā Rīgas pilsētas mākslas muzejā) un Latvijas valdības iesaistīšanos

¹ *Vilte V.* Rīgas Melngalvju biedrības sudrabs // Melngalvju nams Rīgā: [Rakstu krājums] / Sast. M. Siliņa. – 135.–150. lpp.; *Koch, Hans Albrecht.* Rigische Geschichte im Spiegel der Compagnie der Schwarzen Haeupter // Der Silberschatz der Copmagnie der Schwarzen Häupter aus Riga: [Katalog zu den Ausstellungen in Bremen und Bielefeld 1997] – [Bremen, Bielefeld], [1997] - S. 8-27.

² *Koch H. A.* Rigische Geschichte im Spiegel .. – 15. lpp.; Šim darbam trūkst atsauču.

³ *Dzērve L., Rozītis O.J.* Interesē Brederlo mantojums // Diena. - 03.05.2002.

⁴ Kolekcijas lielums bija 201 glezna, Paritārā komisija 1940. gadā ļāva izvest 7 no šīm gleznām.

⁵ Ārzemju mākslas muzeja direktore.

⁶ *Upeniece D.* Frīdriha Vilhelma Brederlo personība un kolekcijas vēsture no 1862. gada līdz šodienai // Frīdriha Vilhelma Brederlo kolekcija: Izstādes katalogs / Sast. D. Upeniece. – Rīga: Neputns, 2000. – 10.–20. lpp.

⁷ *Tā patī.* Kerkringā altāris // Studija. – 1998. – Nr. 5. – 72.-77.lpp.

lēmumu pieņemšanā, kam bija ļoti būtiska nozīme kolekcijas sadalē.¹ Neskatoties uz to, ka D. Upeniece apšaubā Zengbušu ģimenes pūliņu likumību, piemēram, cenšoties panākt īpašumtiesības uz tiem mākslas priekšmetiem, ko no Latvijas nacistiskā Vācija izveda 1944. gadā,² viņa ir pieņēmusi Zengbušu ģimenes viedokli par to, ka 1939. gadā Brederlo kolekcija bija Zengbušu ģimenes īpašums, kas glabājās Rīgas pilsētas mākslas muzejā. Šādu nostāju pauda Vācijas valsts un tās pārstāvētie Zengbuši vācbaltiešu izceļošanas laikā. Sarunas par Brederlo kolekcijas sadali bija sarežģītas tieši šo domstarpību dēļ – t.i. Latvijas puse aizstāvēja viedokli, ka kolekcija ir Rīgas pilsētas īpašums jau kopš 1906. gada (kad kolekcija tiek izvietota jaunuzceltajā pilsētas muzejā³), bet Vācijas puse – ka gleznas atrodas tikai muzeja glabāšanā. D. Upeniece līdžās Zengbušu ģimenes arhīvam izmantojusi Valsts Nacionālā mākslas muzeja (kurš šodien turpina Rīgas pilsētas mākslas muzeja darbu) arhīva dokumentus un publicētos avotus, piemēram, Ministru kabineta likumu 1940. gadā par Brederlo testamenta maiņu. Tomēr viņa neapskata apstākļus, kādos tapa šis likums un kāpēc tas tapa. D. Upenieces viedoklis ir, ka Latvijā palikušī F.V. Brederlo kolekcijas daļa tikai 1940. gadā pārgāja Rīgas pilsētas īpašumā.⁴

Tai pat laikā D. Upeniece ir viena no retajām pētniecēm, kas dod informāciju par to, kas ar kara laikā izvestajiem mākslas darbiem notika Polijas teritorijā. Kaut gan tieši šīm

¹ Tā pati. Frīdriha Vilhelma Brederlo personība un kolekcijas vēsture ..- 18. lpp.

² „Rīgas pilsētas dāvinājums izpostītajai Lībekas pilsētai”, kas faktiski kvalificējams kā kara laupījums Tā pati. Kerkringa altāris .. – 76.-77.lpp.

³ F.V. Brederlo 1852. gada testamentā bija teikts, ka, „kolekciju [...] mūsu pēcnācēji nedrīkst sadalīt, bet viņiem tā jā saglabā tagadējā vietā un tādā pilnībā, kādā viņi to ir saņēmuši. Bet, ja kādreiz gadīsies, ka neviens no [...] pēcnācējiem negribēs vai nevarēs šo kolekciju pārņemt, tā ir nododama Rīgas pilsētai [...]”. Kolekciju izstādīja Rīgas pilsētas mākslas muzejā. Mantinieki norāda, ka tā esot bijusi tikai kolekcijas pārvietošana uz daudz prestižākām telpām un ka tas neesot bijis saistīts ar viņu spēju gādāt par kolekciju. Jāatzīmē, ka līdz 1918. gadam reti kuru uztrauca, kā tiek noformēta „deponēšana” (ņemot vērā, ka pilsētas pārvaldē, mākslas biedrībās, arī pilsētas mākslas muzejā strādāja vieni un tie paši vācbaltieši vai viņu pārstāvji). Tajā laikā vietējie vācieši vairāk uztraucās par Krievijas impērijas pārvaldes iejaukšanos pašvaldības un biedrību darbā. Situācija mainījās pēc neatkarīgas Latvijas valsts nodibināšanas 1918. gadā, kad kolekcija *de facto* atradās pilsētas pārvaldītā muzejā un pilsēta norādīja, ka kolekcija ir tās īpašums. 1930. gados, vēl pirms vācbaltiešu izceļošanas, Zengbušu ģimene nesekmīgi centās pierādīt savas tiesības uz šo kolekciju.

⁴ *Upeniece D.* Frīdriha Vilhelma Brederlo personība un kolekcijas vēsture ..- 18. lpp.

viņas dotajām ziņām nav dota atsauce uz avotiem (visticamāk, ka informācija nāk no Zengbušu ģimenes pārstāvjiem, kas nosaka šīs informācijas subjektivitāti).¹

Vācijas pētniece Margita Romanga (*Romang*) rakstā par Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja fotoattēlu kolekcijas vēsturi piemin arī 1940. gadā Paritārās komisijas Vācijas delegācijas veiktos fotofiksācijas darbu Latvijas krātuvēs, kuri mūsdienās atrodas Mārburgā (Vācijā).² Viņa tāpat savā darbā pieskaras historiogrāfijā reti pieminētās Krātuves jautājumam Poznaņā kara laikā, minot gan tikai tās izveidošanas ieceri.

Historiogrāfijā ir atrodama informācija arī par Par Sv. Pētera baznīcas priekšmetu izvešanu no Latvijas 1939.-1940. gadā. *Romualda Valčevska (Walczewski)* pētījums par 16. gs. svečturi no šīs baznīcas publicēts Polijas mākslas vēstures žurnālā 1978. gadā.³ Raksts vairāk apraksta priekšmeta mākslinieciskās kvalitātes, tā simbolisko nozīmi, bet tik pat kā nepieskaras tā Polijā nonākšanas apstākļiem.⁴ 2000. gadā Polijā izdotā fotogrāfiju albumā par Vloclavekas katedrāli, tā ievadrakstā par katedrāles un tās kultūrvēsturisko priekšmetu kolekcijas vēsturi.⁵ Poļu autore kļūdaini uzskata, ka Rīgas Sv. Pētera baznīcas svečturi Polijā nokļuva kā vāciešu kara laupījums. Pie tam tas nebija vienīgais priekšmets Vloclavekā kara beigās, kas bija nācis no Latvijas kultūras vērtību krātuvēm. 1947. gadā vagonā ar aptuveni 200 priekšmetiem no šīs pilsētas tika atsūtīts uz Rīgu.⁶ Atšķirībā no

¹ Turpat, 20. lpp.

² *Romanga M.* Doma muzeja fotoattēlu kolekcija Herdera institūta Attēlu arhīvā // Doma muzejs Rīgā .. – 146.–147. lpp.

³ *Walczewski R.* Brązowy siedmioramienny świecznik z Rygi w katedrze we Włocławku // Biuletyn Historii Sztuki. Rok XI. Nr. 3. – Warszawa: Instytut Sztuki Pan, 1978. – s. 241–244.

⁴ Publikācijā ir norāde uz kāda profesora G. Hmaržinska (*Chmarzynski*) sniegtu ziņu (iespējams, atmiņām) – ka svečturi 1940. gadā no Rīgas izveda vācieši, un ka Vloclavekā tas nokļuva sakarā ar Polijas ģermanizāciju (kolonizāciju) (Skat.: Turpat, 241. lpp.)

⁵ *Hankowska R.* Das Bistum Wlozlawek, Stadt und Basilika // Bujak. A. Katedra Wloclawska. Wloclawek Cathedral. Der Dom von Wlozlawek: Album. – Warszawa: Risikon Press, 2000. – s. 16–59. Ir arī liecības par svečturi 1945. gadā – kāds priesteris to esot paņēmis no „kara transporta ar vāciešu salaupītajiem mākslas priekšmetiem (Skat.: Turpat, 30., 59. lpp.) Rakstā nav atsauces, no kurienes ņemta šī informācija. Iespējams, ka tas ir kādu atmiņu pieraksts, kas varētu būt veikts tikai mūsdienās.

⁶ RVKM arhīvs, U–8. apr. (Valsts vēsturiskā Doma muzeja (1944–1949) uzskaites materiāli, 1944.–1949. g.), 21. l. (Akti, saraksti u.c. dokumenti par muzeja priekšmetu ienākšanu Valsts vēsturiskā Doma muzeja krājumā, 04.01.–10.12.1947.), 36.–37. lpp.

citiem objektiem, svečturis, kas arī kara beigās atradās šajā pilsētā, netika transportēts atpakaļ uz Rīgu.

Darbos, kas ir veltīti atsevišķām Latvijas kultūras vērtību kolekcijām, starpvalstu komisiju darbs skatīts minimāli vai arī tas vispār nav darīts. Apejot komisiju darbu (īpaši Latvijā, kur notika apjomīga priekšmetu izvešana), nevar izprast kolekciju sadales principus. Savukārt darbi, kas ir veltīti kopīgajam kultūras vērtību sadales procesam un kuros, atspoguļots Paritārās komisijas darbs, ir balstīti ierobežotā avotu bāzē – tajos ir maz konfrontēti Latvijas un Igaunijas dokumenti ar atbilstošiem Vācijas puses dokumentiem.

1.1. Vācbaltiešu radīto un uzkrāto kultūras vērtību pārraudzība un pārvalde Baltijā 20. gs. 20. un 30. gados

Nodibinoties neatkarīgām Latvijas un Igaunijas valstīm 1918. gadā, katrai no tām bija svarīgi izveidot vienotu (centralizētu), pārskatāmu un pārraudzāmu sistēmu nozīmīgu kultūras un vēstures pieminekļu saglabāšanai. Jauno nacionālo valstu prioritātes bija pamattautu kultūras mantojuma apzināšana, saglabāšana (aizsargāšana), arī izpēte. Tomēr, ņemot vērā Latvijas un Igaunijas vēsturi, ne mazāk svarīga bija arī citu šajās zemēs dzīvojošo tautu pagātnes liecību nozīme jaunajām valstīm. Īpaši tas bija attiecināms uz līdz tam politiski dominējušo vācbaltiešu radītajām un uzkrātajām kultūras vērtībām, kuru lielākās un nozīmīgākās kolekcijas bija nozīmīgas liecības visai Baltijai (Latvijai, Igaunijai) un neaprobežojās tikai ar vienas tautas grupas vēstures atspoguļošanu.

Iepriekšējā perioda sabiedriski politiskā situācija Baltijā, kad tā bija iekļauta Krievijas impērijas sastāvā, noteica to, ka reģionam nozīmīgu kultūras vērtību (tai skaitā vēstures liecību) uzkrāšanu bija uzņēmis sabiedrība (t.i. tas bija atkarīga no sabiedrības aktivitātes un ieinteresētības). Līdz ar to, izveidojoties jaunajām nacionālajām valstīm, kustamas kultūras vērtības, kas bija nozīmīgas šo zemju vēsturei, bija vai nu biedrību vai baznīcu draudžu īpašums, piederēja pašvaldībām vai arī atradās pie privātpersonām. Latviešu un igauņu sabiedriskie darbinieki un viņu vadītās biedrības koncentrējās uz etnogrāfisko materiālu vākšanu, bet vietējie vācieši uzsvāru lika uz rakstīto avotu, mākslas un kultūrvēsturisko (ieskaitot arheoloģiskos) priekšmetu kolekciju veidošanu.

Kultūras vērtību pārraudzība un pārvalde Latvijā un Igaunijā 20. gs. 20. un 30. gados dalāma divos posmos: parlamentārisma laikā un autoritārās pārvaldes posmā (abās valstīs

no 1934. gada).¹ Apakšnodaļā par kultūras vērtību pārraudzību apskatīts likumdošanas darbs abās valstīs un jautājumi par kultūras vērtību aizsardzības problēmām, veidojot valsts nozīmes kultūras vērtību pārraudzības sistēmu, tajā skaitā dibinot vai atbalstot valsts nozīmes pieminekļu krātuves. Tāpēc pirmajā apakšnodaļā vairāk skatīts parlamentārisma posms, jo šajā laikā pamatā tika izveidota atbilstoša likumdošanas bāze. Tāpat apakšnodaļā minētas lielākās kolekcijas, ko bija radījuši un uzkrājuši vietējie vācieši, un kuras Latvijas un Igaunijas valstis atzina par valsts nozīmes pieminekļiem. Savukārt autoritārā laika valsts politikas izpausmes kultūras vērtību pārvaldē vairāk skatītas otrajā apakšnodaļā, jo 1930. gadu vidū un otrajā pusē pārraudzības pasākumi gāja soli soli ar kultūras vērtību praktisko pārvaldi, īpaši tas sakāms par situāciju Latvijā, un tieši attiecībā uz t.s. vācbaltiešu kultūras vērtībām.

1.1. Kultūras vērtību pārraudzība Latvijā un Igaunijā

Latvijā un Igaunijā attiecībā uz kultūras vērtību pārraudzību veidojās kompleksa normatīvo aktu sistēma, kas pamatā balstījās 1) pieminekļu aizsardzības likumos (vai noteikumos); 2) likumos, kas attiecās uz atsevišķām kustamu kultūras pieminekļu grupām vai to krātuvēm. Kaut arī Pieminekļu aizsardzības likums gan Latvijā, gan Igaunijā, bija būtiskākie dokumenti, kas noteica valsts nozīmes kultūras vērtību pārvaldes principus, to pieņemšana (iespējams, to kompleksā rakstura dēļ) kavējās, t.i. – tie netika pieņemti uzreiz pēc valstu nodibināšanas. Pirmie noteikumi, nolikumi, arī likumi attiecās uz noteiktām priekšmetu grupām vai valsts nozīmes krātuvēm (arhīvi, bibliotēkas, muzeji), kas tika dibinātas, veidojoties jauno valstu pārraudzības un pārvaldes sistēmai.

¹ Igaunijā 1937. g. tika pieņemta jaunā Konstitūcija un uz tās pamata 1938.g. ievēlēts parlaments, taču faktiski valsts galva bija prezidents Konstantīns Petss (*Päts*, 1874-1956).

1.1.1. Likumdošana, nozīmīgākās valsts nozīmes kultūras vērtību kolekcijas

Gan Latvijā, gan Igaunijā par kultūras vērtībām atbildīga bija Izglītības ministrija un tai pakļautās institūcijas.¹ Sākotnēji kultūras vērtību aizsardzība iespēju robežās tika veikta, vadoties no ministrijas izdotām instrukcijām, lēmumiem, noteikumiem. Latvijā, piemēram, līdz tika izveidotas patstāvīgas kultūras vērtību pārvaldīšanas iestādes (krātuves), to funkcijas pildīja Izglītības ministrijas departamenti un to nodaļas, bet vēlāk to uzdevumos ietilpa tikai pārraudzības funkcijas.²

1919. un 1920. gadā viens no galvenajiem uzdevumiem bija aizsargāt pamestās muižas, biedrību ēkas, dzīvokļus un iepriekšējās pārvaldes iestādes, kā arī nepieļaut nekontrolētu kultūras vērtību izvešanu no valstīm.³ Ar laiku tika sakārtota likumdošana attiecībā uz arhīvos, bibliotēkās un muzejos uzglabātajām kultūras vērtībām. Starp normatīvajiem aktiem, ko izdeva Latvijas valsts pārvalde pirmajos tās darbības gados jāatzīmē 1919. gadā Pagaidu valdības pieņemtie Noteikumi par valsts vēsturisko arhīvu⁴ un lēmums par valsts bibliotēkas dibināšanu⁵. Likums par valsts bibliotēku tika pieņemts 1922. gadā,⁶ bet Likums par Valsts arhīvu – 1924. gadā.⁷ Kultūras vērtību aizsardzību varēja nodrošināt arī cita rakstura likumi, piemēram, Satversmes Sapulces 1920. gadā pieņemtais Likums par muižnieku korporāciju slēgšanu noteica Vidzemes bruņniecības un Kurzemes un Piltenes bruņniecības materiālu saglabāšanu.⁸

¹ *Pētersons, Rihards*. Kultūras mantojuma aizsardzība Latvijas Republikā (1919–1923) // Latvijas mākslas vēstures likteņgaitas [Rakstu krājums]. – Rīga: Neputns, 2001. – 23. lpp.; *Zelmenis, Gints*. Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1918.–1934. gadā // Latvijas Vēsture: Jaunie un jaunākie laiki. – 2005. – Nr. 3. – 14.-17. lpp.; *Ney, Gottlieb*. Die Kulturpolitik Estlands während der Eigenstaatlichkeit // Acta Baltica, VIII, 1968. – Königstein, 1969. – S. 198, 219.

² *Zelmenis G.* Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1918.–1934. gadā...- 14.-16. lpp.

³ Piemēram, 1919. gada decembrī LR Pagaidu valdība pieņēma rīkojumu par mākslas darbu izvešanas kontroli (Skat.: Latvijas Tautas Padome. – [Rīga]: Satversmes Sapulces izdevums, [b.g.] – 937. lpp.)

⁴ Papildinājums pie likumu un Valdības rīkojumu krājuma. – Rīga, 1921. – 32. lpp.; Pārskats par Valsts arhīva darbību // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. – 1928. – Nr. 11. – 435. lpp.

⁵ *Pavārs A.* Latvijas Valsts bibliotēka // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. – 1928. – Nr. 11. – 436. lpp.

⁶ Likumu un valdības rīkojumu krājums. – Rīga, 1922. – 231.-232.lpp.; Likums tika pieņemts pārstrādājot Ministru kabineta 1921. gadā pieņemtos Noteikumus par valsts bibliotēku: *Pavārs A.* Latvijas Valsts bibliotēka .. – 437. lpp.

⁷ Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1924. – 246.-247. lpp.

⁸ Likumu un valdības rīkojumu krājums. – Rīga, 1920. – Nr. 187. - 3.lpp.; Materiāli nonāca Valsts arhīvā.

Latvijā Valsts arhīva uzdevumos (līdz Pieminekļu valdes izveidošanai 1923. gadā) ietilpa ne tikai vākt, glabāt un apstrādāt valstij nozīmīgus dokumentus, bet arī uzraudzības funkcijas pār citiem arhīviem.¹ Arhīvā bija jānodod valsts iestāžu dokumentācija un likvidēto iestāžu arhīvi, ja šīm iestādēm nebija noteiktu mantinieku.² Valsts arhīvā nonāca, piemēram, bijušie Vidzemes un Kurzemes pārvaldes iestāžu arhīvi (Vidzemes bruņniecības arhīvs, Vidzemes zemes arhīvs u.c.).³

Ja pirmajos gados pēc Latvijas un Igaunijas valstu dibināšanas viena no lielākajām problēmām bija aizsargāt kultūras vērtību aizplūšanu uz ārzemēm, tad nākamajos gados milzīgs darbs tika paveikts, apzinot etnogrāfiskos un arheoloģiskos pieminekļus, kā arī veicot arheoloģiskos izrakumus un iegūstot lielu daudzumu senlietu. Latvijā šos materiālus uzkrāja daudzas krātuves – gandrīz katram ar vēstures tēmām saistītam muzejam bija senvēstures nodaļa, tāda bija, piemēram, arī Skolu muzejam⁴ un Kara muzejam.⁵ Īpaša uzmanība no valsts puses tika pievērsta muzejiem, kas bija tieši saistīti ar arheoloģu un etnogrāfiju. Latvijā no valsts muzejiem, kas 1920. gados uzkrāja, pētīja un pārraudzīja t.s. senvēstures kultūras vērtības, jāatzīmē 1920. gadā izveidotais Etnogrāfiskais muzejs, kas no 1924. gada saucās Valsts Vēsturiskais muzejs⁶ (un ar laiku tas paplašināja savu darbību, izveidojot filiāles Jelgavā, Ludzā, Liepājā, Cēsīs un Daugavpilī).⁷ Līdz ar 1932. gada noteikumiem par Valsts Vēsturisko muzeja statusu, tas tika noteikts par

¹ Pelkaus Elmārs. Arhīvi neatkarīgajā Latvijā (1918-1940) // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 1. – 5. lpp.

² Pelkaus E. Arhīvi... – 5. lpp.

³ Latvija desmit gados: Latvijas valsts nodibināšanas un viņas pirmo 10 gadu darbības vēsture. – Rīga: Jubilejas komisija, 1928. – 211.–212. lpp.; Pirmā pasaules kara laikā un īsi pēc tam (1919. g.) daudzi Latvijas arhīvu materiāli bija izvesti vai nu uz Krieviju vai Vāciju. Piemēram, Vācijā atradās Kurzemes zemes arhīvs. No šī arhīva 1920. gados Latvija bija atguvusi tikai Kurzemes baznīcas grāmatas (Skat.: Turpat).

⁴ Izglītības ministrijas pakļautībā (Skat.: *Zelmenis, Gints*. Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1918. – 1934. gadā // Latvijas Vēsture. – 2005. – Nr. 3. – 14. lpp.)

⁵ Kara muzejs tika dibināts kā pirmais no valsts muzejiem Latvijā; tas tika izveidots 1919. gadā uz 1916. gadā dibinātā Latviešu strēlnieku pulka kara muzeja pamata (Skat.: *Fleija, Aija*. Latvijas Kara muzejs. 1916–1941 // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. – Rīga, 2000. – 8.-9. lpp.)

⁶ *Siliņš M.* Valsts vēsturiskais muzejs // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. – 1928. – Nr. 11. – 431.-434. lpp.; Likums par Valsts vēsturisko muzeju // Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1924. – 89. lpp. (Tagad – Latvijas Nacionālais vēstures muzejs)

⁷ *Mednis, Imants*. Savu vēsturi mēs rakstījām visi kopā. – Rīga: Fonds „Latvijas vēsture”, 2005. – 101. lpp.; 1920. gados muzeju izveidoja uz 1869. gadā dibinātās Rīgas Latviešu Biedrības Zinību komisijas muzeja pamata.

„Latvijas valsts senmantu centrālo glabātuvī”.¹ Īpaša vieta pienācās 1928. gadā Pieminekļu valdes dibinātajam Brīvdabas muzejam.² Kopējs muzeju likums Latvijā 1920. un 1930. gados netika pieņemts, bet ar laiku nedaudziem muzejiem pieņēma atsevišķus likumus: 1924. gadā – Likums par Valsts vēsturisko muzeju³ un Likums par Valsts mākslas muzeju⁴, bet jau vēlāk – 1930. gadā – Likums par kara muzeju.⁵

Veidojoties Latvijas Izglītības ministrijas kultūras dzīves pārraudzības sistēmai, tā savos pirmsākumos bija pārāk birokrātiska, kas piespieda dot lielāku rīcības brīvību ministrijas pārraudzībā esošajām iestādēm.⁶ Savukārt Igaunijā kultūras pārraudzības sistēma pēc Gotlība Neija vārdiem (kurš pats tajā laika strādāja Izglītības ministrijā), esot bijusi vienkārša un apzināti neesot veidota pārāk ierobežojoša un administratīvi sadalīta.⁷ Tajā pat laikā autors raksturo valsts nozīmes kultūras vērtību iestādes, kas daļēji bija privātās rokās un kopā ar jauni veidotajām esot veidojušas „veselu rindu daudzpusīgu institūciju”.⁸

Kā viena no stabilitātes un pārdomātas kultūrpolitikas izpausmēm būtu vērtējama galveno likumdošanas aktu, kas tieši ietekmēja kultūras vērtību pārraudzību, vienlaicīga pieņemšana 1925. gadā. Tie bija: Likums par pieminekļu aizsardzību, Likums par Kultūrkapitālu un Likums par Tērbatas Universitātes statūtiem (tās pārvaldē bija kultūras

¹ Noteikumi par Valsts vēsturisko muzeju // Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1932. – 267.-268. lpp.; *Meinarte, Anīta*. Latvijas Vēstures muzejam – 130 // Izglītība un Kultūra. – 20.05.1999. – 14. lpp.

² Pieminekļu valde lēmumu par Brīvdabas muzeja dibināšanu pieņēma jau 1924. gadā, bet praktiski sāka iekārtot tikai 1928. gadā. Savukārt apmeklētājiem tas tika atvērts 1932. gadā. Muzeja izveidotājs un vadītājs līdz 1934. gadam bija arhitekts un pieminekļu aizsardzības speciālists Pauls Kundziņš. Tagad – Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs. (Skat.: Latvijas kultūras statistika 1918.-1937. g. / Sast. V. Sahnītis, red. M. Skujenieks. – Rīga: Valsts statistiskā pārvalde, 1938. – 194 lpp.

³ Likums par Valsts vēsturisko muzeju // Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1924. – 89. lpp.

⁴ Turpat, 247. lpp.; Muzejs Izveidots 1920. gadā ar nosaukumu „Latvijas mākslas muzejs” (Skat.: Papildinājums pie likumu un valdības rīkojumu krājuma. – Rīga, 1921. – 61. lpp.); Neskatoties uz valsts muzeja statusu muzejs nespēja konkurēt ar Rīgas pilsētas mākslas muzeju (Skat. *Lāce, Māra*. Muzeja laiks. 1918 - 2005 // Valsts Mākslas muzejs / Sast. M. Lāce. – Rīga: Jumava, 2005. – 56. lpp.

⁵ Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1930. – 409. lpp.

⁶ *Zelmenis G*. Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1918.–1934. gadā...- 15. lpp.

⁷ *Ney, G*. Die Kulturpolitik Estlands... – S. 196, 200.

⁸ Turpat, 217. lpp.

vērtību kolekcijas).¹ Vēl jāpiebilst, ka 1925. gadā Igaunijā tika pieņemts Likums par kultūras autonomiju, kas, lai arī tieši neattiecās uz kultūras vērtībām, tomēr radīja stabilu tiesisko pamatu Igaunijā dzīvojošo mazākumtautību (minoritāšu) kultūras dzīvei, īpaši tas attiecās uz vācbaltiešiem, kas bija panākuši šī likuma pieņemšanu ²

G. Neija pieminēto toleranci Igaunijā apstiprina fakts, ka, piemēram, Tērbatas Igaunu Zinību biedrības (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*) priekšmetiskās kolekcijas (kas bija veltītas igauņu tautas kultūrai un veidoja jau 1912. gadā nodibinātā Nacionālā muzeja (*Eesti Rahvamuseum*) krājumu)³ valsts nepārņēma savā valdījumā, bet gan atstāja biedrības īpašumā un arī pārvaldīšanā⁴ (atšķirībā, piemēram, no Latvijas, kur Rīgas Latviešu biedrības kolekcijas pārtapa par pamatu vēlākajam Valsts vēsturiskajam muzejam). G. Nejs gan piemin arī praktiskus apsvērumus muzeja „nevalstiskošanai” – lai veicinātu tālāku biedrības (t.i. sabiedrisku) ieinteresētību kolekciju pilnveidošanā un materiālā atbalstīšanā, kā arī – neveidot birokrātisku pārvaldi muzejam no valsts puses.⁵ Tā kā valsts atzina šo muzeju par valsts nozīmes kultūrvēsturisku priekšmetu glabātuvī, tad tam tika piešķirtas ievērojamas valsts subsīdijas, tajā skaitā, arī nopirkta ēka kolekciju izvietojšanai Tērbatas Universitātes tuvumā.⁶ Muzeja atsevišķās nodaļās tika koncentrēti bibliotēku un arhīvu materiāls.

No jauni dibinātajām valsts nozīmes krātuvēm jāmin: Centrālais valsts arhīvs Tērbatā (senākie Igaunijas vēstures dokumenti, tai skaitā bruņniecību, Zviedrijas un Krievijas valstu

¹ Turpat, 198-199.lpp.

² *Hasselblatt, Cornelius*. Der Gedanke der Kulturautonomie und seine Gesetzliche und organisatorische Verwirklichung // Die deutsche Volksgruppe in Estland waerend der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhaeltnisses / Hrsg. B. Meissner, D. A. Loeber, C. Hasselblatt. – Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1996. –S. 42, 44.; Latvijā šāds likums pieņemts netika, kaut arī Latvijas vāciešiem bija zināma patstāvība un neatkarība savas kultūras dzīves organizēšanā (Skat.: *Šimkuva, Helēna*. Das deutschbaltische Kulturleben in Lettland (1918-1939) // Acta Baltica. - Bd.32.- Königstein, 1994. – S. 11-13.)

³ 1838.g. dibinātajā Igaunu Zinību biedrībā, kas orientējas uz igauņu tautas kultūras kopšanu, 20. gs. sākumā sāka dominēt vietējie vācieši, kuri šajā laikā nolēma igauņu kultūras vēstures liecības nodot Nacionālajam muzejam; savukārt 1921.g. biedrība nodeva Tērbatas Universitātei „senvēstures eksponātus” (Skat.: *Weiss, Helmuth*. Die historischen Gesellschaften // Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibug...– S. 130-131.)

⁴ *Ney, G*. Die Kulturpolitik Estlands... – S. 214-216.; *Weiss, H*. Die historischen Gesellschaften...– S. 130-131.

⁵ *Ney, G*. Die Kulturpolitik Estlands... – S. 216.

⁶ Turpat, 206., 208. lpp.

pārvaldes iestāžu u.c. materiāli); Valsts arhīvs Tallinā (jaunizveidoto valsts iestāžu dokumenti), Mākslas muzejs Tallinā.¹ Vēlāk arhivāliju pārvaldei tika arī veltīts speciāls Arhīvu likums (1935. g.).²

Kā minēts iepriekš, gan Igaunijā, gan arī Latvijā, dibinoties jaunajām valstīm, pastāvēja zināmas tradīcijas mākslas priekšmetu un vēstures liecību vākšanā un uzglabāšanā, ko bija noteikusi privāta vai sabiedriska iniciatīva. Piemērs par īpašo atbalstu Igaunijas Zinību biedrības kolekcijām jāuzskata par izņēmumu. Pie tam jāatzīmē, ka īpašā subsīdiju politika, veicināja noteiktu prioritāti noteikšanu tieši igauņu tautas vēstures liecību saglabāšanā un izpētē.

Gan Latvijā, gan arī Igaunijā līdzās valsts noteiktajām prioritārajām (nacionālas nozīmes) krātuvēm, pastāvēja arī citas iepriekšējā laikā uzkrātās kultūras vērtību kolekcijas. Līdzās pašvaldību kolekcijām (piemēram, Tallinas pilsētas arhīvs) nozīmīgas zemju vēstures liecību glabātājas bija arī sabiedriskās organizācijas. Igaunijā tādas bija, piemēram, Literārā biedrība Tallinā (*Eestimaa Kirjanduse Ühing, Estländische Literarische Gesellschaft, saīsināti – EGL*), kurai bija arhīvs, bibliotēka, mākslas un kultūrvēsturiskie priekšmeti;³ Igaunijas Teātra savienība (*Estländischer deutsche Theaterverein*) ar arhīvu, Pērnavas Senatnes pētitāju biedrība (*Altertumsforschende Gesellschaft*) – vērtīga senvēstures materiālu kolekcija,⁴ Tallinas Melngalvju brālība (*Schwarzhaeupter Bruderschaft*) – mākslas un kultūrvēsturiskie priekšmeti. Igaunijas Vispārderīgā apvienība (*Estländischer Gemeinnuetzigen Verband*) specializējās ģenealģisku materiālu vākšanā

¹ Turpat, 203., 207. lpp.

² Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 6.

³ Weiss, H. Die historischen Gesellschaften...- S. 131-135.; Biedrības muzejiskos priekšmetus apvienoja Igaunijas provinces muzejā (*Estlaendisches Provinzial-Muzem*); biedrības bibliotēka sastāvēja no apm. 56 000 sējumiem (1900.g.); biedrības arhīva cita vidū bija deponēti, piemēram, arī iepriekš Igaunijas bruņniecībai deponēti privāti arhīvi (no 1920.g.); biedrības arhīvu vadīja vēlākais Tallinas pilsētas arhīva vadītājs Pauls Johansens (*Johansen*, 1901-1965) (Skat.: Turpat.); Mūsdienās biedrības kolekcijas atrodas: bibliotēka iekļauta Igaunijas Zinātņu Akadēmijas bibliotēkā, bet arhīvs un lielākā daļa priekšmetisko kolekciju – Igaunijas Vēstures muzejā Tallinā (Skat.: *Jürjo, Indrek*. Das Archiv des historischen Museums Estlands // Berichte und Forschungen.– 1993. – Nr. 1. – S. 147.

⁴ Biedrības muzejā bija apm. 2000 neolīta laika atradumu, arī etnogrāfiski un mākslas priekšmeti, kā arī apm. 5000 sējumi bibliotēkā (Skat.: Weiss, H. Die historischen Gesellschaften...- S. 137-138.)

un izpētē.¹ Ģeneoloģiskos materiālus vāca un pētīja arī citas biedrības, kā arī lielākajām biedrībām bija savas ģeneoloģiskās sekcijas – gan Igaunijā, gan arī Latvijā.²

Latvijā ārpus minētajām valsts jaundibinātajām kultūras iestādēm tāpat darbojās jau iepriekš pastāvējušās kultūras vērtību krātuves – pašvaldību un sabiedrisko organizāciju (zinātnisko un korporatīvo) pārvaldītas. Jāpiebilst, ka arī pašvaldību kolekciju tapšana tāpat bija cieši saistīta ar vietējo vāciešu darbību – atbilstoši viņu ietekmīgajam politiskajam un saimnieciskajam stāvoklim Baltijā līdz 20. gs. sākumam.

Lielākās kolekciju krātuves Latvijā bija: Rīgas pilsētas arhīvs, bibliotēka, mākslas muzejs,³ biedrību pārvaldītie Doma muzejs Rīgā (līdz 1936. gadam)⁴ un Kurzemes provinces muzejs Jelgavā, Rīgas Melngalvju biedrība, Lielā un Mazā ģilde Rīgā (līdz 1935.-1936. gadam), Liepājas Lielā ģilde. Pie šīm kolekcijām ierindojams arī 1924. gadā izveidotais Liepājas pilsētas mākslas un vēstures muzejs, jo tas apvienoja senākas pilsētas un Liepājas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības kolekcijas.⁵

Vēsturnieks Rihards Pētersons atzīmē, ka Latvijas valsts pirmajos gados esot bijusi ļoti liela sabiedrības ieinteresētība kultūras mantojuma aizsardzībā un valsts veidošanā, tomēr pakāpeniski notika attālināšanās no pieminekļu aizsardzības politikas veidošanas, galveno noteikšanu koncentrējot politiķu, ierēdņu un atsevišķu speciālistu rokās.⁶

¹ Piemēram, pārvaldīja privātu ģeneoloģisku bibliotēku, kas piederēja Ungern-Šternbergu ģimenes legātam (Skat.: *Lenz, W.* „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 32. (Anm. 15); Biedrības vadībā bijā Georga von Krusenštjerna.

² *Weiss, H.* Die historischen Gesellschaften...- S. 128, 134.

³ Rīgas pilsētas mākslas muzejā (dibināts 1901. g., ēka celta 1903.–1905. g. Tas apvienoja gan Rīgas pilsētas gleznu galeriju, kas bija izveidota 1866. gadā, apvienojot pilsētas mākslas kabinetu un Rīgas Mākslas biedrības kolekciju, gan arī vairākas privātas kolekcijas, tajā skaitā tirgotāja un rātskunga Frīdriha Vilhelma Brederlo gleznu kolekciju (Skat.: *Upeniece D.* Frīdriha Vilhelma Brederlo personība un kolekcijas vēsture... – 18. lpp.)

⁴ Doma muzeju 1936. gadā Pieminekļu valde reorganizēja. Informāciju nozīmīgākajām vācbaltiešu veidotajām kolekcijām skat. nākamajā apakšnodalā.

⁵ Biedrības pirmsākumi un pirmās kolekcijas, tai skaitā vērtīga numismātikas kolekcija, veidojās jau 19. gs., bet tikai 1911. gadā tika nodibināta Liepājas Vēstures un senatnes pētītāju biedrība, bet tās muzejs – tikai 1921. gadā (Skat.: *Redlich F.A.* Heimische Museen... – S. 295.); 1924. gadā biedrības kolekcijas tika apvienotas ar pilsētas un citu biedrību kolekcijām, izveidojot Liepājas pilsētas mākslas un vēstures muzeju (Skat.: Liepāja: Lettland: Die Perle des baltischen Meeres. – Lielāja: Liepājas pilsētas valde, 1938. – 18. lpp.)

⁶ *Pētersons R.* Kultūras mantojuma aizsardzība .. – 24. lpp.

Abās zemēs ievērojamas kultūras vērtības atradās arī baznīcās kā interjera priekšmeti (epitāfijas, reliģisko ceremoniju priekšmeti u.c.) vai draudžu rīcībā (baznīcu grāmatas), kaut daļu materiālu pārņēma valsts iestādes (senākās baznīcu grāmatas pārveda uz valsts arhīviem).¹ Atsevišķus vērtīgus priekšmetus baznīcu draudzes bija deponējušas biedrībām, eksponēšanai to muzejos.²

1.1.2. Likumi (noteikumi) par pieminekļu aizsardzību

Svarīgākie likumi, kas Latvijā un Igaunijā kopumā nodrošināja kultūras vērtību aizsardzību, bija likumi par pieminekļu aizsardzību. Latvijā tāds tika pieņemts 1923. gadā, bet Igaunijā – 1925. gadā. Latvijā likums parlamentā tika skatīts divas reizes. Šī likuma pieņemšana parāda problēmas, ar kādām nācās saskarties speciālistiem, risinot jautājumos par kultūras vērtību saglabāšanu. Pirmo reizi to skatīja Satversmes Sapulce 1922. gadā, bet debašu rezultātā tas tika noraidīts. Galvenā problēma, kas tika apskatīta un par ko nevarēja vienoties deputāti – bija valsts interešu un privātpersonu īpašumtiesību sadursme.³ Satversmes Sapulce noraidīja divus gadus gatavoto likumprojektu.⁴ 1923. gadā jau Saeima pieņēma pārstrādātu likumprojektu.⁵ Vairāki panti bija pārņemti no iepriekšējā variantā. Tika norādīts, ka likumā noteiktais „pieminekļu aizsardzības aparāts esot vienkāršs un viegls”,⁶ kas tas lieki neapgrūtinot valsts finanses un ka tas nevajadzīgi neierobežojot pieminekļu īpašnieku tiesības. Sociāldemokrātu pārstāvji kritizēja likumu par

¹ Igaunijā daļa baznīcu grāmatu atradās arī Iekšlietu ministrijas arhīvā.

² Piemēram, Kurzemes provinces muzejā atradās Jelgavas Sv. Trīsvienības baznīcas kokā grieztā lasāmpults – 17. gs. Tallinas meistara Tobiasa Heinca (*Heinz*) mākslas darbs.

³ Satversmes Sapulce. V sesija (40. sēde, 16.05.1922.). – Rīga, [b. g.] – 1447. lpp.

⁴ Šī likuma apspriešanas gaitu analizē mākslas vēsturnieks Rihards Pētersons. Viņaprāt 1922. gadā Satversmes Sapulcei atrast kompromisu traucēja politiskās ambīcijas un deputātu vairākuma vājais priekšstats par lietas būtību. Viņš raksta, ka „politisko virzienu deputāti bija gatavi izmantot jebkuru iespēju, lai apliecinātu uzticību sava virziena orientācijai. Labējā virziena deputātu iestāšanās par valsts ietekmes lomas samazināšanu un privātīpašuma maksimālu neaizskaramību [...] tika konfrontēta ar kultūras mantojuma aizsardzības ideju.” (Skat.: *Pētersons R. Kultūras mantojuma aizsardzība ..* – 29.-30. lpp.)

⁵ Likums par pieminekļu aizsardzību // Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1923. – 186.-187. lpp.; Likumā trīs reizes (1928., 1929., 1930. g.) veikti grozījumi.

⁶ Latvijas Republikas [I] Saeimas II sesija. [Stenogrammas] – Rīga, [b.g.] – 359. sleja.

tā pārāk lielo piekāpšanos privātīpašnieku priekšā.¹ Deputāti apsprieda arī jautājums par kultūras vērtību atsavināšanu valsts interesēs, tomēr, pieņemot likumu tika uzsvērts, ka „rekvizēts nekas netiek”.² Valstij bija paredzētas pirmpirkuma tiesības uz aizsargājamo pieminekļu sarakstos iekļautajiem priekšmetiem.

Par ietekmēm, veidojos Latvijas pieminekļu aizsardzības likumu, vēstures literatūrā ir atšķirīga informācija – Mārtiņš Apinis min tam skandināvu un franču likumdošanas paraugus,³ savukārt Arnis Āboltiņš – Polijas, Krievijas, Šveices un Itālijas valstu normatīvos aktus (pieņemtus laikā no 1900. līdz 1918. g.).⁴ Šajā gadījumā jāpieņem A. Āboltiņa viedoklis (informācija), kurš nosauc konkrētus normatīvos aktus, kas ņemti par pamatu Latvijas likumam.

Likums noteica Pieminekļu valdes izveidošanu, kas veica milzīgu darbu praktiski veicot pieminekļu apzināšanu un to reģistrāciju, kā arī veicot uzraudzības darbus. Viens no valdes pamatuzdevumiem bija kultūras vērtību (nekustamu un kustamu) sarakstu sastādīšana – to uzņemšana valsts aizsargājamo pieminekļu sarakstā. Pēc Riharda Pētersona dotās informācijas, Pieminekļu valde savā pastāvēšanas laikā reģistrēja 1 454 pieminekļus, tomēr skaita novērtēšana nav iespējama, jo tie bija gan atsevišķi priekšmeti, gan arī to kompleksi (piemēram, muzeji vai atsevišķas kolekcijas).⁵ Pieminekļu valde

¹ Sociāldemokrāti tomēr nebalsoja pret, jo „pieminekļu aizsardzības lieta tiešām vairs necieš atlikšanu. Pretējā gadījumā var iznākt, ka mēs būsīm palikuši tik nabagi no kulturālām vērtībām, [...] ka mums atsevišķa likuma izdošana nebūs vajadzīga” (Skat.: Turpat, 360. sleja)

² Turpat, 364. sleja.

³ *Apinis, Mārtiņš*. No pieminekļu aizsardzības vēstures. – Rīga: Mārtiņa Apiņa fonds, 1992. – 21. lpp.

⁴ *Āboltiņš, Arnis*. Vēstures pieminekļu aizsardzība (1918-1945) // Latvijas Arhīvi. – 1997. – Nr. 1. – 27. lpp.

⁵ *Pētersons Rihards*. Politiskie konteksti Pieminekļu valdes darbībā (1923-1940) // Māksla un politiskie konteksti: [Rakstu krājums] / Sast Daina Lāce – Rīga: Neputns, 2006. – 98.lpp.; Par reģistrēto pieminekļu skaitu skat. arī: *Apinis, Mārtiņš*. No pieminekļu aizsardzības vēstures... – 23.-24. lpp.; *Āboltiņš, A.* Vēstures pieminekļu aizsardzība... – 28. lpp.

Pieminekļu valde vadījās no tradicionālas 20. gs. sākuma pieejas, reģistrējot pārsvarā arheoloģijas, arhitektūras un mākslas pieminekļus (Skat.: *Āboltiņš, A.* Vēstures pieminekļu aizsardzība... – 31.lpp.); 1930. gadu sākumā valde lielākā skaitā pieminekļu sarakstā iekļāva dokumentu kolekcijas un arhīvus (Skat.: Zvirgzdiņš, Kārlis. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana valsts glabāšanā (1935. gada rudens) // Latvijas Arhīvi. – 2009. – Nr. 3. – 54. lpp.; Savukārt pēc 1934. gada – Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma laikā –strauji samazinājās inventarizējamo un sarakstos iekļaujamo objektu skaits (Skat.: *Pētersons R.* Politiskie konteksti Pieminekļu valdes darbībā... – 99.lpp.)

Par pieminekļu reģistrāciju informāciju sniedz arī Pieminekļu valdes sēžu protokoli (Skat.: LNVM Vēstures nodaļas dokumentu krājums, Nr. 9666 / 1., 2.; Nr. 9681.) Tomēr, kā minēts avotu apskatā, protokoli nesniedz plašāku

vadījās no tradicionālas 20. gadsimta sākuma pieejas, sākotnēji pārsvarā reģistrējot arheoloģijas, arhitektūras un mākslas pieminekļus; savukārt 1930. gadu sākumā valde lielākā skaitā pieminekļu sarakstā iekļāva dokumentu kolekcijas un arhīvus.¹

Runājot par t.s. vācbaltiešu kultūras vērtībām, tad visas lielākās to krātuves abās valstīs ieguva aizsargājamo pieminekļu statusu. Latvijā, piemēram, 20. gadu beigās – Rīgas Melngalvju biedrības kolekcijas; 1932. gadā – Doma komplekss (ar tajā esošajām kolekcijām; arī tur esošais Doma muzejs), citas baznīcas un to interjera priekšmeti, Kurzemes provinces muzejs, ģildes.²

Kā minēts iepriekš, Igaunijas parlaments (*Riigikogu*) Likumu par pieminekļu aizsardzību pieņēma 1925. gadā kopā ar virkni citu normatīvo aktu. Likuma izstādē piedalījās somu speciālists A. M. Tallgrens (*Tallgren* vai *Talgren*), bet vēlāk atsevišķos likuma piemērošanas gadījumos igauņus konsultēja zviedru speciālists S. Kurmans (*Curman*).³

Igaunijā, līdzīgi kā Latvijā, Izglītības ministrijas pakļautībā izveidoja Pieminekļu valdi jeb padomi, kas veica kultūras vērtību apzināšanu un uzraudzīja pieminekļu aizsardzību.⁴ Igaunijā, apzinot un reģistrējot pieminekļus, padome veiksmīgi izmantoja speciālistu sadarbību ar Tērbatas universitāti, un piesaistīja šim darbam studentus.⁵

informāciju ne par pieminekļu novērtējumu. Pieminekļu valdes lēmumi tika publicēti arī valdības oficiālajā laikrakstā „Valdības Vēstnesis”.

¹ *Āboltiņš, A.* Vēstures pieminekļu aizsardzība... – 31.lpp.; *Zvirgzdiņš, Kārlis.* Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana... – 54. lpp.; Svarīgs apstāklis bija ne tikai nepieciešamās likumdošanas sakārtošana, bet arī telpu (arhivāliju glabāšanas) jautājums. 1931. gadā Valsts arhīvam ieradīja lielākas telpas, kas noteikti deva iespējas paplašināties un pildīt tam uzticētās funkcijas. Arhīvs pārcēlās no Rīgas pils uz bijušā Rīgas pilsētas lombarda telpām Rīgā, Slokas ielā 16, 1936.-1939.g. tam uzbūvēja plašu piebūvi, kas uz ilgāku laiku atrisināja tā telpu jautājumu. Par Valsts arhīva paplašināšanos, piemēram, liecina tas, ka 1935. gadā tas pārņēma lielu skaitu pašvaldību arhīvu: 1935. gada otrajā pusē – 72 arhīvus; šī pārņemšana notika arī nākamajos gados, tomēr ne tik intensīvi (Skat.: *Pelkaus, E.* Arhīvi... – 6., 8. lpp.)

² *Pētersons, R.* Politiskie konteksti Pieminekļu valdes darbībā... – 99-100. lpp.

³ *Ney, G.* Die Kulturpolitik Estlands... – S. 199, 219.

⁴ Turpat, 219. lpp.

⁵ Turpat, 220. lpp.; Turpat skat. par reģistrēto pieminekļu skaitu: līdz 1931. gadam esot reģistrēti 1597 pieminekļi (objekti); arī Igaunijas gadījumā pārsvarā runa bija par pieminekļu kompleksiem, t.i. kolekcijām, nevis atsevišķiem priekšmetiem.

Igaunijā jau iepriekšējā periodā biedrības, vācot kultūras vērtības, tajā skaitā etnogrāfiskos materiālus, dokumentējot tautas kultūru, cieši sadarbojās ar Tērbatas Universitāti (piemēram, biedrību vadībā bija universitātes mācībspēki). Kolekcijas tika izmantotas par universitātes zinātnisko bāzi.¹ Rezultātā kolekcijas tika pētītas, komplektētas (papildinātas) un sakārtotas uz zinātnisko pētījumu pamata. Latvijā arī kolekciju sakārtošana notika atbilstoši jaunākajām zinātņu atziņām, tomēr šī sadarbība ar augstskolu nebija tik tieša (par sadarbību var runāt, ja ņem vērā, ka kultūras iestāžu speciālisti bija Latvijas Universitātes docenti un profesori vai tās absolventi). Pie tam, ne visas kolekcijas atradās to speciālistu pārziņā, kas vadījās no jaunākajiem Latvijā veiktajiem pētījumiem. Vietējiem vācu speciālistiem, īpaši attiecībā uz arheoloģiskajām liecībām, bija savs skatījums, ko ietekmēja Vācijas speciālistu pētījumi un praktiskā palīdzība.

Valstīs viens no veidiem, kā valstis finansiāli atbalstīja kultūras vērtību apzināšanu, aizsardzību un to popularizēšanu, bija Kultūras fonds Latvijā (dibināts 1920. gadā)² un Kultūrkapitāla fonda Igaunijā (dibināts 1925. gadā).³ Ar to palīdzību tika atbalstītas iestādes un organizācijas, kas glabāja, pētīja un popularizēja kultūras vērtības. Piemēram, Latvijas Kultūras fonds piešķīra līdzekļus kultūras vērtību apzināšanai, iepirkšanai, saglabāšanai, arī speciālistu pētījumiem.

Latvijā 1930. gadu sākumā – parlamentārisma beigu posmā – iezīmējās jauns posms valsts attieksmē pret kultūras vērtībām, ko ievadīja izglītības ministra no 1931. līdz 1933. gadam Ata Ķeniņa (1874–1961) uzsāktā cīņa par vienotas Latvijas kultūras izveidi.⁴ Ministra cīņa izrādījās nesekmīga, tomēr jāatzīmē, ka Ministru kabinets 1932. gadā

¹ Turpat, 216. lpp.

² Noteikumi par kultūras fondu // Likumu un Valdības rīkojumu krājums. – Rīga, 1920. – 5. lp.; *Zelmenis G.* Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1918-1934 .. – 17. lpp.

³ Izmaiņas likumā 1932. g., kuru rezultātā finansējumu saņēma institūcijas un nevis privātpersonas, kā tas bija līdz tam; vienlaicīgi izmaiņas sekmēja, ka valsts (politiķi) vairāk var ietekmēt subsidētos projektus, t.i. ieguva lielāku kontroli pār kultūras procesiem (Skat.: *Ney, G.* Die Kulturpolitik Estlands... – S. 199, 207-208.)

⁴ *Feldmanis, Inesis.* Ulmaņa autoritārās valdības antivāciskie pasākumi // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – 1993. – Nr. 3. – 112., 115. lpp.

Satversmes 81. panta kārtībā (t.i., tie netika apspriesti Saeimā) pieņēma virkni atjauninātus normatīvos aktus par dažādām kultūras iestādēm. Piemēram, Noteikumus par Valsts vēsturisko muzeju.¹ Tāpat tas pieņēma Noteikumus par pieminekļu aizsardzību, kas koriģēja 1923. gada likumu un palielināja Pieminekļu valdes pilnvaras, arī izcēla arheoloģisko pieminekļu nozīmi.² Būtiskākais papildinājums Noteikumos bija 20. pants, kas noteica: “Ja inventarizēts kustams piemineklis bojājas vai viņa īpašnieks nespēj to kopt vai nekopj saskaņā ar Pieminekļu valdes rīkojumiem, Pieminekļu valdei atsevišķos gadījumos ar izglītības ministra piekrišanu ir tiesība pārņemt pieminekli savā glabāšanā vai dot rīkojumus par pārvietošanu.”³

Apskatot Latvijas un Igaunijas kultūras vērtību pārraudzību starpkaru laikā, iezīmējas gan kopīgas, gan arī atšķirīgas izpausmes šajās divās valstīs. Vairāk kopīgā Latvijā un Igaunijā ir situācijā, kādā tās bija 1920. gadu sākumā – laikā, kad bija jānodrošina pieminekļu aizsardzība pēckara apstākļos un jāsakārto attiecīgā likumdošana. Līdzīgs arī kultūras vērtību pārraudzības tiesiskais pamats un sistēma – abās valstīs pieņemtie Likumi par Pieminekļu aizsardzību, kā arī izveidotās pārraugošās institūcijas – Pieminekļu valdes. Igaunijai bija raksturīga lielāko kultūras vērtību krātuvju ciešā sadarbība ar zinātniskās pētniecības centru – Tērbatas Universitāti. Valstu pārraudzīta pieminekļu aizsardzības sistēma pamatā tika sakārtota līdz 1920. gadu vidum, t.i., līdz ar likumu par pieminekļu aizsardzību pieņemšanu (Latvijā 1923. g., Igaunijā 1925. g.) un valsts nozīmes kultūras vērtību krātuvju izveidošanas. Līdz 30. gadu pirmajai pusei turpinājās intensīvs darbs pieminekļus reģistrējot.

¹ Noteikumi par Valsts vēsturisko muzeju // Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1932. – 267.-268. lpp.

² Turpat, 268.-271. lpp.

³ Noteikumi par pieminekļu aizsardzību // Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1932. – 270. lpp. (Nr. 199).; Ne 1923. gada Likums par pieminekļu aizsardzību, ne arī tajā izdarītie grozījumi neparedzēja vēstures pieminekļu pārņemšanu no to īpašniekiem, bet gan – “kur Pieminekļu valde to atrod par nepieciešamu, tiem var izsniegt arī valsts pabalstu” (pants Nr. 11). 1932. gada pieņemtajos Noteikumos arī saglabājās šāds punkts (Nr. 19). Vēl viena neliela jauna nianse bija tā, ka valdes lēmumi par inventarizēšanu pieminekļu īpašniekiem bija paziņojami ar policijas starpniecību (pants Nr. 13).

Latvijā vairāk nekā Igaunijā tika no jauna dibinātas valsts nozīmes kultūras vērtību krātuves, īpaši muzeji – Valsts vēstures muzejs, Valsts mākslas muzejs, Kara muzejs u.c. Tajos tika iekļautas līdz tam latviešu sabiedrisko organizāciju uzkrātās kultūras vērtības, piemēram, Rīgas Latviešu biedrības kolekcija etnogrāfisko materiālu kolekcija veidoja pamatu Valsts vēsturiskajam muzejam, bet Latviešu strēlnieku pulka kara muzejs – Kara muzejam. Valsts muzeju statuss tika īpaši izcelts normatīvajos aktos. Nodrošinot valsts muzeju darbību, tika aizsargātas tajos uzglabātās kultūras vērtības.

Igaunijā turpretim tieši muzeju jomā valsts atzina biedrību īpašuma tiesības un to kompetenci pārvaldot kolekcijas. Piemēram, Igaņu Zinību biedrības pārvaldītā Nacionālā muzeja (ar igauņu etnogrāfiskajiem materiāliem) Tērbatā nacionālo statusu, finansējumu tam piešķirot no Kultūrkapitāla (atbilstoši valstī noteiktajām prioritātēm).

1.2. Vācbaltiešu kultūras vērtību pārvalde

Kā iepriekš minēts, 20. gs. 20. gados Latvijā un Igaunijā galvenais darbs kultūras vērtību pārraudzības jomā bija izveidot tiesisko aizsardzības mehānismu valsts nozīmes kultūras pieminekļiem, kā arī apzināt tos. Abās valstīs līdz 1930. gadu vidum šis apzināšanas darbs pamatā bija paveikts. Vācbaltiešu jau iepriekšējā laikā radīto un uzkrāto kultūras vērtību kolekciju pārvaldītājiem bija jāievēro Latvijas un Igaunijas valstu likumdošana attiecībā uz valsts nozīmes kultūras vērtībām. Ja par 20. gadiem var teikt, ka svarīgākā valsts pārvaldes politikas ietekme uz t.s. vācbaltiešu kolekcijām bija likumdošanas darbs, kas noteica pieminekļu vērtēšanas kritērijus, aizsardzības mehānismus, kā arī izveidoja jaunu sistēmu (piemēram, Latvijā) ar valsts nozīmes krātuvēm (arhīvs, bibliotēka, muzeji), tad sākot ar 30. gadiem likumdošanas darbam klāt nāca arī nacionālās politikas diktētas tendences, ne tikai vērtējot vai interpretējot noteiktas kolekcijas (īpaši arheoloģiskās), bet arī praktiski mainot to pārvaldes formas, īpaši tas attiecas uz Latviju.

Savukārt no nacionālsociālistiskās Vācijas puses 30. gados, saistībā ar tās pārvaldes iestāžu pastiprināto interesi par citās zemēs dzīvojošajiem vāciešiem – t.s. tautasvāciešiem (*Volksdeutsche*) un atbalstu viņiem, tāpat bija vērojama ietekme uz vācbaltiešu kultūras vērtību pārvaldi Baltijā, un atkal lielāka ietekme (un rezonanse) šādiem pasākumiem bija Latvijā.

1.2.1. Nozīmīgākās vācbaltiešu radītās un uzkrātās kolekcijas

Iepriekšējā apakšnodaļā minēts, ka Latvijā vācbaltieši paši pārvaldīja Doma muzeju Rīgā)¹ un Kurzemes provinces muzeju Jelgavā,¹ Rīgas Melngalvju biedrības kolekcijas,²

¹ Doma muzeju 1890. gadā izveidoja Rīgas pilsēta, uzticot tā pārvaldi Krievijas Baltijas provinču vēstures un senatnes pētītāju biedrībai (dibināta 1834). Muzejā mājvietu atrada gan četru biedrību (Senatnes pētītāju biedrība, Literāri praktiskā pilsoņu savienība, Rīgas Praktizējošo ārstu biedrība, Rīgas Dabas pētnieku biedrība), gan arī pilsētas kolekcijas. Doma muzeja privātais raksturs (telpu īri baznīcai maksāja pilsēta, bet muzeju uzturēja pašas biedrības) un

Lielās un Mazās ģildes krājumus (arhīvi un priekšmetiskās kolekcijas), bet Igaunijā – Igaunijas Literārās biedrības kolekcijas, Tallinas Melngalvju brālības kolekcijas u.c. Tāpat vācbaltiešiem piederošas vērtības pārvaldīja, piemēram, Rīgas pilsētas mākslas muzejs (Mākslas savienības un F.V. Brederlo kolekcijas³), Liepājas pilsētas mākslas un vēstures muzejs (Liepājas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības kolekcijas). Visas minētās kolekcijas bija valsts nozīmes pieminekļi un kā tādi reģistrēti 20. gados un 30. gadu sākumā.

ar to saistītā neatkarība, kas ļāva neievērot noteiktu dokumentācijas virzības kārtību, deva iespēju pasargāt muzeju no Krievijas patvaldības tiešas iejaukšanās tā darbā. (Skat.: *Romanga M.* Doma muzejs... – 98.-99. lpp.; *Rēdliha K.* Rīgas Doma muzejs... – 66. lpp.); Pilsētas pārvalde uzskatīja par savu pienākumu rūpēties par Vēstures un senatnes pētītāju biedrības kolekcijām, atzīmējot, ka biedrības likvidācijas gadījumā, tās pāries pilsētas īpašumā (Skat.: LVVA, 4038. f., 1. apr., 240. l., 31. lp.).

Doma muzejā bija ap 53 000 mākslas un kultūrvēsturisko priekšmetu; lielākās priekšmetiskās kolekcijas tajā piederēja Rīgas Vācu vēstures un senatnes pētītāju biedrībai – vairāk nekā 38 000 vienību (iespējams, ar bibliotēkā esošo kartogrāfijas kolekciju, jo 1936.g. Pieminekļu valde pārņēma no biedrības 28 000 vienības); biedrībām bija arī vērtīgi arhīvi un zinātniskās bibliotēkas: Rīgas Vācu vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkā bija ap 70 000 sējumu, no kuriem aptuveni 7 000 bija inventarizēti Pieminekļu valdē kā bibliogrāfiski retumi, bet Rīgas Dabaspētnieku biedrības zinātniskajā bibliotēkā – ap 60 000 sējumu.

¹ 1815. gadā turpat tika nodibināta Kurzemes literatūras un mākslas biedrība, un 1817. gadā pie tās tika nodibināts Poēzijas un literatūras muzejs; savukārt 1818. gadā sāka darboties Kurzemes Provincas muzejs (saīsināti – KPM) ar priekšlasījumu klubu "Atheneum", ko pārvaldīja Kurzemes Provincas muzeja un "Atheneum" biedrība, kura 1939. gada janvārī tika pārdēvēta par Kurzemes un Zemgales muzeja biedrību (Skat.: LVVA, 5759. f., 1. apr., 4. l., 11., 19. lpp.). Par muzeju skat.: *Grosmane, Eliita.* Piemirsts fenomens Latvijas Kultūras vēsturē: Kurzemes provinces muzejs // Pilsēta. Laikmets. Vide [Rakstu krājums]. – Rīga: Neputns, 2007. – 95.- 107.lpp.; *Schlau, W.* Die Kurlaendische Gessellschaft fuer Literatur und Kunst und das Kurlaendische Provinzialmuseum in Mitau // Baltische Hefte. – 1968. – Nr. 14. – S. 5-107.

KPM priekšmetisko kolekciju lielums 1930. gados bija ap 25 000 vienību. Tāpat biedrībai piederēja vērtīgi arhīvu materiāli un bibliotēka (bibliotēkā ap 70 000 vienības; pēc citām ziņām – 45 000).

² Melngalvju biedrības kolekcijas Pieminekļu valde ņēma savā uzskaitē 1920. gadu beigās; kaut šīs kolekcijas nebija skaitliski lielākās, tās bija vienas no vērtīgākajām Latvijā. Pirmā pasaules kara laikā biedrība bija zaudējusi lielāko daļu no savas vērtīgās sudraba kolekcijas – no Krievijas reevakuēts bija tikai 21 sudraba priekšmets no apmēram 3400 vienībām, bet 1920. un 1930. gados biedrība savu kolekciju atjaunoja (Skat.: *Spārītis O.* Melngalvju biedrības kolekcijas // Melngalvju nams Rīgā... – 114., 122., 126. lpp.; *Siliņa, Māra.* Melngalvju biedrības un to kolekciju likteņi pēc otrā pasaules kara // Kultūras mantojuma likteņi politisku pārmaiņu procesos: Konfernces tēzes, 2007. gads 27. novembris. – Rīga: Melngalvju nams, 2007.)

³ F. V. Brederlo kolekcijas īpašumtiesību jautājumi nebija skaidri; kolekcija atradās muzejā, kurš to uzskatīja par savu īpašumu; tajā pat laikā uz kolekciju savas tiesības bija pieteicis Reinholds Aleksandrs fon Zenbūšs kā Brederlo īpašumu mantinieks. Abas puses savus argumentus balstīja 19. gs. sastādītajā F. V. Brederlo testamentā, sarakstoties par šo jautājumu 1930. gados, vēl pirms vācbaltiešu izceļošanas (Skat.: LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 152. l., 163., 176. lp.)

Piemēram, 1932. gadā Pieminekļu valde kā vienotu kompleksu savā uzskaitē ņēma Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības pārvaldīto Doma muzeju un tā krājumu.¹ Iespējams, tā iekļaušana aizsargājamo pieminekļu sarakstā vairāk jāsaista ar neskaidrībām muzeja telpu īres jautājumā (kas bija jārisina t.s. muzeja biedrībām ar Doma draudzi un Rīgas pilsētu) un tam draudošo telpu zaudēšanu 1932. gada sākumā.² Tā paša gada pavasarī Pieminekļu valde lēma, ka par inventarizēšanu un to, ka par to ir jāpaziņo steidzamības kārtā.³ Tomēr Pieminekļu valdes aktivitātes, iespējams, aizsargājot Doma muzeja kolekcijas no izlikšanas no telpām neizskaidro ap šo pašu laiku (1932. gada rudenī) veikto vairāku citu lielu pieminekļu, piemēram, Lielās ģildes Rīgā vai Kurzemes provinces muzeja Jelgavā iekļaušanu sarakstā.

Pēc tā laika muzeja Arheoloģijas nodaļas vadītājas Klāras Rēdlihas izteikumiem, 1930. gadu sākumā esot bijuši pirmie mēģinājumi no valsts puses reorganizēt Doma muzeju, un Pieminekļu valde kā vienu no iemesliem esot minējusi muzeja ekspozīcijas iekārtojuma neatbilstību jaunākajām zinātnes atziņām un tās nemoderno tehnisko iekārtojumu, kā arī profesionāli izglītota senvēstures pētnieka trūkumu muzejā.⁴ Kā atbilde uz šiem mēģinājumiem bija Doma muzeja darbinieku 1930. gadu sākumā veiktā muzeja kolekciju reorganizācija, un pirmā tika pārkārtota Arheoloģijas jeb Senvēstures nodaļa. 1932. gadā to veica profesors Karls Engels (*Engel*, 1895-1947) no Kēnigsbergas.⁵

¹ Doma muzeja kā vienota kompleksa ierakstīšana aizsargājamo pieminekļu sarakstā notika 1932. gada 26. aprīlī, kad Pieminekļu valde pieņēma lēmumu par tā uzņemšanu sarakstā: tā nolēma inventarizēt "Dommuzeju, Rīgas vēstures un senatnes pētīšanas biedrībai piederošo arhīvu un bibliogrāfiskos retumus, kā arī šinīs iestādēs deponētos pieminekļus" (Skat.: Turpat, 1630. f., 1. apr., 144. l., 24. lp.); Tā paša gada jūlijā Pieminekļu valdes darbinieki sastādīja trīs aktus par veikto inventarizāciju Doma muzeja telpās (Turpat, 17.-19., 21.-23. lp.)

² 1931. gadā Rīgas Domu pārņēma jaunā (latviešu) baznīcas administrācija; 1925. gadā bija beidzies 1889. gadā noslēgtais īres līgums starp Rīgas pilsētu un Doma baznīcas pārvaldi, un biedrības pašas maksāja īri; 1932. gada sākumā jaunā baznīcas pārvalde vēlējās pārskatīt līgumu un būtiski paaugstināt īres maksu (Skat.: Turpat, 4038. f., 1. apr., 157. l., 5.-6., 19., 25., 53. lp.)

³ Turpat, 1630.f., 1.apr., 144., 25. lp.

⁴ *Rēdliha, Klāra*. Rīgas Doma muzejs (1834–1936) // 800 gadi. Mūsu kopējā Rīga: Vācbaltiešu apcerējumi: [Pārpublicējumi] – Rīga: Karla Širrena biedrība Līneburgā, 2001. – 68. lpp. (Pārpublicēts no: Baltische Hefte 6, Bovenden, 1960)

⁵ *Romanga M.* Doma muzejs Rīgā. Muzeja dibināšanas vēsture // Doma muzejs Rīgā – templis zinātnē un mākslai .. – 102., 103. lpp.; Turpmāko gadu gaitā pārkārtoja un modernizēja astoņas no divpadsmit muzeja telpām (Skat.: *Rēdliha*

30. gadu sākumā un Pieminekļu valde inventarizēja ne tikai vācbaltiešu pārvaldītās priekšmetiskās kolekcijas, bet arī lielākos un nozīmīgākos arhīvus.¹ Runājot par šīm Pieminekļu valdes aktivitātēm, vēlreiz jāpiemin kopīgo situāciju arhīvu aizsardzības jomā Latvijā. 1932. gadā pieņemtie pieminekļu aizsardzības noteikumi palielināja valsts iestāžu pienākumus un pilnvaras. Piemēram, Pieminekļu valde ieguva lielākas tiesības patstāvīgi vērtēt pieminekļu nozīmi Latvijai (kas īpaši 1930. gados bija valdības politikas ietekmēta), kā arī Valsts arhīvs ieguva lielākas pilnvaras, pārņemot citu iestāžu dokumentus, tai pat laikā, noteikumi paredzēja vismaz formālu privātpersonu (fizisku un juridisku) īpašuma tiesību respektēšanu (piemēram, nosakot, ka, ja puses nevar vienoties, arhīvam ir tiesības veikt dokumentu norakstus vai izgatavot fotokopijas).² Pēc Pieminekļu valdes lēmumiem inventarizēt vācbaltiešu arhīvus, nākamajos gados valdes darbinieki aprakstīja šos arhīvus uz vietas to atrašanās vietās.³ Piemēram, Senatnes pētītāju biedrības arhīvu pabeidza aprakstīt 1935. gada februārī.

1.2.2. Vācbaltiešu pārvaldīto kultūras vērtību pārņemšana Latvijā

Ja līdz 30. gadu sākumam Latvijā centieni ietekmēt vācbaltiešu pārvaldītās kolekcijas aprobežojās ar Pieminekļu valdes Likumā noteiktajām aktivitātēm, tās apzinot un inventarizējot, tad 30. gadu vidū, drīz pēc Kārļa Ulmaņa (1877-1942) apvērsuma un autoritārā režīma ieviešanas, tika pārņemtas pārvaldē vairākas vācbaltiešiem būtiskas kolekcijas.

K. Rīgas Doma muzejs...– 68. lpp.); K. Engels sastādīja un izdeva Doma muzeja arheoloģiskās kolekcijas katalogu (pārskatu).

Karls Engels, speciālists seno laiku vēsturē (*Professor fuer Vor- uns Fruehgeschichte*) 1930. gados bija saistīts ar nacionālsociālistiskās Vācijas zinātniskajām (ideoloģiskajām) pētniecības organizācijām, piemēram, ar partijas (NSDAP) biedrību „*Ahnenerbe*”; 1938. g. viņš bija Herdera institūta Rīgā rektors; 1939.g. vadīja katedru Greifsvaldes universitātē, 1943. g. – tur pat rektors.

¹ *Zvirgzdiņš, K. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...*– 54. lpp.

² Turpat.; *Āboltiņš, A. Vēstures pieminekļu aizsardzība...*– 27.lpp.

³ *Zvirgzdiņš, K. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...*– 54.-56.lp.

K.Ulmanis centās veidot latvisku Latviju, un šī mērķa sasniegšanai, bija gan jāpārraksta vēsture, gan arī jāmaina konkrētā sabiedriski politiskā situācija valstī – piemēram, jāierobežo vācbaltiešu saimnieciskā un sabiedriskā (politiskā) ietekme. Antivācisko pasākumu vidū bija arī vācbaltiešu kultūras autonomijas ierobežošana.¹ Piemēram, līdz ar t.s. 1935. gada 31. decembra likumiem par kamerām tika likvidētas Lielā un Mazā ģilde, ko vācbaltiešu kopiena uztvēra ļoti sāpīgi.² Ģildes pēc savas būtības bija saimnieciskas organizācijas, tomēr tās bija nozīmīgas arī vācbaltiešu kultūras dzīvē, tajā skaitā ar tām piederošajām arhīvu un kultūrvēsturisko priekšmetu kolekcijām. Visi tpašumi – kustami un nekustami, tajā skaitā valsts nozīmes kultūras pieminekļi – tika konfiscēti (pārņemti) un nodoti jaunizveidotajām kamerām – atbilstoši Rūpniecības un tirdzniecības kamerai un Amatniecības kamerai, jo K. Ulmaņa valdība tās ar likumiem noteica par ģilžu mantniecēm.³

1935. gada septembrī Pieminekļu valde veica vācu organizāciju arhīvu inventarizāciju un pārņemšanu, nododot tos Valsts arhīvam.⁴ Valdes pārstāvji vienlaikus pārņēma vairāku biedrību arhīvus. Neskatoties uz valsts amatpersonu interesi par arhīvu materiāliem jau iepriekš, biedrību vadība tika pārsteigta nesagatavota – vismaz tā vācieši no Rīgas ziņoja Berlīnei (Vācijas Ārlietu ministrijai), piemēram, par Senatnes pētītāju biedrības arhīva pārņemšanu.⁵ 1935. gada 5. septembra pēcpusdienā biedrības bibliotēkā, kur glabājās dokumenti, ieradās Pieminekļu valdes pārstāvji un uzrādīja tajā pašā dienā Pieminekļu valdes pieņemtu un izglītības ministra apstiprinātu lēmumu par to, ka,

¹ *Feldmanis I.* Ulmaņa autoritārās valdības antivāciskie pasākumi- 112.-121. lpp.

² Turpat. – 117.–118. lpp.

³ Likums par Tirdzniecības un rūpniecības kameru // Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1935. – 574.-582. lpp.; Likums par Latvijas amatniecības kameru // Turpat, 582.-589. lpp.; Papildinājums likumam par biedrību, savienību un politisku organizāciju slēgšanas, likvidācijas un reģistrēšanas kārtību izņēmuma stāvokļa laikā // Turpat. – Rīga, 1936. – 62. lpp.; Par dažādu biedrību likvidāciju, arī Rīgas un Liepājas lielo ģilžu, nododot to tpašumus Tirdzniecības un rūpniecības kamerai (Skat.: Turpat, 75.-76., 79. lpp.)

⁴ Detalizēts apskats par to: *Zvirgzdiņš, K.* Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...- 56.-60. lpp.

⁵ LVVA, 4038. f., 1. apr., 88. l., 5.–11. lp. (Aufzeichnung über die Beschlagnahme der Handschriften- und Kartensammlungen der Bibliothek der "Gesellschaft fuer Geschichte und Aaltertumskunde" zu Riga in der Rigaer Domuseum (v. 5.–21. Sept. 1935) durch die lettländische Denkmalsverwaltung); Tas pats: PAAA, Rīga 166, lietā: „Dommuseum”.

pamatojoties uz Noteikumu par pieminekļu aizsardzību 20. pantu (par īpašnieka nespēju uzturēt pienācīgā kārtībā valsts nozīmes vēstures pieminekļus), biedrības rokrakstu un karšu kolekcija tiek pārņemta un tiks pārvesta uz Valsts arhīva telpām.¹

1935. gada 5. septembrī Pieminekļu valdes pārstāvji ieradās arī Kurzemes provinces muzejā Jelgavā² un Liepājas Lielās ģildes arhīvā,³ bet divas dienas vēlāk – Lielās ģildes Rīgā arhīvā.⁴ Rīgas un Jelgavas kolekcijas tika pārvestas uz Valsts arhīvu,⁵ bet Liepājas – uz Liepājas pilsētas muzeja telpām.⁶ Visām kolekcijām tika piemērots Noteikumu par pieminekļu aizsardzību 20. pants.⁷

Paralēli šai biedrību arhīvu pārņemšanai notika arī latviešu amatpersonu vēšanās pret Senatnes pēitāju biedrības prezidentu (no 1910 līdz 1939. gadam) un arhivāru Arnoldu Feiereizenu (*Feuereisen*, 1868-1943), kurš atbildēja ne tikai par vācu biedrību un arī Lielās ģildes arhīvu, bet arī vadīja Rīgas pilsētas arhīvu. Pilsētas un valdības ierēdņi panāca viņa atbrīvošanu no pilsētas arhīva vadības.⁸

¹ LVVA, 4038. f., 1. apr., 88. l., 5.–11. lp. (Aufzeichnung ..)

² Turpat, 1630. f., 1. apr., 166. l., 40. lp.

³ K. Zvirgzdiņš min, ka Liepājas Lielajai ģildei par to paziņoja 6. septembrī (Skat.: *Zvirgzdiņš, K. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...* - 57. lpp.)

⁴ LVVA, 1630. f., 1. apr., 166. l., 11. lp.

⁵ Piemēram, Senatnes pēitāju biedrības arhīva pārņemšanas gaitā Latvijas puses pārstāvji mainīja savus sākotnējos lēmumus, kas liecina vai nu par apzinātu vāciešu maldināšanu, vai arī, visdrīzāk, par Latvijas valdības daļēji improvizētu rīcību attiecībā uz šīm kolekcijām. Sākumā Pieminekļu valdes pārstāvji apgalvoja, ka runa ir vienīgi par materiālu reģistrēšanu un ka to pārvešana uz Valsts arhīvu ir nepieciešama tikai laika ekonomijai. Pamatota ir biedrības vadītāja Arnolda Feiereizena (*Feuereisen*, 1868-1943) neizpratne, ka to apgalvo tie paši speciālisti, kuri jau no pavasara veica arhīva uzskaiti uz vietas biedrības bibliotēkā. Tāpat sākotnēji uz Valsts arhīvu netika pārvesti biedrībai deponētie privātpersonu arhīvi, tomēr, noslēdzoties šai akcijai, tika pārvesti arī tie. (Turpat, 5.-11. lp.)

⁶ LVVA, 4038. f., 1. apr., 88. l., 5.–11. lp.; 1630. f., 1. apr., 166. l., 1.–12. lp.

⁷ Arhīvu pārņemšanas latviešu un vācu speciālistu vidū valdīja saspīlētas attiecības. Vācu puse savos ziņojumos uzsvēra Raula Šnores (1901-1962) aso izturēšanos, pat atzīmējot, ka citās vietās, piemēram, Jelgavā, arhīva pārņemšana, salīdzinot ar Rīgu, esot norisējusi korekti; R. Šnore vadīja arī Rīgas Lielās ģildes arhīva pārņemšanu; daļa no šī arhīva materiāliem atradās Doma kompleksā, bet daļa – pašā ģildes ēkā. (Skat.: LVVA, 4038. f., 1. apr., 88. l., 5.–11. lp.); Vācijas sūtniecības pārstāvji ziņojumā nedaudz arī iezīmēja "latviešu puses uzdevumus", darbojoties pie materiālu pārņemšanas un sastādot aktus muzejā un bibliotēkā. Biedrības vadītājs norādīja R. Šnore, ka viņš aktos fiksējis tikai nekārtību, bet tas, ka dažas nodaļas esot ļoti labi sakārtotas, netiekot pierakstīts. Uz to R. Šnore atbildējis, ka tas nav viņa uzdevums – konstatēt kārtību, un, vaicāts, vai uzdevums ir fiksēt nekārtību, viņš esot atteicis – "jā, tas ir mans uzdevums" (Skat.: Turpat).

⁸ *Zvirgzdiņš, K. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...* - 57.-58.lpp.; Šī pieredzējušā arhivāra vietā pilsētas arhīva vadību pārņēma arhīvā sešus mēnešus nostrādājušais V. Biļķins (Skat.: Turpat, 58. lpp.)

Par A. Feiereizena atļaišanu un kolekciju pārņemšanu vācbaltieši atspēlējās 1941. gadā, pēc tam, kad Vācija okupēja Latviju. Par latviešu speciālistu atļaišanu no amatiem 1941. gadā Nīls fon Holsts (*Holst*, 1907 - ?) rakstīja:

Vēsturnieks Kārlis Zvirgzdiņš, piemēram, izceļ vēsturnieka un tajā brīdī (no 1935. gada jūlija) izglītības ministra Augusta Tenteļa (1876-1942) personības nozīmi notikumos, kurš kā viens no pirmajiem akadēmiski izglītotajiem latviešu vēsturniekiem un kā vēstures metodoloģijas pasniedzējs Latvijas Universitātē, esot skaidri apzinājis vēstures avotu pieejamības nozīmi vēstures zinātnē.¹ Vēl daži vērā ņemami fakti šajā laikā saistās ar Latvijas valdības organizēto vēstures pētniecību institūciju līmenī. Pirmām kārtām, 1935. gada 12. septembrī klajā nāca Likums par LU Zinātniskās pētniecības fondu, kurš cita vidū bija paredzēts arī arhīvu pētīšanas finansēšanai.² Otrām kārtām, septembrī valdība lēma par vēstures institūta veidošanu (Likums par tā izveidi pieņemts 1936. gada 14. janvārī). Līdz ar to redzams, ka A. Tenteļa rokās nonāca gan avoti, gan vēstures pētniecības vadība, kas izvirzīja viņu par vienu no galvenajiem K.Ulmaņa autoritārā režīma ideologiem.³

Tomēr arhīvu kolekcijas nebija vienīgās, ko valsts pārņēma savā kontrolē. Izglītības ministrija Pieminekļu valde 1936. gadā Noteikumu 20. pantu piemēroja arī Doma muzejam, kas vācbaltiešu kopienai bija ne mazāk sāpīgi kā ģilžu un arhīvu pārņemšana.⁴ Par to, ka Pieminekļu valde, izpildot valdības rīkojumus, vērsīsies arī pret Doma muzeja un citām kolekcijām Latvijā, vācu puse sprieda 1935. gada septembrī, t.i., laikā, kad tika pārņemts

„Latvieši Šnore, Ginters, Straubergs u.c. neieņem vairs savus amatus. Veids, kā viņi bija spiesti 5 min. atstāt savus rakstāmgaldus, atbilda tai manierei, kā [viņi] rīkojās ar Feiereizenu un Senatnes pētīju biedrības valdi 1936. gadā” („Die Letten Schnore, Ginters, Straubergs ff. uebe neinstweilen ihre Aemter nicht aus. Die Art, wie sie binnen 5 Min. gezwungen wurden, ihre Schreibtische zu verlassen, entsprach genau der Manier, mit der Feuereisen und der Vorstand der GGA 1936 behandelt wurden.”) (Skat.: APP, 800.f., 100.l., 195. lp. (N.v.Holst; Rīga, 25.07.1941.)) ; Par R. Šnores atstādināšanu no amata saistībā ar iepriekšējām nesaskaņām ar vāciešiem skat. arī: BA-B, R 92 (Generalkommissar in Riga, 1941-1944), 146, Bl. 152.-154.

¹ Turpat, 66. lpp.; Šajā gadījumā runa nebija par pieejamību, jo arhīvi, atrodoties pie biedrībām bija pieejami arī latviešu pētniekiem, bet gan par kontroli, ko tālāk secina K. Zvirgzdiņš (Skat.: Turpat, 67.-68.lpp.)

² *Zelmenis, G.* Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1934.-1940. gadā... - 39. lpp.

³ *Zvirgzdiņš, K.* Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...- 65., 67. lpp.; Kā atzīmēts pētījumos par A. Tenteli: „režīma ideoloģija atbilda viņa ideāliem” (Skat.: *Šnē, Andris.* Latvijas Universitātes rektors profesors Augusts Tentelis // Profesors *Dr. honoris causa* Augusts Tentelis: Dzīve un darbs / Sast. Mārīte Saviča. – Rīga: LU Apgāds, 2009. – 22. lpp.)

⁴ *Rēdliha K.* Rīgas Doma muzejs.. – 69. lpp.; *Romanga M.* Doma muzejs Rīgā .. – 104. lpp.; *Pārpuce, Rasa.* Doma muzeja reorganizācija 1936. gadā // Senā Rīga: pilsētas arheoloģija, arhitektūra un vēsture. 6. sēj. – Rīga: Apgāds Mantojums, 2009. – 289.-303. lpp.

biedrības arhīvs.¹ Tomēr attiecībā uz Doma muzeja kolekciju pārņemšanu izglītības ministra lēmums kavējās līdz pat 6. aprīlim.² Iespējams, šajā laikā tika risināts jautājums par to, kādā veidā šo lielo kolekciju (ap 28 000 priekšmetu) turpmāk pārvaldīt. Kā iemeslu tam, ka izglītības ministrs 1936. gada 6. aprīlī apstiprināja Doma muzeja pārņemšanu Pieminekļu valdes glabāšanā, vēsturniece Margita Romanga min, ka īsi pirms tam biedrība lūdza atļauju pārvietot muzeja objektus no Doma kompleksa uz jaunām telpām.³

Doma muzeja pārņemšana un priekšmetu reģistrēšana notika no 1936. gada aprīļa līdz jūlijam.⁴ Pieminekļu valde pārņēma savā glabāšanā muzeja kolekcijas, atstājot tās līdzšinējā vietā. Vienlaicīgi – 1936. gada 17. jūlijā – Rīgas pilsētas valde pieņēma lēmumu dibināt Rīgas pilsētas vēsturisko muzeju.⁵ Kaut arī Doma muzeja materiāli (to lielākā daļa) tika nodoti Rīgas pilsētas rīcībā, tomēr var uzskatīt, ka tie nonāca valsts tiešā kontrolē, jo: 1) to pārraudzītāja bija Pieminekļu valde;⁶ 2) kaut muzeju pārvaldīja Rīgas pilsēta, tas darbojās tiešā valsts realizētās politikas ietekmē, jo pilsētas valde bija tiešā Ministru

¹ Vācijas Ārlietu ministrijai sūtniecības Rīgā pārstāvis rakstīja, ka tas esot tikai "laika jautājums, kad tikšot pārņemti arī citu muzeju priekšmeti", un tika pieļauta iespēja, ka "muzejiem sekos ģildes un Melngalvju nams". (Skat.: PAAA, Rīga 166, lieta: "Dommuseum", dok.: „Deutsche Gesandtschaft, an: Auswaertige Amt; 07.09.1935”.; Rezultātā ģildes tika pārņemtas ātrāk, bet no diviem muzejiem tikai viens – Doma muzejs. Melngalvju nama kolekcijas pārņemtas netika. Kurzemes provinces muzejā iesākās reorganizācija, bet to nepabeidzat; K. Zvirgzdiņš to saista ar Vācijas diplomātiskajiem pasākumiem un K. Ulmaņa pārvaldes vilcināšanos spert šo soli (Skat.: *Zvirgzdiņš, K. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...* - 67. lpp.)

² Pieminekļu valde lēmumu pieņēma jau 14.10.1935 (Skat.: LVVA, 1630.f., 1.apr., 171.l., 1. lp.); Savukārt R. Šnore 1935. gada 16. oktobrī bija iecelts par pārzini Rīgas pilsētas Monētu kabinetam, kas arī atradās Doma kompleksā.

³ *Romanga M.* Doma muzejs Rīgā .. – 104. lpp.; Biedrība 23. martā lūdza Pieminekļu valdei atļauju pārvietot uz jaunām telpām tās muzeju un bibliotēku, jo biedrībai bija arī uzteiktas telpas Doma kompleksā.); Bibliotēku bija paredzēts pārvietot uz Elizabetes ielu 29 (tur darbojās Rīgas Herdera institūts), bet muzeja objektus – uz Marijas ielu 40. (Skat.: LVVA, 1630. f., 1. apr., 144. l., 7., 8. lp.); Šis biedrības lūgums bija tikai kā pēdējais pamudinājums pieņemt galīgo lēmumu par muzeja pārņemšanu.

⁴ Kopā tika sastādīti 53 pārņemšanas akti un tajos uzskaitīts ap 28 000 priekšmetu (Skat.: LVVA, 1630. f., 1. apr., 167., 168., 170.–172. l.; 4038. f., 1. apr., 184.–187. l.)

⁵ Turpat, 2927. f., 1. apr., 125. l., 212. lp.; Muzejam vairākkārt mainīts nosaukums: 1936.g.: Rīgas pilsētas vēsturiskais muzejs, 1938.g.: Galvaspilsētas Rīgas vēsturiskais muzejs; 1940.g. aprīlī: Galvaspilsētas vēstures muzejs; 1940. gada augustā: Rīgas pilsētas vēstures muzejs. Muzeja pamatu sākotnēji veidoja Rīgas pilsētai piederoši 560 priekšmeti, kas līdz tam atradās Doma muzejā (t.s. Himlzela muzeja kolekcija). Par jaunizveidotā muzeja pārzini, vēlāk direktoru iecēla Raulu Šnori. (Skat.: *Blūmfelde Līvija, Celmiņa Ilona.* Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs (1936–2001) // Doma muzejs Rīgā – templs zinātnēi un mākslai .. – 135. lpp.)

⁶ Pēc vācbaltiešu kolekciju pārņemšanas Pieminekļu valde „jutās kā stāvokļa noteicēja un savas pilnvaras tā turpmāk bija gatava tulkot ārkārtīgi plaši.” (Skat.: *Zvirgzdiņš, K. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...* - 63. lpp.)

kabineta pakļautībā.¹ Slēgtā Doma muzeja kolekcijas, kas nebija saistītas ar Rīgas vēsturi, Pieminekļu valde nodeva citām iestādēm.² Savukārt Amatniecības kamera jaunizveidotajam muzejam glabāšanā nodeva tās rīcībā esošos Mazās ģildes, bet Tirdzniecības un rūpniecības kamera – Lielās ģildes priekšmetus.

Pēc arhīvu pārņemšanas un Doma muzeja slēgšanas biedrības juridiski palika kultūrvēsturisko priekšmetu īpašnieces. Tomēr, neskatoties uz to, vācbaltieši nevarēja ar tām brīvi rīkoties, jo 1932. gadā priekšmeti bija atzīti par valsts nozīmes pieminekļiem. Pie tam, Pieminekļu valde uzsvēra, ka īpašnieka statuss nepiešķirot nekādas īpašas tiesības, un vienīgi valde došot atļaujas pārņemtās kolekcijas apzināt, arī to īpašniekiem.³

Salīdzinot abas šīs akcijas – biedrību arhīvu un Doma muzeja pārņemšanu – var teikt, ka 1935. gadā vietējo vāciešu sašutums un pretdarbība bija lielāka nekā 1936. gadā. Piemēram, 1935. gadā Senatnes pētītāju biedrība vērsās arī Senātā, mēģinot apstrīdēt Izglītības ministrijas Pieminekļu valdes lēmumus, tomēr nepanāca to atcelšanu. No sarakstes redzams, ka vācu puse neloloja lielas cerības, ka izdosies apstrīdēt šos lēmumus, tomēr iesniedza prasības tam gadījumam, lai vēlāk Latvijas valdība neteiktu, ka vācieši nav izmantojuši šo iespēju.⁴ Turklāt šajā laikā biedrība vēlējās sasaukt savas vadības sapulci, lai apspriestu situāciju, tomēr policija nedeļa tam atļauju (sakarā ar “kara stāvokli” kopš 1934. gada 15. maija bija jāsaņem policijas atļauja sapulču rīkošanai).⁵ Tiesvedību par pārņemtajiem arhīviem uzsāka arī pērējās biedrības, kurām tāpat rezultāts nebija labvēlīgs.⁶ Zīmīga ir Pieminekļu valdes vadītāja F. Baloža piezīme Jelgavas

¹ Rīgas pārvalde astoņos gadsimtos / Sast. Ilona Celmiņa. – Rīga: SIA Rīgas nami; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 2000. – 181. lpp.

² Valsts Vēsturiskajam muzejam nodeva Baltijas senlietas, baznīcas mākslas priekšmetus, etnogrāfiskos materiālus, Kara muzejam – ieroču kolekciju, izņemot Rīgas pilsētai piederošo daļu, Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātei – Ēģiptes un citus antīkos priekšmetus. (Skat.: *Blūmfelde L, Celmiņa I. Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs...*– 135. lpp.)

³ *Zvirgzdiņš, K. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...*– 63. lpp.; K. Zvirgzdiņš secina, ka „tādējādi valsts slēptā formā faktiski bija veikusi arhīvu konfiskāciju” (Skat.: Turpat.)

⁴ LVVA, 1630. f., 1. apr., 166. l., 35.–39. lp.

⁵ Turpat, 4038. f., 1. apr., 88. l., 5.–11. lp.

⁶ Par tiesvedību plašāk skat.: *Zvirgzdiņš, K. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...*– 60.- 63. lpp.; Aurots min, ka tikai vienā gadījumā no četriem sūdzība Senātā esot izskatīta pēc būtības – Kurzemes literatūras un mākslas biedrības.

biedrības pārstāvim, ka biedrībai vinnējot prāvu, nākamajā dienā tiktu pārņemta visa muzeja kolekcija.¹

Vācu puses ziņojumos par Senatnes pētītāju biedrības arhīva pārņemšanu atklājas vēl viena nianse, kas raksturo latviešu amatpersonu rīcību un varbūt pat tās motīvus. Arhīva senākie materiāli tika pārņemti, tos sīkāk neuzskaitot (latviešu speciālisti aizbildinājās ar laika trūkumu). Savukārt par jaunāka laika dokumentiem, īpaši pēdējo gadu bibliotēkas korespondenci, latvieši izrādīja pastiprinātu interesi, šķirstot cauri šos dokumentus. Biedrības vadītājs esot iebildis gan pret nekonsekventu attieksmi pret dokumentiem, gan arī – ka pēdējo gadu sarakste diez vai ir “vēstures pieminekļi”. Par šādu mēģinājumu iejaukties pārbaudītāju darbā biedrības vadītājs saņēma brīdinājumu no policista un paskaidrojums, ka “valsts varot darīt to, ko tā vēlas, un varētu arī 5 minūtēs slēgt [...] biedrību”.² Sūtniecības pārstāvis pieļāva iespēju, ka latvieši meklējot “kompromātu” biedrības darbībai.³

Cēlonis vācbaltiešu kolekciju pārņemšanai Latvijā noteikti nebija kultūras vērtību sliktā saglabātība. Krātuvēs pastāvēja zināma nekārtība, to nenoliedza arī vācu speciālisti. Tomēr, ja tas būtu vienīgais iemesls, būtu iespējams atrast citus risinājuma ceļus, piemēram, ar Pieminekļu valdes regulārām pārbaudēm, kā arī piešķirot lielāku finansējumu no valsts kolekciju uzturēšanai, bet atstājot tām līdz tam esošo pārvaldījuma formu (kā, piemēram, notika Igaunijā).⁴ Vēsturnieks R. Pētersons atzīmē, ka nav zināmi citi gadījumi, kad būtu izmantots Noteikumu par pieminekļu aizsardzību 20. pants, kā tikai attiecībā uz vācbaltiešu pārvaldītajām kultūras vērtībām.⁵

Salīdzinājumā ar Latviju, Igaunijā vēstures pētnieki un kultūras vērtību pārvaldītāji nenonāca līdz tādiem konfliktiem. Zināms saspīlējums Igaunijā vēstures pētnieku vidū bija,

¹ Turpat.

² LVVA, 4038. f., 1. apr., 88. l., 5.–11. lp.

³ Turpat.

⁴ Biedrību pārstāvji nesaņēma nevienu brīdinājumu vai iebildumu par pieminekļu saglabāšanu, pirms nebija nostādīti fakta priekšā par to pārvietošanu (muzeja gadījumā – tā slēgšanu) (Skat.: *Zvirgzdiņš, K.* Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana...- 63.lpp.

⁵ *Pētersons, R.* Polītiskie konteksti Pieminekļu valdes darbībā... – 100. lpp.

piemēram, saistībā ar jaunās valsts izvirzītajiem prioritārajiem pētniecības virzieniem un tēmām, kas bija arheoloģija un etnogrāfija, kā arī ar vācu un krievu vēstures Igaunijā pārskatīšanu un zviedru laiku izcelšanu.

1.2.3. Vācijas un vācbaltiešu sadarbība kultūras vērtību jomā

Kaut 20. gs. 20. gados un 30. gadu pirmajā pusē vācbaltiešu kultūras vērtību krātuves Latvijā saņēma papildu finansējumu no valsts (piemēram, Doma muzejs – no Kultūras fonda un no Rīgas pilsētas), tomēr tas nebija pietiekams. Pati vācbaltiešu kopiena arī vairs nebija tik finansiāli spēcīga, kā tas bija līdz Pirmajam pasaules karam, lai spētu nodrošināt kolekcijām nepieciešamo finansējumu. Papildu līdzekļus vācbaltieši saņēma no nacionālsociālistiskās Vācijas, piemēram, stipendiju formā ar zinātnisko biedrību starpniecību. Tomēr finansējuma nepieciešamība nebija vienīgais iemesls vācbaltiešu sadarbībai ar nacionālsociālistiskās Vācijas pārvaldes iestādēm. Arī no Vācijas pašas nāca interese un gatavība palīdzēt vācbaltiešiem, kas izrietēja no tās iestāžu pastiprinātās intereses par citās zemēs dzīvojošajiem vāciešiem – t.s. tautasvāciešiem (*Volksdeutsche*) un atbalstu viņiem starpkaru posmā.¹ Vācija, palīdzot ārzemēs dzīvojošiem vāciešiem, stiprināja savu saimniecisko un politisko ietekmi attiecīgajās zemēs, un Baltija nebija izņēmums šajā t.s. vācietības politikā.

20. gados viena no organizācijām, kas realizēja Vācijas atbalstu vācbaltiešiem Baltijā bija Apvienība vācietībai ārzemēs (*Verein fuer das Deutschtum im Ausland*), ar kuras starpniecību, piemēram, Vācbaltiešu tautas apvienība Latvijā saņēma ievērojamas dotācijas.² Jāatzīmē, ka Vācijas dažādo iestāžu vidū pastāvēja konkurence par ietekmi uz

¹ Par Vācijas t.s. vācietības politiku (*Volkstumspolitik*) skat.: Cerūzis, R. Vācu faktors Latvijā...- 43.-51.lpp.; Par Vācijas organizācijām, kas realizēja šo politiku, skat.: Turpat, 46. lpp.

² No 1925. līdz 1932. g. saņemtā finanšu palīdzība vācbaltiešu sabiedriskajai un kultūras dzīvei Latvijā bija 5 milj. Reichsmarku; turpmākajos gados – nacionālsociālisma režīma laikā – Vācijas finansiālais atbalsts pieauga (tāpat kā iesaistīto organizāciju skaits); dotācijas palielinājās aptuveni par trim reizēm (no 1936.g. tās bija ap 100 000 reichsmarkas gadā); kā atzīmē vēsturnieks R. Cerūzis, vācbaltiešu kopiena šo finanšu palīdzību no Vācijas saņēma slēpti, t.i., Latvijas valsts institūcijas par to netika informētas un nenonāca ar to saskarsmē (Skat.: Turpat, 50.-54. lpp.)

ārzemju vāciešiem, un kā galvenās sāncenses tiek minētas Ārlietu ministrija un lekšlietu ministrija.¹ Ārlietu ministrija ar tās sūtniecībām Latvijā un Igaunijā bija neizbēgams partneris visām organizācijām, kas sadarbojās ar vietējiem vāciešiem šajās valstīs.

Vācijas iestādes sadarbojās ar vācbaltiešiem dažādās formās. Piemēram, sūtot uz Baltiju reihu speciālistus. Viens no viņiem bija tiesību zinātnieks H.J. Volfs (*Wolff*), kurš bija viesprofesors Rīgas Herdera institūtā un vēlāk vācbaltiešu izceļošanas laikā piedalījās Latvijas un Vācijas starpvalstu sarunās par kultūras vērtību sadali.² Cits Vācijas speciālists bija jau pieminētais Karls Engels, kas labi orientējās Baltijas arheoloģiskajā materiālā (un 1938. g. bija arī Herdera institūta rektors).³ Piemēram, 1936. gadā, Doma muzeja pārņemšanas laikā vācu puses ziņojumos fiksēta Pieminekļu valdes vadītāja F. Baloža piezīme biedrībai, ka tās arheoloģijas kolekciju 30. gadu sākumā esot pārkārtojis Engels, kaut Latvijā esot pietiekami speciālistu, kas to varētu veikt.⁴ Šī piezīme saskan ar K. Rēdlihas vēlāk par kolekciju pārņemšanu teiktais: "Bija saprotams, ka latvieši senvēsturi uzskatīja par savu nacionālu lietu un jutās traucēti, ja liels daudzums ļoti vērtīgu un unikālu priekšmetu neatradās viņu pārziņā."⁵

Vēl viena sadarbības forma bija stipendiju piešķiršana vācbaltiešu pētniekiem,⁶ un kā piemērs minama Herta fon Ramma-Helmsinga (*von Ramm-Helmsing*, 1900-1987),¹ kura

¹ Turpat, 46.

² Vēlāk Vācijā viņš par izdeva: *Wolff, Hans J. Rechtsbrüche zum Nachteil der deutschen Volksgruppe in Lettland, 1919-1939. Nur für Dienstgebrauch.* (Schriften der Publikationsstelle für Dienstgebrauch / Hrsg. von J. Papritz und W. Kothe) – Berlin: Selbstverlag der Publikationsstelle Berlin-Dahlem, 1941. – 168 S. (brošūrā cita vidū arī par 1935.-1936. g. organizāciju likvidēšanu)

³ Vēsturnieks M. Fālbušs raksturo Rīgas Herdera institūtu pēc 1934. gada, kad nacionālsociālistiskajā Vācijā tika par jaunu organizēta vācietības pētniecība austrumos (*Volkstumsforschung im Osten*), kā vienu no Ziemeļ- un Austrumvācu pētniecības biedrības (NOFG) hierarhijas organizācijām (sadarbības līmenī). Kā vadošos vācbaltiešu vēsturniekus un institūcijas (biedrības), kas veidoja NOFG uzticības personu loku (*Betreuerrat*) Baltijā viņš min: Herdera Institutu ar tā rektoru (1934) Vilhelmu Klumbergu (Klumberg); Tautības (etnogrāfijas) pētišanas iestādi (*volkskundliche Forschungsstelle*) Rīgā ar vadītāju Reinhardu Vitramu (*Wittram*) ; Igaunijā sadarbības partneri bija: Dzimtenes zinātniskās pētišanas institūtu (*Institut fuer wissenschaftliche Heimatforschung*) un Tērbatas Universitātes pārstāvi Edmundu Šporu (*Spohr*) (Skat.: *Fahlbusch, M. Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?... S. 192.*)

⁴ LVVA, 4038. f., 1. apr., 88. l., 5.–11. lp.

⁵ Rēdliha K. Rīgas Doma muzejs ... – 68. lpp.

⁶ *Fahlbusch, M. Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?... S.227-229.*; BA-B, R 153/ 1256. lieta (Dr. Herta Ramm-Helmsing, 1938 Nov. – 1941 Jul.), Dok.: „NOFG; 07.02.1940” (informācija par stipendiju saņemšanu

30. gados, pateicoties Vācijas Iekšlietu ministrijas sistēmā esošās Ziemeļ- un Austrumvācu pētniecības biedrības (NOFG) finansiālajam atbalstam, veica pētījumus Polijas un citu zemju arhīvos. Tāpat viņa saņēma stipendiju un nepieciešamos finanšu līdzekļus (un materiālus) muzeju kolekciju fotografēšanai Latvijā. Muzejos esošo kolekciju fotofiksācija esot sākusies laikā, kad vācieši "sajuta valsts spiedienu".² Fotofiksāciju veica Doma muzejā Rīgā un Kurzemes provinces muzejā Jelgavā 1935.gada beigās un 1936. gada sākumā.

Savas intereses Baltijā bija arī Reiha dzimtu (pētniecības) pārvaldei (RfS), kas organizēja ģenealģiska rakstura informācijas par vācbaltiešiem apzināšanu un iegūšanu – norakstus vai izrakstus, kā arī fotokopijas. Šī iestāde sadarbojās gan ar privātiem ģenealģijas pētniekiem – vācbaltiešiem (piemēram, Erihu Zauberlihu (*Säuberlich*, 1882-1946)), gan arī sūtīt uz Baltiju savus fotogrāfus, lai, piemēram, iegūtu fotokopijas no vācu draudžu baznīcu grāmatām.³ Latvijas valdība par fotogrāfu uzdevumiem informēta netika. Pēc tam, kad, kā ziņoja vācu sūtniecības pārstāvis, fotogrāfa uzturēšanās „esot kļuvusi aizdomīga” latviešu iestādēm, viņš lūdza nosūtīt uz Latviju citu fotogrāfu.⁴

Kā atzīmē vēsturnieki, un arī paši vācbaltieši – Igaunijā nacionālsociālistiskās Vācijas un tās ideoloģijas propagandēto ideju ietekme vietējos vāciešos esot bijusi mazāka.⁵ Neskatoties uz to, ka, Igaunijā, iespējams, bija mazāk konfliktu igauņu un vāciešu

1938. un 1939. g.); Dok.: „Innenministerium, 1940 Jun” (informācija par stipendijām no 1936. līdz 1938.g.); 1430. lieta (Sicherung und Foerderung...), Dok.: „E. Spohr; Denkschrift: Sicherung und Foerderung deutscher Forschung und Wissenschaft in Estland. Im Auftrage der Estlaendischen Deutschen Kulturverwaltung; Dorpat, 1939 Sept.” (par atbalstu Igaunijā).

¹ PAAA, Rīga 166, lieta: “Frau Dr. von Ramm-Helmsing, 1936–1939”; *Romanga, M.* Doma muzeja fotoattēlu kolekcija .. – 146.-147. lpp.; *Wörster, Peter.* Herta von Ramm-Helmsing // *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 2001. – S. 35–40.

² Par noskaņojumu vāciešu vidū un par notiekošo Doma muzejā raksta Klāra Rēdliha: „Kad ar tā sauktajiem „Vecgada likumiem” 1935. gada 31. decembrī likvidēja ģildes un vēl dažas citas vācu korporācijas, bija sagaidāms, ka arī Doma muzejam nav vairs lemts diez ko ilgs mūžs. [...] Bija jādara viss, lai Valsts Pieminekļu valdei dotu pēc iespējas mazāk iemeslu uzbrukumiem. [...] No jauna pārkārtoja visas glabātuves, pabeidza nepabeigtos inventarizācijas darbus un nofotografēja nozīmīgākos kolekcijas priekšmetus.” (Skat.: *Rēdliha, K.* Rīgas Doma muzejs...- S. 69.)

³ BA-B, R 1509/ 1628, Dok.: „Kayser, 27.01.1940” (Piezīmes par RfS darbību Baltijā 30. gadu beigās – par to, ka jau 1938. gadā uzsākuši E. Zauberliha kolekcijas pārrakstīšanu un fotografēšanas darbus); Dok.: „Aktennotiz; 08.03.1939.” (informācija par 1938. gada beigās Rīgas Sv. Jēkaba draudzē pie vācu mācītāja izgatavotiem 40 000 uzņēmumiem).

⁴ R 1509/ 1628, Dok.: „Kotze; an: AA; 25.02.1939.”

⁵ Piemēram, M. Garleffs to skaidro ar mazāk agresīvo igauņu nacionālismu (Skat.: *Garleff, M.* Kulturelle Selbstverwaltung der nationalen Minderheiten in den baltischen Staaten // *Die baltische Nationen...*- S. 102.); Par

vidū, nekā tie tiek uzskaitīti Latvijā (latviešu-vācu), no tās pašas vācbaltiešu vēstures literatūras izriet, ka, vācbaltiešu vēsturnieki abās zemēs lielākā vai mazākā mērā atradās nacionālsociālistiskās Vācijas ideju ietekmē¹ – citu vidū arī speciālisti, kas bija saistīti ar kultūras vērtību pārvaldīšanu, piemēram, Reinharde Vitrams (*Wittram*, 1902-1973),² Pauls Johansens (*Johansen*, 1901-1965), Helmutš Špērs (*Speer*, 1906-1996), kā arī Jirgense fon Hēns.

Salīdzinot Latvijas un Igaunijā valsts attieksmi pret vācbaltiešu kultūras vērtību pārvaldīšanu starpkaru posmā un īpaši 30. gados, jāsecina, ka Igaunijas realizētā politika atbilda tām likumdošanas normām, kas pamatā valstī bija pieņemtas jau 20. gados. Nākamajā desmitgadē likumi piedzīvoja nelielas izmaiņas, kas pastiprināja valsts varas autoritārās pārvaldes ietekmi uz kultūras jomu kopumā, tomēr neiejaucās tieši kultūras vērtību pārvaldē, kā tas bija Latvijā. Igaunijā vēstures pētnieku vidū bija saspīlējums dēļ jaunajiem prioritārajiem pētniecības virzieniem, tomēr, nebija tādu konfliktu kā Latvijā (piemēram, tiesas procesu).

Skatot Latvijas valsts pārstāvju rīcību attieksmē pret t.s. vācbaltiešu kultūras vērtībām 30. gados un neapmierinātību ar Vācijas ietekmes palielināšanos uz Latvijas kultūras mantojuma pārvaldīšanu (interpretāciju, piemēram, arheoloģisko materiālu), ir saprotama Latvijas valdības neapmierinātība ar vācu zinātnieku darbību Latvijā, ņemot vērā, ka valsts pati izmantoja vēstures pētniecību savu mērķu realizēšanai.³ Šādā kontekstā kolekciju pārņemšana (pārvaldes tiesību attiecībā uz nozīmīgām vēstures liecību

problēmām saistītām ar nacisma ietekmi uz vācu tautas grupu Latvijā skat.: *Feldmanis, Inesis*. Vācbaltieši: nostāja pret nacionālsociālismu un attiecības ar Latvijas valsti (1933-1939) // *Latvijas Vēsture: Jaunie un Jaunākie laiki*. – 1997. – Nr. 1. – 102-113. lpp.

¹ *Mühlen, Heinz von*. Deutschbaltische Geschichtsschreibung 1918-1939/1945 in Estland // *Geschichte der deutschbaltischer Geschichtsschreibung...* - S. 348-349.

² Viņam bija liela loma vēlāk Poznaņā otrā pasaules kara laikā veidojot tur vācbaltiešu kultūras centru. Par R. Vitrama un citu Baltijas vācu vēsturnieku attiecībā ar nacionālsociālismu skat. arī: *Volkman, Hans-Erich*. Von Johannes Haller zu Reinhard Wittram: Deutschbaltische Historiker und der Nationalsozialismus // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. – 1997 (Jahrgang 45) – Heft 1. – S. 21-46. ; *Fahlbusch, M*. Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?...- S. 192.

³ *Butulis Ilgvars*. Kārļa Ulmaņa autoritārās ideoloģijas ietekme uz Latvijas vēstures pētīšanu // *Latvijas Vēsture*. – 2001. – Nr. 2. – 59.-63. lpp.

kolekcijām atņemšana vāciešiem) bija loģisks solis no nacionāli noskaņotu Latvijas pārvaldes ierēdņu puses K. Ulmaņa autoritārā režīma apstākļos. Apskatot nelielu daļu no vācbaltiešu aktivitātēm un sadarbības ar nacionālsociālistiskās Vācijas dažādām iestādēm, nākas secināt, ka latviešu amatpersonu un speciālistu rīcība, ja arī bija neadekvāti pārspīlēta, tad ne bez pamatojuma.¹

Apskatot vācbaltiešu kultūras vērtību pārraudzību un pārvaldi kopumā 20. gs. 20. un 30. gados, situācija ar vāciešu radītajām un uzkrātajām Latvijai nozīmīgām kultūrvēsturiskām liecībām rāda, ka, attīstoties Latvijas un Igaunijas valstiskumam un nostabilizējoties tiesiskajām normām, piemēram, nostabilizējās arī vācbaltiešu organizāciju tiesības uz viņu rīcībā esošajām kultūras vērtībām. Tās, piemēram, tika respektētas 20. gadu pieņemtajos pieminekļu aizsardzības likumos, par ko Latvijas Saeimā notika diskusijas dažādu politisko spēku vidū. Savukārt 30. gados pat Latvijas autoritārās pārvaldes pārstāvji atzina, ka iepriekš pie biedrībām bijušās kultūras vērtības arī turpmāk ir to īpašums. Realizējot pārņemšanu, atšķirība bija tajā, ka valsts pārstāvji ieguva pilnīgu kontroli pār Latvijai (un Baltijai) svarīgām kultūras vērtībām, īpaši arhīvu un arheoloģiskajiem pieminekļiem.

Runājot par 30. gadu vidu un otro pusi, jāatzīmē Latvijas un Igaunijas valstu autoritāro režīmu nacionālās politikas ietekme uz vēstures zinātnes attīstību un kultūras vērtību pārvaldīšanas jomu, īpaši Latvijā. Vēstures pētniecības prioritātes un politiskais klimats 30. gados ir svarīgs apstāklis, kas tieši ietekmēja vēstures liecību, arī kustamu kultūras vērtību pārraudzību un pārvaldi.

30. gados Latvijā un Igaunijā attieksme pret kultūras vērtību īpašumtiesībām un to pārraudzību bija atšķirīga. Igaunijā vērojama lielāka pietāte privātīpašuma priekšā. Iespējams, tā bija somu un zviedru speciālistu ietekme. Kultūras vērtības palika biedrību īpašumā un pārvaldījumā – arī nacionālas nozīmes. Kolekcijas turpināja pārvaldīt

¹ Jāņem vērā, ka Latvijas valdības pārstāvju rīcībā esošā informācija par vācbaltiešu aktivitātēm nebija pilnīga.

biedrības, valsts deva dotācijas, atbalstīja finansiāli. Atšķirībā no Latvijas valsts, kas 30. gados pārņēma lielas kolekcijas, Igaunijā šādi pasākumi netika veikti.

2. Starpvalstu sarunas un noslēgtās vienošanās par kultūras vērtībām (1939. gada oktobris –1941. gada pirmā puse)

Atbilstoši 1939. gada 23. augusta Vācijas un Padomju Savienības noslēgtajam neuzbrukšanas līgumam un tā slepenajam papildu protokolam, kam sekoja tā paša gada abu pušu vienošanās 28. septembrī, abas totalitārās valstis vienojās par tautu (iedzīvotāju) pārvietošanu atbilstoši jaunajām ietekmes sfērām. Līdz 1940. gada jūnijam, kad PSRS okupēja Baltijas valstis, Vācija noslēdza divas starpvalstu vienošanās par vācbaltiešu izceļošanu no Baltijas: 1939.g. 15. oktobrī Protokolu par Igaunijas vācu tautas grupas pārvietošanu uz Vāciju ar Igaunijas Republiku un tā paša gada 30. oktobrī – Līgumu par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju ar Latvijas Republiku. Abas noslēgtās vienošanās paredzēja kultūras vērtību jautājumu risināšanu, tomēr atšķirīgā veidā, kas tad arī noteica atšķirīgu to izpildi.

2.1. Latvija un Vācija

2.1.1. Līguma un tā papildprotokola sagatavošana

Latvijā no Vācijas puses par izceļošanas līguma sagatavošanu un izpildi atbildīga bija Vācijas sūtniecība un sūtnis Ulrihs fon Koce (*Kotze*, 1891–1941), kas strādāja savas Ārlietu ministrijas vadībā, kā arī ievēroja citu atbildīgo reiha iestāžu rīkojumus. No Latvijas puses izceļošanas līguma sagatavošanai no 10. oktobra darbojās īpaša komisija Tieslietu ministrijas vadībā, tomēr starpvalstu sarunās aktīvs bija ārlietu ministrs Vilhelms Munters (1898–1967), kuram piederēja noteicošais vārds svarīgāko jautājumu izšķiršanā.¹ Tāpat viņš bija atbildīgs par līguma izpildi. Pēc 13. oktobra jautājumu saskaņošanai katrā atsevišķā jautājumā darbojās apakškomisijas, sastāvošas no abu pušu pārstāvjiem.

¹ *Feldmanis I. Vācbaltiešu izceļošana .. – Nr. 4. – 36. lpp.; Hehn, J.v. Die Umsiedlung...- S. 108.*

Sākot strādāt pie līguma sagatavošanas, kultūras jautājumiem netika pievērsta īpaša uzmanība.¹ Vācijas sūtniecības darbiniekiem bija tikai paviršs priekšstats par šiem jautājumiem, un viņi pie kultūras jautājumu risināšanas sāka strādāt tikai oktobra otrajā pusē, kad Vācijas Ārlietu ministrija pārsūtīja savām sūtniecībām Rīgā un Tallinā Ziemeļ- un Austrumvācu pētniecības biedrības (*NOFG*) 11. oktobra vēstuli par Latvijas un Igaunijas kultūras un izglītības iestādēm, ar pielikumā pievienotu sarakstu ar organizācijām un to kolekcijām, kuru izvešana no Baltijas būtu jāpanāk.² Vēstures literatūrā vācu vēsturnieki J. f. Hēns un V. Lencs, jaunākais, uzsver, ka šai *NOFG* vēstulei bija liela nozīme turpmākajās sarunās, kaut arī Igaunijā sarunas jau bija noslēgušās (15. oktobris), bet Rīgā – gāja uz beigām (16. un 17. oktobrī notika apakškomisijas sēdes, kurās puses pamatā vienojās par Līguma formulējumiem).³ Tomēr *NOFG* pastiprinātā interese un atbalsts vācu puses delegācijai palīdzēja turpmākajās sarunās.

Kultūras vērtību izvešanā pirmām kārtām bija ieinteresēti paši vācbaltieši, kuri ātri reaģēja uz sagaidāmajām pārmaiņām (izceļošanu), un piedalījās atsevišķu vērtīgu kolekciju izvešanā vēl pirms starpvalstu sarunu noslēguma. Piemēram, oktobra mēnesī, izmantojot Vācijas sūtniecības starpniecību, tika izvestas tādas kultūras vērtības, par kuru izvešanu atbilstoši vēl tikai sagatavošanā esošajam līguma projektam būtu jālemj Latvijas valdībai vai Pieminekļu valdei.⁴ Tomēr, kaut arī vācbaltieši bija ieinteresēti Vācijas pusei labvēlīgu rezultātu sasniegšanā un bija gatavi iesaistīties gan līguma sagatavošanā, gan tā

¹ Piemēram, 10. oktobra līguma projektā bija iekļauta vispārīga frāze: "Bez Latvijas Iekšlietu ministrijas atļaujas aizliegts izvest priekšmetus, kam ir mākslas, zinātniska vai vēsturiska vērtība" (Skat.: LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 6. lp.). Nākamo variantu Latvijas puse konkretizēja: "Bez Latvijas valdības piekrišanas nevar izvest mākslas, arheoloģijas un muzeju priekšmetus, bibliotēkas, vēstures dokumentus un arhivālijas" (Skat.: Turpat, 11. lp.)

² PA AA, Rīga 91, Ums. Gen. 2, Bd.1, Bl. 149-158.; Ārlietu ministrija sūtniecībām dokumentus nosūtīja 17. oktobrī, bet Rīgā saņemta tos 23. oktobrī. Vēlāk, 1939. gada 20. oktobrī, *NOFG* papildus sūtīja papildinājumu pie šiem dokumentiem (Skat.: Turpat, 143-148. lpp.); Teksts satur nacionālsociālisma ideoloģijai raksturīgas frāzes (Skat.: Lenz, W. Die Baltischen Archivfilme ...- S. 310.)

³ Hehn J.v. Die Umsiedlung...- S. 144.; Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...- S. 602.

⁴ H.f. Ramma – Helmsinga izveda attēlu kolekciju, kas bija tapuši 1930. gadu otrajā pusē, fotografējot Rīgas un Jelgavas muzeju kolekcijas, savukārt Alberts Bauers (*Bauer*) izveda arhīvu materiālus no Jelgavas.

realizācijā, U. f. Koce centās viņus pēc iespējas mazāk iesaistīt sarunās – sakarā ar saspīlētām attiecībām latviešu un vietējo vāciešu vidū.¹

Latvijas un Vācijas speciālistu apakškomisijas trīs sēdes kultūras lietu kārtošana notika 16. un 17. oktobrī,² un vēl viena sēde – 26. oktobrī, kas bija formāla.³ Latvijas pārstāvji šajās sēdēs bija Izglītības ministrijas Pieminekļu valdes priekšsēdētājs profesors Francis Balodis, Latvijas Vēstures institūta direktora vietnieks, padomnieks tiesību jautājumos profesors Arveds Švābe un Izglītības ministrijas Skolu departamenta direktora vietnieks Arnolds Čuibe (1879-1941). Vāciju pārstāvēja: padomnieks tiesību jautājumos profesors Hanss Juliuss Volfs, kurš, kā minēts iepriekš, Vācijas valdības uzdevumā strādāja Herdera institūtā Rīgā; Vācu Tautas apvienības Latvijā Kultūras daļas vadītājs Vilhelms Lencs, vecākais; vēsturnieks Gerhards Masings (*Masing*, 1909-1944), kas tāpat kā Lencs bija vietējais vācietis.⁴

Uzsākot kultūras jautājumu apakškomisijas darbu, Latvijas puse kultūras vērtību izvešanu pieļāva tikai atsevišķos gadījumos, piemēram, baznīcu draudžu un privātus arhīvus, kā arī vēstures pieminekļus (mākslas un kultūrvēsturiskos priekšmetus), kuriem nav nozīmes Latvijas vēsturē, t.i., ja tie atspoguļo tikai vācu kopienas iekšējo dzīvi. Savukārt vācu delegācija tam nepiekrita un cita vidū pieprasīja iekļaut līgumā punktu par speciālas jauktas komisijas veidošanu strīdīgo jautājumu izšķiršanai, ko Latvijas pārstāvji noraidīja. Tomēr latvieši uzsvēra, ka nevēlas pieļaut valsts aizsargājamo pieminekļu sarakstā iekļauto pieminekļu izvešanu.⁵

¹ *Feldmanis I. Vācbaltiešu izceļošana .. – Nr. 4. – 36. lpp.; Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...– S. 605.; Tā, piemēram, sagatavojot līgumu, vācu delegācijā (apakškomisijā) divi no trim pārstāvjiem bija vācbaltieši. Uzreiz pēc līguma noslēgšanas starpvalstu komisijā viens no trijiem vāciešiem bija vietējais, bet vēlāk – 1940. gada sākumā vācu komisijas sastāvs mainījās un tajā darbojās reiha vācieši. Apakškomisijās turpināja darboties vācbaltieši, bet tikai tāpēc, ka reiha vācieši nepārzināja Latvijas situāciju un arī nepārvaldīja latviešu valodu.*

² LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 14.–20. lp.; *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...– S. 602. (mit Anm. 6).*

³ Turpat, 2927. f., 1. apr., 424. l., 116.–119. lp.

⁴ Turpat, 1632. f., 2. apr., 957. l., 14., 18.–19. lp.; *Hehn J.v. Die Umsiedlung .. – S. 144–145.*

⁵ LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 14.-17. lp.

Vienošanos puses panāca attiecībā par arheoloģiskajiem priekšmetiem – nedrīkst izvest „tagadējā Latvijas teritorijā atrastās arheoloģiskās senlietas” (līguma formulējums).¹ Par kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem vienojās, ka nedrīkst izvest jebko, kas attiecas uz Latviju un tās sabiedrisko dzīvi; izvešanai – tikai vāciešu iekšējo dzīvi raksturojoši pieminekļi. Par heraldiskajiem materiāliem latviešu puse piekāpās – privātpersonas savus drīkst izvest, bet juridiskas personas – ar katrreizēju Pieminekļu valdes atļauju. Piekāpšanās bija arī par bibliotēkām – nedrīkst izvest tikai retus uz Baltiju attiecināmus eksemplārus, t.s. *Baltica* eksemplārus (līdz tam latviešu puses nostāja bija, ka no zinātniskajām bibliotēkām nekas nav izvedams). No mākslas priekšmetiem latvieši nevēlējās izvešanai dot visu, kas darināts Latvijā vai ar to saistās, pret ko vācieši iebilda. Par arhīviem puses vienojās, ka nav izvedami tādi, kas raksturo kādas Latvijas teritorijas vai administratīvās vienības sabiedrisko, saimniecisko un tiesisko dzīvi, izņemot tos, kas attiecas tikai uz iekšējo kopienas dzīvi (vācu baznīcu draudžu grāmatas,² atsevišķu vācu studentu korporāciju arhīvus, Latvijai nenozīmīgu biedrību un ģimenes arhīvus). Puses vienojās, ka nav izvedami arhīvi un citi pieminekļi, kas piederējuši tobrīd vairs nepastāvošām biedrībām.³ Puses līdz galam nespēja vienoties par arhīviem, kas “kādreiz atradušies valsts vai pašvaldību arhīvu sastāvā tagadējā Latvijas teritorijā”.⁴ Apakškomisija nepanāca vienošanos par numismātikas kolekcijām: vācu puse prasīja ļaut izvest ne tikai privātas kolekcijas, bet arī atsevišķas monētas no publiskajiem krājumiem.⁵

¹ Turpmāk Līguma formulējumi ņemti no: Valdības Vēstnesis. – 1939. – 30. okt.

Jāņem vērā, ka Latvijas muzejos bija vērtīgas lgaunijā atrastas senlietas, īpaši tas attiecas uz Senatnes pētītāju biedrības kolekcijām (t.s. bijušo Doma muzeju).

² Baznīcu grāmatas drīkstēja izvest ja tās bija vācu draudzes, kā arī „jaukto draudžu grāmatu kopijas, fotokopijas vai norakstus”. Vēl papildus tika atrunāts, ka no vācu draudžu baznīcu grāmatu ierakstiem par laiku no 1834. līdz 1921. gadam, no kuriem nav kopiju, vācu pusei pirms šo grāmatu izvešanas bez atļaušanas jāizgatavo fotokopijas vai noraksti.

³ Kaut tieši šāds formulējums Līguma galīgajā variantā netika iekļauts, to vispārināja, liedzot izvest “arhivālijas, kas pieder vai piederējušas pie valsts vai pašvaldību arhīvu sastāva”, kā arī “arhivālijas, kas raksturo [...] kādas personālas pašvaldības vai kārtas saimniecisko vai tiesisko dzīvi”.

⁴ LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 19. lp.

⁵ Līguma formulējums 30. oktobrī: nedrīkst izvest „numismātikas kolekcijas, kas ir juridisku personu īpašums vai atrodas to valdījumā vai glabājumā”; Latvijas kultūras lietu apakškomisijas pārstāvji sarakstē ar līguma sagatavošanas

Papildprotokolā un tā variantos netiek uzskaitīti konkrēti kultūras vērtību krājumi, tomēr ir skaidrs, ka katrreiz par tādiem ir runa.¹ Piemēram, formulējums par arhīviem, kas „kādreiz (*pasvītrojums mans – R.P.*) atradušies valsts vai pašvaldību arhīvu sastāvā tagadējā Latvijas teritorijā”, varēja attiekties uz Kurzemes Zemes arhīva daļu, kas tajā brīdī atradās Berlīnē.² Jau no sarunu sākuma viena no Latvijas delegācijas prasībām bija Kurzemes Zemes arhīva atgūšana no Vācijas (kur viena tā daļa atradās kopš 1919.gada), un tas bija svarīgs sarunu temats arī pašu Vācijas speciālistu sarunās un diskusijās. Savukārt formulējums par arhīviem, kas piederējuši vairs nepastāvošām biedrībām, varēja būt vērsts, piemēram, uz Lielās ģildes arhīva aizsardzību.

Tā kā lielākās kultūras vērtību kolekcijas atradās Rīgā, Latvijas valdība informēja pilsētas valdi par līguma sagatavošanas gaitu un tā izpildi. Tāpat speciālisti, kas strādāja pilsētas kultūras vērtību glabātuvēs (arhīvs, bibliotēka, mākslas muzejs, vēstures muzejs), sniedza konsultācijas latviešu delegācijai.³ Pilsētas valde nevēlējās, lai izvestu Melngalvju biedrības, Lielās un Mazās ģildes, Literāri praktiskās pilsoņu savienības, Senatnes pētitāju biedrības un Rīgas Dabaspētnieku biedrības kolekcijas.⁴ Būtisks bija pilsētas ieteikums līguma projektam par to, ka nedrīkst izvest ne tikai pieminekļus, kuri atrodas “muzeju un bibliotēku īpašumā”, bet arī - “valdījumā un glabāšanā”,⁵ kas aizsargātu tos pilsētas iestādēs esošos materiālus, kuru īpašnieki bija biedrības.

komisiju atzīmēja, ka Latvijas puses delegācija piekāpjoties vairākos jautājumos, kam nevajadzētu piekrist – par zinātnisko bibliotēku izvešanu, juridisku personu numismātikas kolekcijām un par daļu mākslas priekšmetiem (skat.: LVVA, 2927. f., 1. apr., 424. l., 98. lp. (Prof. F. Baloža iesnieguma noraksts Izglītības ministrijai, 23.10.1939.))

¹ Skat. par to arī: *Lenz, W.* Kulturgut der Deutschbalten...– S. 602.

² Par arhīva dokumentu raksturu un vēsturi skat.: *Krajevskā Beata, Zeids Teodors.* Zwei kurlaendische Archive und ihre Schicksale // *Das Herzogtum Kurland 1561-1795: Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft* / Hrsg. Erwin Oberlaender, Ilgvars Misāns. – Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1993. – S. 25.

³ Savukārt vēlāk, sadalot un izvedot kultūras vērtības, tika arī prasīta pilsētas valdes piekrišana jautājumos, kas skāra tās rīcībā esošās kolekcijas, kaut arī tā bija tikai formalitāte.

⁴ LVVA, 2927. f., 1. apr., 424. l., 92.–97., 108.–110. lp.

⁵ Turpat, 106., 109. lp.

2.1.2. Līguma izpilde līdz 1940. gada janvārim

Līgums tika parakstīts 1939. gada 30. oktobrī, un kultūras vērtību sadale apskatīta līguma papildprotokola papildinājumā pie VII panta, kura 15. punktā sīki uzskaitīts, kādas kultūras vērtības no Latvijas nedrīkst izvest. Tomēr tā paša papildinājuma 4. piezīmē ir iekļauts vāciešu priekšlikums, kuru latvieši apakškomisijā bija noraidījuši – par speciālas komisijas veidošanu kultūras vērtību sadalei:¹ “15. punktā paredzēto noteikumu piemērošanas, it sevišķi jautājumu izšķiršana par arhivālijām [kas pieder vai ir piederējušas pie valsts vai pašvaldību arhīvu sastāva], bibliotēkām [juridiskām personām piederošas zinātniskas bibliotēkas], monētu krājumiem [numismātikas kolekcijas, kas ir juridisku personu īpašums vai atrodas to valdījumā] un mākslas priekšmetiem [kas darināti Latvijā un saistās ar Latviju, kā arī tādus, kas nav darināti vācu tautas grupas dzīves vajadzībām, ja šie priekšmeti patlaban atrodas muzeju vai muzeju biedrību īpašumā vai valdījumā], piekriēt sevišķai paritārai nodibinātai komisijai”.² Faktiski papildprotokola piezīme par Paritārās komisijas veidošanu un tās pilnvarām atcēla visas līdz tam panāktās vienošanās un padarīja lieku 15. punkta neizvedamo priekšmetu detalizēto uzskaiti. Piemēram, novembrī sarunās Vācijas pārstāvji izteicās (atgādināja latviešiem), ka viņi Līgumu esot parakstījuši tikai pēc tam, kad saņēmuši Latvijas puses piekrišanu tam, ka kultūras vērtību sadale tiks nodota Paritārajai komisijai.³

Neskaitot Paritārās komisijas veidošanu, kas nozīmēja, ka būs diskusijas par kultūras vērtību sadali, arī citas papildprotokola teksta vietas pavēra ceļu interpretācijām. Piemēram, viens no apakšpunktiem noteica, ka nedrīkst izvest juridiskām personām piederošus „vēstures pieminekļus, kas raksturo Latvijas dzīvi un kultūru pagātnē [...]”, un tai

¹ Kaut Latvijas puse to bija noraidījusi, vācu apakškomisijas delegācijas vadītājs sarakstē ar Berlīnes iestādēm (valsts arhīvu pārvaldi, *NOFG*) vēl arvien minēja nepieciešamību veidot paritāru komisiju (Skat.: BA-B, R 153/ 1754, Dok.: „H.J. Wolff; 23.10.1939”)

² Valdības Vēstnesis. – 1939. – 30. okt.

³ Skat.: PA AA, Riga, 92, Ums.Gen. 2a, Bd.1, Bl. 324 („Bericht ueber eine Besprechung [...] am 19.11.1939”)

pat laikā drīkstēja izvest „ģimenes arhīvus, kam nav sevišķas nozīmes Latvijas vēsturē”.¹ Ņemot vērā to, ka vācbaltieši ilgu laiku bija politiski un saimnieciski privilēģēta kārta un būtiski ietekmēja reģiona kultūras dzīves norises, viņu atstātā mantojuma izvērtējums nevarēja būt viennozīmīgs. Vēlāk neskaidrs izrādījās arī formulējums par jauktajām draudzēm, kad tika lemts par baznīcu draudžu grāmatu izvešanu un fotokopiju gatavošanu.

Jāatzīmē, ka Līgumā fotokopēšana bija paredzēta tikai baznīcu grāmatu gadījumā, bet ne attiecībā uz citām arhivālijām. Iespējams, Vācijas pārstāvji bija pārliecināti, par to, ka vai nu visu vēlamo izdosies bez problēmām saņemt izvešanai, vai arī tiem nebija priekšstata par to, cik sarežģīta izrādīsies to izvērtēšana un sadale.² V. Lencs jaunākais min, ka fotokopēšanu kā risinājumu arhivāliju sadalei esot piedāvājis Vācijas sūtnis Koce, iespējams, saziņā ar Reihā dzimtu pārvaldi (*RfS*), kuras pārvaldē vēlāk bija jānonāk baznīcu grāmatām un citam ģenealogiskajam materiālam.³

Attiecībā uz Latvijas valsts aizsargājamo pieminekļu sarakstā esošajām kultūras vērtībām Līgums noteica, ka „Pieminekļu valdē inventarizētos priekšmetus un krājumus, kuru izvešana pēc pastāvošiem noteikumiem (*vorstehende Regelung*) ir pieļaujama, drīkst izvest tikai pēc to svītrotāšanas no valsts aizsardzībai pakļauto pieminekļu saraksta.”

Savukārt „izvešanai neatļautās kultūras vērtības” pārgāja „bez atlīdzības Latvijas valsts īpašumā” (Līguma XIII pants).⁴ Šī panta tapšanu vēlāk skaidroja U.f. Koce, sakot, ka, vienojoties par likvidēto organizāciju īpašumu (nekustamo un kustamo) sadali, pusēm esot bijuši dažādi viedokļi.⁵ Latvijas pārstāvji turējušies pie pozīcijas, ka organizāciju biedri neesot patiesi bijuši šo lietu īpašnieki, bet gan pārņēmuši senāk pirktas, dāvinātas vai

¹ Valdības Vēstnesis. – 1939. – 30. okt.

² Par nacionālsociālistiskās Vācijas pārvaldes politizētajiem priekšstatiem (vai paviršajām zināšanām) attiecībā uz situāciju ar Baltijas arhīviem raksta vēsturnieks V. Lencs, jaunākais, kurš piemin Vācijas arhīvu ģenerāldirektora E. Cipfela saraksti par Latvijas un Igaunijas arhīviem, kurā pēdējais šajos arhīvos esošo materiālu raksturo kā „vācu arhīvu vērtības”. V. Lencs uzsver, ka tā ir sava laika vācu ierēdņu nacionālsociālistiskās ideoloģijas diktēta pieeja, un ka šo arhīvu gadījumā runa iet par arhīviem vācu valodā un nevis tikai par vācu vēsturi raksturojošiem materiāliem (Skat.: Lenz, W. Die baltischen Archivfilme... – S. 311-312.)

³ Lenz, W. Die baltischen Archivfilme... – S. 309. (mit. Anm. 2)

⁴ Valdības Vēstnesis. – 1939. – 30. okt.

⁵ PA AA, Riga 93, Ums. Gen. 8, Bd.1, [Bl. 11-12.] (Dok.: „U.v. Kotze; an: Noeldecke; 10.06.1940”)

pārņemtās lietas, un ka tās nav uzskatāmas par „izceļotāju vērtībām” (*Umsiedlergut*). Rezultātā puses esot vienojušās par vidus ceļu – ka sabiedrisko organizāciju, arī baznīcu draudžu, nekustamais īpašums pāriet Latvijas valsts īpašumā, bet vācieši var izvest kustamu īpašumu par atbilstošu vērtību.¹

1939. gada 30. oktobra līgums paredzēja, ka vietējiem vāciešiem no Latvijas jāaizbrauc līdz tā paša gada 15. decembrim, bet kultūras vērtību sadales jautājumi jāatrisina līdz 1940. gada 15. maijam. Līguma izpilde tika uzticēta dažādām institūcijām. No Latvijas puses par to bija atbildīga Ārlietu ministrija, bet no vācu puses – sūtniecība Latvijā, kura savukārt bija pakļauta Vācijas Ārlietu ministrijai.² Vācbaltiešu mantiski tiesiskos jautājumus, tai skaitā arī ar kultūras vērtību izvešanu no Latvijas saistītos, kārtoja speciāla no vācu puses šim nolūkam dibināta Fiduciāra izceļošanas akciju sabiedrība (*Umsiedlungs-Treuhand-Aktiengesellschaft*, turpmāk – *UTAG*), kas bija Vācijas fiduciārās sabiedrības (*Deutsche Umsiedlungs Treuhandgesellschaft*, saīsināti – *DUT*) meitas uzņēmums.³ Šai organizācijai bija piecas apakšnodaļas, un viena no tām bija atbildīga par kultūras vērtībām (vadītājs H. J. Volfs).⁴

Vācbaltiešu pārvietošanas līgumā paredzētā abu valstu delegāciju paritāra komisija kultūras jautājumu izlemšanai (turpmāk – Paritārā komisija) tika izveidota un darbu sāka

¹ U.f.Koce minēja, ka šāda vienošanās bijusi saistībā ar saimnieciskajām sarunām (Skat.: Turpat.); Neskatoties uz šo vienošanos, latviešu speciālisti, novembrī un decembrī neļāva izvest atsevišķus baznīcu interjera priekšmetus no vācu draudžu dievnamiem. Vēlāk Latvijas puse piekāpās un ļāva tos izvest.

Nav citu dokumentu, kas apliecinātu šādu vienošanos; arī pats Koce runā par sarunām un mutisku vienošanos (kā rezultātā, piemēram, Līgumā tika iekļaut noteikts formulējums). Vēlāk, sadalot kultūras vērtības, puses neapsrieda kustamo kultūras pieminekļu vērtību naudas izteiksmē, un to, ka tas būtu kāds kompensācijas veids par nekustamajiem īpašumiem. Atsevišķos gadījumos iet runa par kompensācijām strīdīgo kolekciju gadījumos.

² Piemēram, V. Vahtsmūts raksturoja Vācijas sūtni U. f. Koce kā vāju un tādu, kas esot atradies spēcīgā Latvijas ārlietu ministra V. Muntera ietekmē (Skat.: *W. Wachsmuth. Wege, Umwege...* – S. 275.); Tomēr sarunās par izceļošanas Līgumu un vēlāk tā izpildē diez vai tas varēja atstāt lielu iespaidu, jo vācu delegācijas darbu noteica Ārlietu ministrija Berlīnē un citas impērijas (reiha) iestādes (Piemēram, skat.: PA AA, Rīga 91, Ums.Gen.1, Bd. 2, Bl. 51.

³ *Feldmanis, J. Vācbaltiešu izceļošana...* – Nr. 4. – 41. lpp.

⁴ *Diktierte Option ..* – S. 348–349.

1939. gada novembra sākumā, pēdējās tās sēdes notika jūnija sākumā; kopā - 29 sēdes.¹ Latviešu un vācu speciālisti kopīgi strādāja arī apakškomisijās. Vēsturnieks V. Lencs, jaunākais, uzsver, ka apakškomisiju sagatavotajiem priekšlikumiem bija izšķiroša nozīme jautājumu izlemšanā Paritārajā komisijā.²

Kā Latviešu puses pārstāvjus Paritārajā komisijā Ministru kabinets 2. novembrī iecēla jau pie līguma sagatavošanas strādājušos F. Balodi (delegācijas vadītājs) un A. Švābi.³ Trešais bija Rīgas pilsētas mākslas muzeja direktors Vilhelms Purvītis, kurš sarunās pārstāvēja Rīgas pilsētas intereses.⁴ 5. decembrī V. Purvīti Latvijas delegācijā nomainīja Rīgas pilsētas valdes loceklis arhitekts Pāvils Dreimanis (Dreijmanis).⁵ Par Latvijas puses koordinējošo centru var uzskatīt Pieminekļu valdi, precīzāk – tās vadošos darbiniekus, kuri vienlaicīgi bija arī Paritārās komisijas latviešu delegācijas vadībā (F. Balodis, A. Švābe).

Vācu delegācijas vadītājs Paritārajā komisijā līdz janvārim bija jau minētais H. J. Volfs; citi Vācijas pārstāvji bija: bijušais Kurzemes provinces muzeja direktors Herberts Gothards (*Gotthard*) un Vācijas sūtniecības Latvijā pārstāvis Ernsts Kučers (*Kutscher*). Konsultants taktikas jautājumos sarunās ar latviešiem H. J. Volfa uzaicināts darbojās bijušais „Tautas apvienības” Kultūras nodaļas vadītājs Volfgangs Vahtsmuts.⁶ Tā brīža Kultūras nodaļas vadītājs Vilhelms Lencs, vecākais (kurš bija piedalījies līguma sagatavošanā), kopā ar palīgu Jirgenu fon Hēnu bija aizbraucis uz Vāciju (t.i. uz okupēto Polijas teritoriju), lai tur sagaidītu cilvēkus un preču transportus („*zur Regelung des Empfangs von Menschen und Gütern*”).⁷

¹ Paritārās komisijas darba noslēgums parasti tiek saistīts ar 1940. gada jūlija sākumā notikušajām sēdēm, tomēr ir jānodala sēdes, kas notika pēc tam, kad Latviju bija okupējusi PSRS, no tām, kas notika, kamēr Latvija vēl bija neatkarīga valsts. Komisijas sēdes 1940. gada jūlijā tuvāk apskatītas apakšnodaļā par PSRS un Vācijas sarunām.

² Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten... – S. 606. (Autors īpaši uzsver darbu arhīvu apakškomisijā, kaut gan jāņem vērā, ka šīs apakškomisijas intensīvākais darbs notika 1940. gada jūnijā, bet izšķirošie lēmumi tika pieņemti jau jūlija sākumā, t.i. PSRS okupācijas laikā.)

³ LVVA, 1307. f., 1. apr., 315. l., 241. lp.

⁴ Turpat, 2927. f., 1. apr., 424. l., 220., 226.–227. lp.

⁵ Turpat, 425. l., 31.–31., 124. lp.; 1307. f., 1. apr., 315. l., 274. lp.; *Hehn J. v. Die Umsiedlung ..* – S. 211.

⁶ *Wachtsmuth, W. Wege, Umwege...* – S. 274-276.

⁷ Turpat, 274.-276. lpp.

Apakškomisijās no vācu puses piedalījās vācbaltiešu speciālisti, kuri palīdzēja Vācijas pārstāvjiem ar savām latviešu valodas zināšanām un to, ka pārzināja Latvijas muzejus, arhīvus un bibliotēkas.¹ V. Vahtsmuts īpaši izceļ Karlu fon Stricki (*Stritzky*, 1911-1943) un Gerhardu Masingu, kas esot izrādījušies labi palīgi delegācijas vadītājam Volfam profesionālos jautājumos.² Bija paredzētas, ka ilgāk par noteikto termiņu – 15. decembri – Latvijā kultūras jautājumu kārtošanai paliks 14 izceļotāji.³

1939. gada novembrī un decembrī 20 Latvijas puses speciālisti Paritārās komisijas un Pieminekļu valdes uzdevumā strādāja muitās Rīgas, Liepājas un Ventspils ostās, pārbaudot „vairāku tūkstošu personu un iestāžu mantu sūtījumus” – kultūras vērtības, galvenokārt arhivālijas, un 114 gadījumos tās aizturēja, lai par tām lemtu Paritārā komisija.⁴ komisija.⁴

Šajā laikā Paritārās komisijas pārstāvji (latviešu un vācu speciālisti kopā) apzināja 170 biedrību „kustamas mantas un arhīvus”,⁵ bet sīkāk pārbaudīja 33 biedrību kultūras vērtības. Tāpat tika apzinātas visu vācu draudžu kustamas mantas, un sīkāk pārbaudītas 11 nozīmīgāko draudžu baznīcu kultūras vērtības („inventārs un kulta priekšmeti”) Rīgā, Jelgavā, Kuldīgā un Bauskā.⁶

Kultūras vērtības, kuras Paritārā komisija atļāva izvest no Latvijas, tika nodotas Vācijas pilnvarotajiem (*UTAG* pārstāvjiem). Izvešanai atļautās kultūras vērtības, nokārtojot vēl citas formalitātes, drīkstēja uzreiz izvest.⁷ Bija jāsaņem Pieminekļu valdes piekrišana, ja ja valde bija ņēmusi tās savā uzskaitē; likvidēto biedrību priekšmetu izvešanu bija

¹ *Hehn J.v.* Die Umsiedlung .. – S. 211.;

² *Wachtsmuth, W.* Wege, Umwege...- S. 275-276.

³ LVVA, 3721. f., 7. apr., 149. l. (Dažādu profesiju pārstāvju anketas u.c., 14.10.–08.12.1939.), 341. lp.

⁴ LNVM VN dokumentu krājums, Nr. 9681 (Pieminekļu valdes sēžu protokoli, 21.09.1938.–05.06.1940.), 29. lp.; LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 160.–161. lp.; 1367. f. (LR Finanšu ministrijas Muitas departaments, 1913.–1942. g.), 4. apr., 3233. l. (Sarakstīšanās par vācu tautības pilsoņu – izceļotāju mantām, 16.10.1939.–30.12.1939.), 8. lp.

⁵ LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 160. lp.

⁶ Turpat.

⁷ Priekšmeti līdz to izvešanai atradās muzejos kastēs, kuras bija apzīmogotas ar attiecīgā muzeja zīmogu (Skat.: LVVA, 4038. f., 1. apr., 262. l., 18. lp.; RVKM arhīvs, U–2. apr., 26. l., 170. lp.)

jāapstiprina arī Sabiedrisko lietu ministrijai.¹ Jāatzīmē, ka Pieminekļu valdes piekrišana bija formalitāte, jo Paritārās komisijas Latvijas delegācijas locekļi un valdes vadošie darbinieki bija vieni un tie paši. Kaut latviešu puse mēģināja Pieminekļu valdes kompetenci stādīt augstāk par Paritātās komisijas, tomēr tas neizdevās.²

Neskatoties uz latviešu speciālistu darbu muižās, vāciešiem nekontrolēti izdevās izvest daļu no Rīgas Vācu vēstures un senatnes pētītāju biedrības arhīva, arī Vācu dziedāšanas savienības arhīvu.³ Piemēram, bija arī mēģinājums bez Paritārās komisijas atļaujas izvest "lielāku skaitu" Kurzemes literatūras un mākslas biedrības bibliotēkas grāmatu un biedrības protokolus un kases grāmatas.⁴

Uzsākot Paritārās komisijas darbu, Vācijas delegācija piedāvāja Latvijas pusei vienoties par to, ka komisija savā darbā „nepieturēsies pie līguma teksta” attiecībā uz kultūras vērtībām,⁵ ko latviešu puse kategoriski noraidīja.⁶

Kaut Latvijas delegācijas pārstāvji deklarēja, ka ir gatavi strādāt Paritārajā komisijā, kā to noteica Līgums, latviešu speciālisti savā ziņā centās ignorēt papildprotokola piezīmi par Paritārās komisijas kompetenci. Piemēram, Galvaspilsētas Rīgas vēsturiskā muzeja direktora Raula Šnores izteikums par to, ka „viss, kas mums ir svarīgs, nevar tikt nodots [izvešanai]. Viss, kas attiecas uz Latvijas vēsturi, ir mums svarīgs un – svarīgāks nekā jums”,⁷ tieši sasaucas ar papildprotokolā formulēto, ka nedrīkst izvest kultūras vērtības, kas

¹ LNVM VN dokumentu krājums, Nr. 9681, 30.–32. lp.; LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 250. lp.

² PAAA, Riga 92, Ums.Gen.2a, Bd.1, Bl. 328.

³ LVVA, 957. l., 76., 105. lp. (F. Baloža izziņa K. Dāboliņam [?] par raksturīgāko konvencijas neievērošanu no vācu puses; 02.01.1940.); Daļu materiālu, iespējams, izveda ar sūtniecības starpniecību, piemēram, kā gadījumā ar H.f. Rammas-Helmsingas kolekcijām.

⁴ Turpat, 1632. f., 2. apr., 958. l., 136. lp.; PAAA, Riga 92, Ums.Gen. 2a, Bd. 1, Bl. 331.; E. Krēgera Latvijas muižas darba kritiku vācu pusei par labu, izvedot kultūras vērtības (Skat.: *Koeger, E. Auszug...* - S. 167.), ko savukārt, pieminot personīgo pieredzi, atspēko J.f. Hēns (Skat.: *Hehn, J.v. Die Umsiedlung...* - S. 129.)

⁵ BA-B, R 153/ 1754, Dok.: „H.J. Wolff; Verfahren bei der Auseinandersetzung über die Kulturgüter; 07.11.1939”; Tas pats dokumenta noraksts: LVVA, 2927. f., 1. apr., 424. l., 177.–178. lp.

⁶ PA AA, Riga 92, Ums.Gen. 2a, Bd.1, S.324.; F. Balodis atbildēja, ka viņš kā valsts ierēdnis ir saistīts gan pie pastāvošiem likumiem, gan Līguma. Tai pat laikā Vācijas pārstāvji minēja, ka gan Balodis, gan Munters esot ļāvuši noprast, ka latviešu pusei nav nodoma burtiski pieturēties pie Līguma teksta (Skat.: Turpat.)

⁷ LVVA, 4038. f., 1. apr., 188. l., 2. lp. (C. v. Stritzky; Bericht über die Beschlüsse in den Sammlungen des ehemaligen Dommuseums 15. und 16. 01.1939., 16.01.1939.)

kas „raksturo Latvijas dzīvi un kultūru pagātnē [..], ja tagad tie atrodas kādas juridiskas personas īpašumā vai valdījumā”,¹ ko bija panākuši tieši Rīgas pilsētas pārstāvji.

Tāpat kā nedraudzīgs, pat naidīgi noskaņots pret vietējiem vāciešiem tiek raksturots Latviešu delegācijas vadītājs F. Balodis.² Par latviešu puses nostāju, sākoties Paritārās komisijas darbam, liecina arī Rīgas pilsētas mākslas muzeja direktora V. Purvīša komentāri par viņa atstādināšanu no komisijas sastāva 1939. gada decembra sākumā – par to, ka Rīgas pilsētas Izglītības pārvalde uzskatījusi, ka viņš esot bijis pārāk piekāpīgs. Viņš atzīmēja, ka “labāk būtu bijis par [mākslas darbu] izdošanu vispār nerunāt, kā to esot darījuši citi muzeji, un nedrīkstētu ielaisties sarunās. Viņš, Purvītis, šo jautājumu redzot kā tiesisku (*rechtliche*), kas būtu jāizšķir juristiem – vai kaut ko varētu dot vai ne.”³

Vēl novembra beigās izglītības ministrs Jūlijs Auškāps mēģināja brīvi interpretēt Paritārās komisijas darbības principus, piedāvājot gan „vairākuma balsošanu”, gan jautājumu papildus izskatīšanu uz vāciešu iesnieguma pamata, ja latviešu delegācija Paritārajā komisijā kaut kam nepiekrīt.⁴

Pirmajās Paritārās komisijas sēdēs novembrī un decembrī abas delegācijas galvenokārt turpināja apmainīties ar priekšlikumiem, un, kā minēts iepriekš, Latvijas puse centās pieturēties pie sava sākotnējā viedokļa, t.i., ka no valsts un pašvaldību iestādēm nekas nav izvedams un ka runa var būt tikai par likvidējamo biedrību kultūras vērtībām, kas atrodas pie šīm biedrībām.⁵ Sākot ar 9. decembri Paritārā komisija pieņēma pirmos lēmumus par priekšmetu izvešanu.⁶ Pirmie lēmumi bija par biedrības *Musse*, Rīgas Sieviešu biedrības, Jelgavas Darba savienības bibliotēkām, Rīgas Dabaspētnieku biedrībai

¹ Valdības Vēstnesis. – 1939. – 30. okt.

² Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten... – S. 605. (Autors citē V. Vahtsmūta izteikumus)

³ LVVA, 3721. f., 7. apr., 142. l. (Materiāli (sarakste, gleznu u.c. eksponātu saraksti, akti, atskaites) par Rīgas mākslas muzeja īpašuma daļas izvešanu uz Vāciju [izceļošanas] gadījumā no Latvijas uz Vāciju, 12.03.–14.06.1940.), 12. lp.

⁴ PA AA, Rīga 91, Ums. Gen. 1, Bd. 1, Bl. 91-93.

⁵ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1928. l. (Par Dabas zinātniskās biedrības, Melngalvju biedrības u.c. likvidēto organizāciju muzeju pārņemšanu pilsētas rīcībā, 1931. g. – 07.06.1940.), 152. lp.; 4038. f., 1. apr., 188. l., 5., 53.–67. lp.; 3721. f., 7. apr., 142. l., 12. lp.; Hehn J.v. Die Umsiedlung.. – S. 147.; Ziņojumu par pirmajām sēdēm skat.: LVVA, 4038. f., 1. apr., 91. l. (Paritārās komisijas sēžu protokoli par izvešanai uz Vāciju nododamiem muzeja priekšmetiem, 1939.–1940. g.), 2. lp.

⁶ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 1.–3. lp.

no privātkolekcijām deponētajiem priekšmetiem, Rīgas Arhitektūras savienības bibliotēku, arhīvu un fotokrājumu¹ un citu mazāku biedrību kultūras vērtībām.² Komisija lēma arī par epitāfijām un citiem priekšmetiem no Sv. Pētera un Sv. Jēkaba baznīcas, arī par 20 draudžu baznīcu grāmatām, kas atradās Valsts arhīvā.³

Tāpat Paritārā komisija sāka izskatīt Kurzemes provinces muzeja kolekciju sadali un daļu atļāva izvest.⁴ Decembrī delegācijas apmainījās viedokļiem par bijušā Doma muzeja priekšmetiem.⁵ Kaut arī decembrī vācieši neko nepanāca attiecībā par šo krājumu, sarunas sarunas par to jau bija solis pretī Vācijas vēlmēm. Piemēram, Kurzemes provinces muzeju pārvaldīja vācbaltiešu biedrība, savukārt t.s. bijušā Doma muzeja kolekcijas pārvaldīja Rīgas pilsētas muzejs, un saskaņā ar līgumu, šiem priekšmetiem bija jāpaliek Latvijā.

Neskatoties uz to, ka komisija decembrī jau pieņēma konkrētus lēmumus, vācu puse tomēr nebija apmierināta, jo sadalītas tika maznozīmīgākās biedrību kolekcijas, kā arī nevērtīgākie baznīcu priekšmeti, bet noraidīti bija vāciešu priekšlikumi par vērtīgākajiem mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem, arī zinātniskajām bibliotēkām.⁶

¹ Izceļošanas laikā daļa Arhitektu savienības arhīva bija izvesta bez Latvijas puses piekrišanas, un to Latvija pieprasīja vest atpakaļ; un tas arī tika nosūtīts atpakaļ uz Rīgu (vismaz uz Vācijas sūtniecību); iespējams, daļa no nelegāli izvestajiem materiāliem (tāpat kā f. Rammas-Helmsingas un Bauera arhīva gadījumā oktobrī) uz Vāciju bija nosūtītas ar sūtniecības starpniecību. Vācijas puses pārstāvji minēja, ka uz fotoattēlu kolekcijām var arī attiecināt Līguma punktu, kas runā par to, ka kopijas un dublikātus drīkst izvest. (Skat.: BA-B, R 153/ 1754, dok.: „Wolff; 23.10.1939”); iespējams, ka šādi viņi bija mēģinājuši interpretēt arī Arhitektu savienības attēlu kolekciju, kaut Latvijas puse sarunās uzsvēra, ka tā vēlas, lai savienības bibliotēkas, arhīva un attēlu kolekcijas nozīmīgākā daļa paliek Latvijā (Skat.: PAAA, Rīga 92, Ums.Gen. 2a, bd.1, Bl. 333.)

² LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 1.–28. lp.; 3724. f. (LR Sabiedrisko lietu ministrijas Preses un biedrību departaments, 1919.–1940. g.), 1. apr. (I sējums), 3081. l. (Rīgas Arhitektūras biedrības likvidācija, 1939.–1940. g.), 6.–7. lp.

³ Turpat, 2927. f., 1. apr., 425. l., 124. lp.; Vācijas arhīvu ģenerāldirektors, piemēram, minēja, ka latvieši baznīcu grāmatas neuzskatīja par vērtīgām (Skat.: BA-B, R 153/ 1435, Dok.: „E.Zipfel; 21.12.1939.”); Tomēr Vācija savu īpašo interesei par baznīcu grāmatām Latvijas (arī Igaunijas) pusei neizrādīja atklāti – starpvalstu sarunās šis jautājums tika izskatīts kopā ar arhivālijām.

⁴ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 1.–28. lp.

⁵ Turpat, 4038. f., 1. apr., 188. l., 1.–5., 14.–67. lp.; Sākotnēji Vācijas ierēdņi domāja, ka bijušā Doma muzeja kolekcijas Latvijas valsts 1936. gadā ir konfiscējusi un ka Vācija uz tām nevar pretendēt (Skat.: PA AA, Rīga, 91, Ums. Gen.2, Bd.1, (NOFG runā par DM kā par konfiscētu kolekciju. Tomēr vācbaltiešu izcelsmes mākslas vēsturnieks Nils fon Holsts (*Holst*) deva paskaidrojumu par to, ka vācu zinātniskās biedrības vēl arvien ir kolekciju īpašnieces.

⁶ *Hehn J.v. Die Umsiedlung ...* – S. 212.

Paritārās komisijas vācu delegācija novembrī bija pat paredzējusi dot Latvijas pusei atsevišķus vērtīgus priekšmetus no Vācijā esošajām kolekcijām kā maiņas objektus, piemēram, Kurzemes zemes arhīvu, ko Latvijas puse prasīja.¹ Tomēr Vācijas arhīvu pārvaldes pārstāvji Berlīnē bija sašutuši par šo Latvijā apspriesto jautājumu par iespējamo Kurzemes Zemes arhīva maiņu (tā atdošanu Latvijai), pretī saņemot Latvijas ierēdņu akceptu Melngalvju biedrības vēsturiskās sudraba kolekcijas izvešanai.² Vācijas arhīvu pārstāvji uzsvēra minētā arhīva vērtību un to, ka tas nav atdodams.³ Decembrī Berlīnē tika spriests par jaunu pieeju sarunām, piemēram, ka ir jānodala arhivāliju sadales jautājumi no mākslas priekšmetiem; kā arī – neesot pieļaujams, ka par arhīvu jautājumiem lēmumus pieņemtu mākslas vēsturnieki.⁴

Vācu puse atzina, ka vācieši novembrī – decembrī vēlējušies precīzāk izstrādāt principus kultūras vērtību sadalei, bet latvieši piedāvājuši izskatīt konkrētus gadījumus, un vācieši piekrituši (lai sarunas vispār virzītos, un lai paskatītos, cik tālu tas novedīs).⁵ Volfs piekrita Berlīnei, ka jautājumu izskatīšana par vērtīgiem mākslas priekšmetiem un arhīviem jāatliek līdz Rīgā ieradīsies Nīls fon Holsts un kāds arhīvu speciālists. Decembra beigās vācu delegācijas vadītājs H. J. Volfs lūdza sūtņi U. fon Koci ar Latvijas Ārlietu ministrijas starpniecību panākt vāciešiem izdevīgākus lēmumus, īpaši attiecībā par bijušo Doma muzeju un Kurzemes provinces muzeju.⁶

¹ Turpat, 145., 214.–215., 217. lpp.

² BA-B, R 153/ 1435, Dok.: „Der Reichsminister des Inneren. Betr.:Baltisches Archivgut; Berlin, 14.12.1939; mit der Anlage)

³ Turpat.; Lenz, W. Die baltischen Archivfilme... – S. 311. (Viens no Berlīnes ieteikumiem bija ļaut daļu fotokopēt)

⁴ BA-B, R 153/ 1435, Dok.: „Der Reichsminister ...; 14.12.1939.)

⁵ Turpat, 1754. l., Dok.: „Wolff; 28.12.1939.“

⁶ LVVA, 4038. f., 1. apr., 188. l., 14. lp.; 1630. f., 1. apr., 151. l., 29. lp.

2.1.3. Līguma izpilde no 1940. gada janvāra līdz aprīlim

Kā decembrī Berlīnē tika lemts, arhīvu un muzeju kolekciju jautājumus nodalīja. Turpmāk ar arhivālijām atbildīga bija 13. janvārī nodibinātā Arhīvu komisija.¹ Savukārt sarunās par muzeju kolekcijām turpmāk bija atbildīgs Izglītības un tautas izglītības ministra (*Reichsminister für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*) pārstāvis un Berlīnes Valsts muzeju Ārlietu nodaļas vadītājs (*Leiter des Ausenamtes des Staatlichen Museen zu Berlin*), mākslas vēsturnieks Nīls fon Holsts (*Holst, 1907- ?*).² Viņi komisiju darbā Latvijā iesaistījās katrs savā laikā – Berlīnes atbildīgās iestādes uzsvēra, ka viņiem Baltijā jāierodas atsevišķi.

Tāpat no 1940. gada sākuma sarunās ar Latviju un Igauniju (ar Igauniju sarunas notika, piemēram, Berlīnē – par saimnieciskiem jautājumiem, bet tika skartas arī kultūras lietas) arvien vairāk iesaistījās SS reihsfīrera un RKF H. Himlera pakļautībā vai ietekmē esošās partijas un valsts iestādes, piemēram, NSDAP pētniecības biedrība „*Ahnenerbe*”, kam no janvāra (1940. gada 2. janvāra rīkojums) bija uzdots gādāt par pārvietoto tautasvāciešu „garīgo un mantisko mantojumu”, un vācbaltiešu gadījumā atbildīgais bija H. Harmjancs (*Harmjanz, 1904-1994*).³ RKF birojs vēl janvārī pieprasīja radikālas izmaiņas sarunās ar Latviju un Igauniju. Piemēram, „*Ahnenerbe*” vadītājs Volframs Zīverss (*Sievers, 1905-1947*) uzskatīja, ka iekšlietu ministra 1940. gada 13. janvāra rīkojums par Arhīvu komisijas izveidi nerespektē 2. janvāra RKF rīkojumu. Vācijas valsts arhīvu pārvaldei bija jārēķinās ar RKF ambīcijām kontrolēt situāciju attiecībā uz pārvietotajiem vācbaltiešiem, kaut vai tā iemesla dēļ, ka finanšu līdzekļus darbam Baltijā deva RKF. Piemēram, ar „*Ahnenerbe*” starpniecību, tika gādāti līdzekļi gan Vācijas Arhīvu komisijas, gan arī par muzejiem atbildīgo Vācijas amatpersonu darbībai Baltijā, īpaši finansējot fotokopēšanas akcijas – dokumentu un arī mākslas priekšmetu.

¹ BA-B, R 153/ 1435, Dok.: „E. Zipfler, 29.01.1940” (to vadīja Valsts arhīva direktors J. Paprics)

² LVVA, 2927. f., 1. apr., 425. l., 124. lp.; *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 148, 211-212.

³ BA-B, R 153/ 1435 (Par sēdi 26.1.1940)

Tāpat jāatzīmē, ka arvien lielāku ietekmi un patstāvību ieguva Reihā dzimtu pārvalde (*RfS*), kas šajā laikā oficiāli bija lekšlietu ministrijas pakļautības iestāde, bet faktiski atradās H. Himlera ietekmē un atbalstīja viņa ambīcijas. Reihā dzimtu pārvalde pastiprinātu interesi par Baltijas ģenealogiskajiem materiāliem (t.i. baznīcu grāmatām) bija izrādījusi jau kopš izceļošanas sākuma,¹ tomēr tā bija palikusi citu lekšlietu ministrijas iestāžu (*NOFG* un *PuSte*) ēnā. 1940. gada sākumā, ne bez H. Himlera atbalsta, pārvalde bija ieguvusi lielāku patstāvību un darbojās daļēji patstāvīgai, gādājot sev nepieciešos materiālus un informāciju no Baltijas.² Starpvalstu sarunās Baltijā netika nodalīti baznīcu grāmatu jautājumi no citiem ar arhivālijām saistītiem, tomēr pašas Vācijas iestādes to nodalīja (īpaši dzimtu pārvalde, gādājot par saviem materiāliem).³

Kultūrvēsturisko priekšmetu un mākslas darbu sadale un to fotografēšanas akcija. Kā minēts iepriekš, 1940. gada janvārī Paritārās komisijas darbā Latvijā vācu delegācijas sastāvā iesaistījās N. fon Holsts, kura uzdevums bija panākt vācu pusei labvēlīgus komisijas lēmumus attiecībā par biedrību mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem un bibliotēkām.⁴ Ja līdz tam Vācijas delegācija bija centusies nejaukt saimnieciskās un politiskās lietas ar kultūras jautājumu izlemšanu (tā viņi deklarēja „iekšējās” sarunās, piemēram, vācbaltiešu speciālistiem⁵), tad 1940. gada janvārī Latvijas

¹ Turpat, R 1509 (Atsaucās uz faktu, ka *RfS* jau pirms kara veica Baltijā fotokopēšanu u.c. darbus).

² 1940. gada janvārī-februārī Poznaņā, kur bija nonetināti pārvietotie vācbaltieši, Vartas novada pārvaldes sastāvā tika izveidota nodaļa, kur tika pārvaldīti Baltijas un citu uz šo novadu pārvietoto vāciešu ģenealogiskie materiāli. Par šīs nodaļas darbu atbildīga bija Reihā dzimtu pārvalde – gandrīz neatkarīgi no lekšlietu ministrijas.

³ *RfS* pārstāvis G. Kaizers Rīgā sarunas par baznīcu grāmatām delegēja vadīt J. Paprica, par ko pēdējais bija pārsteigts, uzsverot, ka tā esot bijusi Kaizera iniciatīva (Skat.: PAAA, Reval 97, Bd. 5/ 6.); G. Kaizers šajā laikā strādāja Igaunijā.

⁴ LVVA, 1632. f., 2. apr., 958. l., 136. lp.; *Hehn J.v.* Die Umsiedlung .. – S. 149, 212–213. ; Latviešu puses dokumentos tiek uzsvērts, ka N. fon Holsts esot ieradies uz sarunām “ar galīgām pilnvarām” (Skat.: LVVA, 2927. f., 1. apr., 425. l., 124. lp.); Savukārt vācbaltietis G. Masings, kaut kritizēja Holstu, tomēr uzsvēra, ka viņa ierašanās Rīgā, esot uzlabojusi vācu delegācijas darbu; viņš min, ka līdz tam pašu vāciešu vidū esot bijis saspīlējums un ka Holsts šo situāciju esot uzlabojis. Tāpat viņš ironiski piezīmē, ka Holsts „atkal esot kļuvis pavisam baltietis” („*ist wieder ganz Balte geworden*” (Skat.: APP, 800.f., 101.l., 70. lp. (Masings; an: Lenz; Rīga, 24.01.1940.)); Mākslas vēsturnieks N.f.Holsts bija dzimis Baltijā, vēlāk studēja Vācijā un no 1930. gadiem bija Vācijas valsts muzeju dienestā.

⁵ Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten ...- S. 605; *Wachtsmuth, W.* Wege, Umwege...- S.275.

puses pārstāvji konstatēja, ka vācieši “cenšas sarunas no formālas bāzes pārcelt politiskā, respektīvi, varas plāksnē”.¹

Latviešu delegācija piekāpās un cerēja, ka februāra mēnesis būs pēdējais Paritārās komisijas darbā, “ja vācieši atkal nepieprasīs pārtraukumu sēdēs, kā to viņi jau vairākkārt darījuši”.² Februāra sākumā, atskaitoties par komisijas darbu Valsts prezidentam un izglītības ministram, F. Balodis uzsvēra, ka vācieši turpina pieprasīt kultūras vērtības, kuras 30. oktobra līgums neparedz izvest no Latvijas.³ Vācieši savukārt realizēja nesteigšanās taktiku, deklarējot Latvijas pusei neapmierinātību ar sarunu gaitu, kaut gan N. fon Holsts atskaitēs savai ministrijai Vācijā rakstīja, ka vācieši ar sarunu gaitu esot apmierināti un ar nesteigšanos viņi cerot no latviešiem dabūtu vēl vairāk vērtīgu priekšmetu.⁴

Rezultātā vācieši panāca savu – latvieši kļuva pielaidīgāki un 1940. gada janvāra vidū atļāva izvest unikālus priekšmetus, kas atradās baznīcās,⁵ kam nebija devuši piekrišanu decembrī, bija pielaidīgāki attiecībā uz Kurzemes provinces muzeja vērtīgajiem priekšmetiem⁶, “atvēra sarunas” par bijušā Doma muzeja kolekcijām un februāra sākumā pieņēma lēmumus par Liepājas vēstures un senatnes pētītāju biedrības kolekcijām.⁷

Kurzemes provinces muzeja kolekcijas tika sadalītas janvārī un februārī.⁸ No muzeja izvešanai izsniedza 1 365 priekšmetus.⁹ Vēl bija panākts „izlīgums” par 2000 numismātikas

¹ LVVA, 2927. f., 1. apr., 425. l., 124. lp. ; Saimnieciskie un kultūras jautājumi tiek jaukti Igaunijas sarunās 1939. gada decembrī.

² Turpat, 1632. f., 2. apr., 957. l., 160. lp.

³ LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 160.–163. lp.

⁴ *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 212–213.

⁵ Piemēram, valsts pieminekļu aizsardzības sarakstos uzņemtos Sv. Pētera baznīcas interjera priekšmetus, ieskaitot Hansa Meijera (*Meyer*) 16. gs. bronzā lieto 3 m augsto septiņžuburu svečturi.

⁶ Piemēram, ļāva izvest Tobiasa Heinca 17. gs. kokā grieztu lasāmpulti, kas kādreiz bija atradusies Jelgavas Sv. Trīsvienības baznīcā.

⁷ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 1.–3., 62.–88. lp.

⁸ Turpat, 29.–72., 94.–97., 99. lp.

⁹ Turpat, 153. l., 154.–155. lp.

numismātikas priekšmetu un arī zīmogu kolekcijas izvešanu,¹ ko gan vēl nebija apstiprinājusi Paritārā komisija.

Visapjomīgākais Paritārās komisijas darbs pie kultūrvēsturisko priekšmetu sadales noritēja Rīgas pilsētas vēsturiskajā muzejā, strādājot pie Senatnes pētītāju biedrības kolekciju (t.s. bijušā Doma muzeja) izvērtēšanas. Pirmos lēmumus komisija pieņēma 1940. gada janvāra otrajā pusē.² Apakškomisija muzejā kopā sastādīja 14 protokolus,³ bet Paritārā komisija tos apstiprināja savās sēdēs februārī un martā.⁴ Jūnija sākumā tika sastādīts akts par *UTAG* pārstāvjiem izsniegtajiem priekšmetiem no šī muzeja – kopā par 6035 vienībām.⁵ Starp priekšmetiem bija arī unikāli arheoloģiskie atradumi no Igaunijas.⁶

Sarežģīts delegāciju darbs bija sarunas par mākslas priekšmetiem. Runa pamatā bija par divām Rīgas pilsētas mākslas muzejā esošām kolekcijām – Rīgas Mākslas biedrības priekšmetiem (58 gleznas, 27 skulptūras, 549 grafikas darbi) un F. V. Brederlo gleznu kolekciju (201 glezna).⁷ Latvijas delegācija, pieturoties pie sākotnējās pozīcijas neko neko no muzejiem nedot, atteica vāciešiem arī šajā gadījumā.⁸ Jautājumu ar F. V. Brederlo F. V. Brederlo galeriju sarežģīja apstākļi, ka to pieprasīja privātpersona: Brederlo dzimtas īpašumu mantinieks bija R. A. f. Zengbušs,⁹ kurš, piemēram, 1939. gada pirmajā pusē

¹ Turpat, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 242. lp.

² Turpat, 1630. f., 1. apr., 151. l., 62.–63. lp.

³ Turpat, 153. l., 35., 54.–62., 64., 69. lp.; RVKM arhīvs, U-2. apr. (Rīgas pilsētas vēsturiskā muzeja (1936–1940) uzskaites materiāli, 1933.–1941. g.), 26. l. (Uz līguma pamata Vācijai nodoto muzeja priekšmetu saraksti. *UTAG*. 1939.–1940. g.), 68.–72., 95.–96., 114.–116., 119.–122., 205. lp.; Vairāk par apakškomisijas darbu Rīgas pilsētas vēstures muzejā skat.: *Pārpuce, Rasa*. Vācbaltiešu izceļošana un Latvijas kultūras vērtības: Rīgas pilsētas vēsturiskais muzejs // Doma muzejs Rīgā – templis zinātnēi un mākslai: Rakstu krājums / Sast. I. *Celmiņa, M. Romanga*. – Mārburga: Herdera institūts Mārburgā, 2001. – 118. lpp.

⁴ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 89.–93., 99.–114., 118.–125., 132.–133. lp.

⁵ RVKM arhīvs, U-2. apr., 26. l., 237.–285. lp.

⁶ *Hehn J.v.* Die Umsiedlung .. – S. 213.; Kā vērtīgākie minami: 12. gs. t.s. “Ķeizara Otona trauks” („*Keiser Otto Schale*”) no bronzas – mūsdienās atrašanās vieta nav zināma (attēls izdevumā: Doma muzejs Rīgā – templis zinātnēi un mākslai...- 203. lpp.); 13. gs. bronzas ūdens trauks katla formā – mūsdienās, iespējams, Poznaņā (Skat.: Turpat, 202. lpp.); 13.-14. gs. bronzas ūdens trauks leoparda formā – mūsdienās Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājumā (Skat.: Turpat, 205. lpp.)

⁷ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 213.–214. lp. (V. Purvīša vēstule Rīgas pilsētas lielvecākajam, 20.01.1940.)

⁸ Turpat, 1924. l., 4.–6. lp.

⁹ Par F. V. Brederlo testamentu skat.: *Upeniece D.* Frīdriha Vilhelma Brederlo personība un kolekcijas vēsture... – 10., 18. lpp.

neveiksmīgi centās pierādīt savas tiesības uz šo kolekciju.¹ Tomēr Latvijas speciālisti, paši nebija pārliecināti, vai viņu nostāja attiecībā par Rīgas Mākslas biedrības kolekcijām saskan ar 30. oktobra līgumu, kā arī – vai F. V. Brederlo kolekcija tiešām juridiski ir pārgājusi Rīgas pilsētas īpašumā.²

Abas delegācijas apmainījās ar juristu atzinumiem par F.V. Brederlo testamentu, argumentēti pierādot, ka tai pienākas šī kolekcija.³ Vācieši, nevarēdami panākt no Latvijas delegācijas piekrišanu ļaut izvest abas kolekcijas, atteicās no pretenzijām uz Rīgas Mākslas biedrības kolekciju, piedāvājot veidot speciālu mākslas darbu izlasi no dažādiem krājumiem, tajā skaitā Rīgas pilsētas īpašumā esošajiem, kurā ietilptu tikai vācu autoru darbi.⁴ Latvijas delegācija sākotnēji nevēlējās piekrist šādam priekšlikumam. V. Purvītis, dodot savu vērtējumu, nonāca pie secinājuma, ka tieši Rīgas pilsētas īpašumā atrodas vērtīgākie vācu autoru darbi un ka veidojot šādu izlasi pilsēta būs zaudētāja.⁵ Tomēr 1940. gada 16. martā Paritārā komisija, Latvijas valdības pamudināta,⁶ vienojās par apvienotas mākslas darbu kolekcijas izveidošanu, saņemot arī formāli nepieciešamo pilsētas valdes akceptu tam. Saistībā ar pilsētas īpašumā esošo mākslas darbu izvešanu, tai tika piesolītas „lielākas kompensācijas ieroču kolekcijas lietu kārtošanā”.⁷ Piemēram, Kara muzejā atradās ievērojama ieroču kolekcija (1 460 ieroči⁸), kuru bijušajam Doma muzejam bija

¹ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 152., 163., 176. lp.

² Iespējams, tas notika Rīgas pilsētas mākslas muzeja direktora V. Purviša ietekmē, kurš uz kolekcijām raudzījās vairāk no tiesiski-juridiskām pozīcijām īpašumtiesību jautājumos, nevis „valstiskām interesēm”, kā to darīja gan Vācijas, gan Latvijas valdība, un arī citu muzeju vadītāji, piemēram, Rīgas pilsētas vēsturiskā muzeja direktors R. Šnore, kurš sākotnēji vāciešiem paziņoja, ka viņa rīcībā esošie vācu biedrībām piederošie priekšmeti nav izvedami, jo Latvijai tie ir svarīgāki.

³ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 198.-199., 218.-219. lp.; 1924. l., 16.-19., 39. lp.; 1630. f., 1. apr., 153. l., 188.-192. lp.

⁴ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 213. lp.; 3721. f., 7. apr., 141. l., 53. lp.

⁵ Turpat, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 213.-214. lp.

⁶ 1940. g. martā, apspriežot mākslas kolekciju sadali, pilsētas lielvecāksis R. Liepiņš minēja, ka sarunās Latvijas valdība cenšas saglabāt labas attiecības ar Vāciju, un cer uz „turpmākiem līgumiem” ar to (Skat.: LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 229.-230. lp.; Vairāk par mākslas kolekciju sadali skat.: *Pārpuce R. Latvijas-Vācijas Paritārās komisijas darbs...* - 18.-20. lpp.

⁷ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 223. lp.; 1632. f., 2. apr., 958. l., 51. lp.

⁸ Turpat, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 242. lp. (Pieminekļu valdes vēstule Izglītības ministrijai „Konfidenciāls pārskats par Paritārās komisijas darbu”, 11.04.1940.; 242.-243. lp.)

deponējis tā inspektors (vadītājs) Karls Gustavs fon Zengbušs (R. A. fon Zengbušs bija mantojis tiesības arī uz šo kolekciju¹). Tas, ka, izlemjot jautājumu par mākslas kolekciju sadali, nebija līdz galam skaidri juridiskie jautājumi, liecina Pieminekļu valdes lūgums Ministru kabinetam ar likumu grozīt F. V. Brederlo testamentu, kas tika veikts 18. aprīlī.²

Apvienotajā izvedamo mākslas darbu sarakstā bija 64 gleznas (41 no pilsētas kolekcijām, 16 no biedrības kolekcijas, 7 no F. V. Brederlo galerijas³), 41 grafikas darbs (no (no biedrības kolekcijas) un 2 skulptūras (no pilsētas kolekcijas).⁴ No K. G. fon Zengbuša ieroču kolekcijas vācieši ieguva 29 vienības, kam klāt nāca Rīgas pilsētai piederošs lielgabals.⁵ Pēdējais tika dots, lai "Rīgas pilsētas vēstures muzejā varētu lielākas eksponātu eksponātu kolekcijas palikt".⁶ Sarunu rezultātā kopā ar bijušā Doma muzeja priekšmetiem, kas tika nodoti izvešanai, Paritārā komisija atļāva izvest arī deviņus Rīgas pilsētai un septiņus Latvijas Amatniecības kamerai (iepriekš – Mazajai ģildei) piederošus priekšmetus no Rīgas pilsētas vēsturiskā muzeja.⁷

1940. gada martā Paritārā komisija bija atrisinājusi visus muzeju kolekciju sadales jautājumus. Marta sākumā sākās Vācijas organizētā muzeju kolekciju fotofiksācijas akcija. Vācijas pusei saskaņā ar Līgumu bija tiesības izgatavot kopijas no neizvedamajiem priekšmetiem, kā arī tos fotografēt. Kopš vācu pusei bija skaidrs, ka lielāko daļu no muzeju kolekciju priekšmetiem izvest nedrīkstēs, tika gatavota vērienīga fotografēšanas akcija,

¹ Vācijas pārstāvji sarakstē ar R. A. fon Zengbušu, atskaitījās viņam par sarunu gaitu saistībā ar numismātikas kolekciju; iespējams, ka tā bija domāta kā kompensācija par R. A. fon Zengbuša Latvijā atstāto ieroču kolekciju; pats R. A. fon Zengbušs nav pieprasījis Latvijas iestādēm ne ieroču, ne arī numismātikas kolekciju kā tas bija gadījumā ar F. V. Brederlo gleznu galeriju. Tomēr D. Upeniece piemin, ka Zengbušu ģimenei Polijā kara laikā esot bijusi, bet pazudusi vērtīga medaļu kolekcija (Skat.: *Upeniece D. Frīdriha Vilhelma Brederlo personība un kolekcijas vēsture...* – 18. lpp.)

² Valdības Vēstnesis. – 1940. – 8. apr.; Testamentā bija norādīts, ka kolekcija nav dalāma, tāpēc speciālisti vēlējās nodrošināties ar likumu, "lai Rīgas pilsēta līdz ar šo 7 gleznu izsniegšanu nezaudētu tiesības un visu kolekciju" (Skat.: LVVA, 1630. f., 1. apr., 153. l., 194. lp.; 2927. f., 1. apr., 1924. l., 59.–60. lp.);

³ Šīs 7 gleznas Vācijas puse nodeva Zengbušu ģimenei, skat.: *Upeniece D. Frīdriha Vilhelma Brederlo personība ..* – 18. lpp.

⁴ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1923. l., 223., 236.–237., 242. lp.

⁵ Turpat, 242.–243. lp.

⁶ Turpat, 1929. l., 242. lp.

⁷ RVKM arhīvs, U-2. apr. 26. l., 284. lp.; Pilsētai un Amatniecības kamerai piederošos priekšmetus, iespējams, neizveda sakarā ar muzeja direktora R. Šnores iesniegumu 1940. augustā jaunajai (padomju) valdība.

kuru koordinēja jau pieminētais N. f. Holsts. Saskaņā ar viņa ierosinājumu (*Veranlassung*) Vācijas Izglītības ministrija un Mārburgas Prūšu mākslas vēstures institūts (*Preussisches Forschungsinstitut für Kunstgeschichte*) 1940. gada februāra beigās uzdeva mākslas vēsturniekam Rihardam Hamanam (*Hamann*) veikt vācbaltiešu mākslas darbu fotofiksāciju (*baltendeutsches Kunstgut in fotografischen Aufnahmen zu erfassen*).¹ Vēlāk, jūnija sākumā, viņam palīgā tika norīkots cits tā brīža Mārburgas institūta darbinieks Oto Kleclis (*Kletzl*), un abi strādāja gan Latvijā, gan arī Igaunijā. Kā palīgi viņiem bija norīkoti vietējie vācbaltieši. Izsmeltošu ziņojumu par šo akciju 1941. gadā sastādīja R. Hamans, iesniedzot to Izglītības ministrijai, Mārburgas institūtam un „*Ahnenerbe*” biedrībai. Akcijas finansētāji bija *UTAG* un *Ahnenerbe*.

Fotografēti tika, pirmām kārtām, dažādi muzeju priekšmeti, kurus Latvijas puse neļāva izvest no Rīgas pilsētas vēsturiskā muzeja,² Valsts vēstures muzeja (t.s. bijušās Doma muzeja kolekcijas), Jelgavas Kurzemes provinces muzeja un Alūksnes baznīcas (gleznu kolekcija), arī no privātkolekcijām. Otrām kārtām, fiksēti tika arhitektūras pieminekļi un to interjeri, priekšroku dodot „plastikai, kapu pieminekļiem (plāksnēm) un epitāfijām”.³ Attiecībā uz Vācu ordeņa pilīm (to drupām) esot ievērotas gan „estētiskās kvalitātes” (fotografējot tā, lai varētu izmantot publikācijās), gan arī „arheoloģiskais skatu punkts” (lai vēlāk varētu veikt rekonstrukcijas, t.i. tehniski piegāja fotografējamajam materiālam).⁴ Par pilskalniem fotografēja arī visu Baltijas kolekcijās un bibliotēkās pieejamo topogrāfisko

¹ BA-B, R 1509/ 1826, Dok.: „R. Hamann; Abschliessender Bericht ueber die fotografische Inventarisierung der baltendeutschen Kunstdenkmale von 2. Maerz bis 17. November 1940; August 1941.“; Dokuments sastādīts uz 12 mašīnraskta lapām un sadalīts pa tēmām: 1. Ziņojuma sastādīšanā izmantotie dokumenti; 2. Atbalstošās iestādes; 3. Dalībnieki; 4. Fotografējamais materiāls; 5. Darbu norise; 6. Grūtības; 7. Rezultāti; 8. Novērtējums; 9. Tālākā izmantošana.; Turpmākā informācija par Baltijas mākslas darbu fotofiksācijas akciju ņemta no šī ziņojuma.

² R. Hamans min, ka visumā Latvijas (un arī Igaunijas) speciālisti esot bijuši pretimnākoši attiecībā uz priekšmetu fotografēšanu muzejos, tomēr bijušajam Doma muzeja sudrabam latvieši neesot devuši atļauju, un ka tikai pārpratuma pēc esot izdevies nofotografēt tā svarīgāko daļu.

³ R. Hamans min, ka akcijas laikā bijis jāņem vērā situācija Vācijas – Latvijas sarunās par kultūras jautājumiem, kas esot ietekmējis fotografēšanu, piemēram, pēc vācu delegācijas lūguma atsevišķās ēkās darbinieki neesot gājuši un tāpēc, piemēram, ģilžu ēku interjeri esot palikuši nefotografēti.

⁴ 1940. gada jūnijā (jūdz jūnija vidum) akcijas darbinieki nobrauca apmēram 3 500 km garu maršrutu, fiksējot pieminekļus ārpus Rīgas.

materiālu. Tāpat bibliotēkās vācu speciālisti fotografēja citus „nozīmīgus topogrāfiskos, ģenealogiskos un mākslas vēstures materiālus”.¹ Safotografētais materiāls tika attīstīts Latvijā, bet apstrādāts (sakārtots, katalogizēts) jau pēc akcijas beigām 1940. gada beigās un 1941. gada pavasarī – Mārburgā.² Akcijas laikā Latvijā uzņemtie attēli skaita ziņā netika nodalīti no Igaunijas materiāla. Kopā Baltijā tika izgatavoti 6 222 negatīvi, tiem klāt nāca 947 uzdāvināti un 207 iepirkti negatīvi, kā rezultātā Mārburgas institūtā kara laikā nonāca 7 376 negatīvi, kam klāt papildus jāpieskaita 905 Igaunijā nopirkta fotogrāfijas.³

Kara laikā Mārburgas mākslas institūts plānoja iespēju robežās pie sevis koncentrēt visus pieejamos Baltijas attēlu negatīvus, kā arī publicēt attēlu izdevumus (kara laikā pieļaujamos).⁴

Arhivāliju sadale un fotografēšanas akcija. Atbilstoši 1940. gada sākumā Berlīnē izstrādātajai taktikai sarunās ar Latviju (arhīvu jautājumu nodalīšana no mākslas kolekciju sadales), Vācijas Arhīvu komisijas vadītājs J. Paprics Rīgā ieradās vēlāk nekā N.f. Holsts – 1940. gada februārī.⁵ Kopā ar Papricu komisijā darbojās un Baltijā ieradās Kurts Dilters

¹ Ziņojumā tiek uzskaitītas arī atsevišķās kolekcijas, kuras tika pilnībā pārfotografētas. Tāpat tiek minēts, ka tika ievērotas „*Ahnenerbe*” un tās pārstāvja H. Harmjanca, Reiha dzimtu pārvaldes darbinieka G. Kaizera un Greifsvaldes senvēstures profesora K. Engela intereses par noteiktiem Baltijas pieminekļiem.

² R. Hamans piemin, ka no 1941. gada aprīļa līdz jūlijam šos negatīvus viņam esot palīdzējis sakārtot arī „Apinis, bijušais Valsts vēstures muzeja Rīgā [krājuma] glabātājs”, līdz viņa iesaukšanai dienestā (Skat.: Turpat.); Kārlis Apinis pēc vairākkārtējas apcietināšanas 1940. gada otrajā pusē un vēlākas „slapstīšanās” 1941. gada martā nonāca Mārburgas universitātē, kur studēja un bija asistenta vietas izpildītājs; no 1941. gada jūnija līdz septembrim bija brīvpriekšgais Vācijas armijā; 1942. pirmajā pusē strādāja Pieminekļu valdē Rīgā, līdz viņa iesaukšanai SS leģionā (Skat.: LVVA, P-522. f. (Izglītības un kultūras ģenerāldirekcija. Pieminekļu valde, 1941-1944), 2. apr., 1. l. (K. Apinis, 1941-1942), 6., 8. lp.)

³ Akcijas dalībnieki Igaunijā nopirka vēl papildus 800 fotogrāfijas, kas nonāca Poznaņas Baltvācu kultūras vērtību krātuvē. No minētajiem institūta rīcībā esošajiem negatīviem fotogrāfijas sev pasūtīja jau minētā Poznaņas Krātuve, kā arī Poznaņas (vācu) Valsts universitāte (*Reichsuniversitaet Posen*). Negatīvi mūsdienās kā Mārburgas Universitātes Mākslas institūta materiāli glabājas Mārburgas Attēlu arhīvā (BA FM), skat. arī: *Hehn, J.v. Die Umsiedlung...* - S. 149-150.; *Romanga, Margita.* Doma muzeja fotoattēlu kolekcija Herdera institūta Attēlu arhīvā // Doma muzejs Rīgā – templs zinātnē un mākslai: [Rakstu krājums] / Izd. M. Romanga, I. Celmiņa. – Mārburga: Herdera institūts Mārburgā, 2001. – 147. lpp.

⁴ Pēc tam, kad Vācija okupēja Baltiju, R. Hamanam bija iecere papildināt attēlu kolekciju, veicot jaunas fotografēšanas akcijas (pārskats sastāstīts 1941. gada augustā).

⁵ LVVA, 1632. f., 2. apr., 958. l., 136. lp.; *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 149.

(Dülfer) un Volfgangs Arturs Momzens (*Mommsen*). Dulfers darbojās Latvijā, bet Momzens – Igaunijā.

Vienlaicīgi ar jau aprakstīto kultūrvēsturisko un mākslas darbu fotofiksāciju, Vācijas puse gatavoja arī arhīvu fotokopēšanas akciju, ar ko nodarbojās tā pati Paprica vadītā Arhīvu komisija. Akcijas finansētājs un organizētājs (atbildīgais) bija SS reihsfīrers un *RKF* H. Himlers, kurš to pamatā veica ar *NSDAP* pētniecības biedrības „*Ahnenerbe*” starpniecību – no tās arhīvu komisija Baltijā saņēma finansu un tehniskos līdzekļus.¹

Lemjot par fotokopēšanas uzsākšanu, arī par sarunām ar Latvijas delegāciju, vērā tika ņemtas arī prognozes par iespējamo Baltijas okupāciju no PSRS puses. Piemēram, akcijas plānošanas laikā bija dažādi viedokļi par to, vai ir vai nav jāsteidzas ar tehnikas un speciālistu nosūtīšanu uz Latviju. Vācijas Valsts arhīvu ģenerāldirektors E. Cipfels piezīmēs piemin divas sarunas 1939. gada beigās un 1940. gada sākumā – vienu ar N.f. Holstu, bet otru ar un Krīgeru (*Legationssekretär, Krieger*) no Ārlietu ministrijas Kultūras nodaļas (*Kulturabteilung*)² – Holsts esot ieteicis pasteigties un nokārtot visu līdz janvāra vidum, paredzot ātru situācijas maiņu („*ein politischer Umschwung, der die Situation völlig verändert, hängt in der Luft*”), savukārt Krīgers prognozēja pārmaiņas pēc apmēram pusgada. Krīgers ieteica nesteigties un nerādīt Latvijas delegācijai Vācijas gatavību fotokopēt arhīvu dokumentus, līdz starpvalstu sarunās nebūs izmantotas visas iespējas saņemt izvešanai oriģinālos materiālus.³

1940. gada 5. martā Paritārā komisija Latvijā nodibināja speciālu apakškomisiju arhīvu lietu atrisināšanai.⁴ Latviešu un vācu attiecības šajā laikā bija saspīlētas.⁵ Marta

¹ Lenz, W. Die baltischen Archivfilme...- S. 311.

² BA-B, R 153/ 1435, dok.: E. Zipfel; Aktenvermerk; [20.12.], 21.12.1939.

³ BA-B, R 153/ 1435, dok.: E. Zipfel; Aktenvermerk; [20.12.], 21.12.1939. N.f. Holsts, piemēram, ieteica sakarā ar nestabilo politisko situāciju, uz Baltiju sūt jaunus un neprecētus darbiniekus.

⁴ LVVA, 1630.f., 1.apr., 151. l., 125. lp.; J.Paprics par šādas apakškomisijas veidošanu runāja jau februāra beigās (Skat.: PAAA, Rīga 91, Ums.Gen.2, Bd.1, S. 5.)

⁵ Vācu puse savstarpējā sarakstē pieminēja latviešu puses izteikti nedraudzīgo attieksmi šajā laikā (Skat.: LVVA, 3721. f., 7. apr., 141. l., 45. lp.)

sākumā Latvijas puse ierobežoja un pastiprināti kontrolēja viņu vāciešu pieeju arhīviem, arī liedza atsevišķiem vācu puses speciālistiem iepazīties ar materiāliem.¹ Tomēr marta vidū situācija mainījās par labu Vācijas delegācijai, un tā panāca Paritārās komisijas lēmumus par Rīgas Vācu vēstures un senatnes pētītāju biedrības, Kurzemes literatūras un mākslas biedrības, Literāri praktiskās pilsoņu savienības arhīvu sadali.² N. fon Holsts, piemēram, aprīļa sākumā atskaitē rakstīja, ka arhīvu materiālu dalīšana notiekot tādā gultnē, kā vācieši to vēloties, un ka vācu pozīcija esot tā nostiprinājusies, ka Latvijas puse vairs neuzturot sākotnējo prasību par Kurzemes Zemes arhīva atdošanu.³

Kā minēts iepriekš, no 1940. gada janvāra paralēli sarunām par arhīvu sadali notika gatavošanās to fotografēšanai, un no februāra arī paši fotografēšanas darbi.⁴ Akciju realizēja Vācijas Arhīvu komisija Latvijā un Igaunijā. Vācu delegācijas darbu Latvijā koordinēja K. Dilfers.⁵ Viņam palīgos bija vācbaltieši Alberts Bauers (*Bauer*, 1894-1961) un 1961) un Gerhards Masings.⁶ Vēsturnieks V. Lencs, jaunākais, raksturo šo fotokopēšanas akciju kā iespaidīgāko, kāda bijusi Vācijai uz to brīdi.⁷ Akcija ieilga un tika veikta arī padomju okupācijas laikā. Vēsturnieki atzīmē, ka sākotnēji okupācija maz esot skārusi

¹ LVVA, 2580. f. (Latvijas PSR Centrālais Valsts Arhīvs, 1919.–1973. g.), 2. apr., 169. l. (Izraksti no Paritārās komisijas sēžu protokoliem u.c., 1940. g.), 10.–11. lp.

² LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 137.–143. lp.

³ *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 215.; Tas neatbilst citām liecībām – Latvijas puse vēl līdz jūnijam pieminēja šo prasību, skat.: LVVA, 1632. f., 2. apr., 958. l., 174.–175. lp.

Paritārās komisijas darbu ietekmēja arī starptautiskā politiskā situācija. 1940. gada 12. martā ar miera līguma noslēgšanu beidzās PSRS un Somijas militārais konflikts. Komisijas vācu delegācija savā sarakstē apliecināja, ka Latvijā to uzskatot par Vācijas diplomātijas panākumu un ka līdz ar to vāciešu pozīcijas tagad arvien nostiprinoties, un latvieši esot gatavi piekāpties daudz vairāk, lai ātrāk pabeigtu sarunas (Skat.: *Hehn J.v. Die Umsiedlung...* – 215.–216. lpp.)

⁴ *Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung ...* – S. 9.

⁵ 1950. gados K. Dilfers publicēja sarakstu ar Baltijā kopēto materiālu pārskatu (Skat.: *Baltische Briefe*, 1953).

Vēsturnieki atzīmē, ka no 20. gs. 80.-90. gadu mijas Vācijas pētniekiem ir pieejami arī Baltijas arhīvi, šie materiāli ir zaudējuši savu pētniecisko nozīmi (Vācijas pētniekiem), tomēr to vērtība, piemēram, paliek, ja šajā fotokopiju kolekcijā tiek konstatētas kara laikā pazudušu dokumentu kopijas, skat.: *Wörster, Peter. Geschichte der Dokumentesammlung....*–S.17.; *Kvaskova, Valda. Latvijas Valsts vēstures arhīva sadarbība ar Herdera institūtu Mārburgā // Latvijas Arhīvi. – 2007. – Nr. 3. – 178.-181. lpp.*

⁶ *Lenz, W. Die baltischen Archivfilme...*–S. 312.; Par A. Baueru ir informācija, ka viņš palīdzējis K. Dilferam baznīcu grāmatu atlasē un kopēšanā (Skat.: APP, 800.f.. 101. lieta).

⁷ *Lenz, W. Die baltischen Archivfilme...*–S.309.

fotokopēšanas akciju un tā pirmajos mēnešos (jūlijā - augustā) esot varējusi turpināties.¹ Pēdējā oficiālā dokumentu kopēšana ar arhīvu komisijas aparatūru Latvijā notika augusta beigās (Igaunijā – septembra sākumā).² Tomēr sākotnēji Vācijas speciālisti bija pārliecināti, ka viņiem arī pēc politiskās situācijas maiņas Baltijā būs pieejami arhīvi, tāpēc daudz tika fotografēti arhīvu reģistri (*Findmittel*), lai vieglāk būtu orientēties Baltijā esošajā materiālā.³

Plānojot bija paredzētas Baltijā nodarbināt 10 kameras uz sešiem mēnešiem; divas no tām Reiha dzimtu pārvalde pieprasīja baznīcu grāmatu fotokopēšanai.⁴ Nav iespējams pateikt, cik filmas bija izgatavotas (piefilmētas) līdz 1940. gada jūnija vidum – t.i. līdz padomju okupācijai Baltijā.

No arhivālijām (izņemot baznīcu grāmatas) tika izgatavoti pāri par 800 filmu rullī (ar kopējo garumu 50-60 m; un uzņēmumu skaitu tuvu vienam miljonam). Latvijā un Igaunijā safotografētās filmas tika sūtītas uz Berlīni – Dālema publikāciju iestāde (*PuSte*) tās nodeva attīstīt Prūšu slepenajā Valsts arhīvā. Bija paredzēts izgatavot papīra kopijas – to paredzēja arī Paritārās komisijas lēmumi (Vācijas pusei bija jāgatavo kopijas izvesto materiālu vietā), tomēr fotokopijas esot izgatavotas tikai no apm. 5% uzņēmumiem.⁵

Savukārt no baznīcu grāmatām sakopētais materiāls tika nodots reiha dzimtu pārvaldes rīcībā, kura no šīm negatīvu filmām kara laikā gatavoja fotokopijas, dēvējot tās par „jaunajām fotogrāfiju grāmatām” (*fotografische Neubücher*).⁶ Salīdzinoši ātra to apstrāde (attīstīšana un kopiju izgatavošana), kā arī nodošana tālākai izmantošanai uz Poznaņu bija nepieciešama praktiskiem mērķiem – izziņu un senču pasu (*Ahnenpaß*)

¹ Turpat, 312. lpp.; *Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung ...* - S. 11.

² *Lenz, W. Die baltischen Archivfilme...*-S.312.

³ *Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung...* - S. 10.; Nofotografēti pāri par 180 rādītāji (Skat.: *Lenz, W. Die Baltischen Archivfilme...* - S. 313.)

⁴ *Lenz, W. Die baltischen Archivfilme...* - S. 311-312.

⁵ 765 no šīm filmām mūsdienās atrodas Mārburgas Herdera institūtā. Atsevišķas filmas kara laikā ir zudušas vai arī bija izgatavotas vai attīstītas nekvalitatīvas (neizmantojamas) (Skat.: Turpat, 309, 312.lpp.)

⁶ BA-B, R 1509/ 1771, Dok.: „29.07.1940.”

izsniegšanai pārvietotajiem vācbaltiešiem Polijas okupētajās teritorijās, t.i. pierādījumiem par ārisku izcelsmi.

Latvijas puse arī veica fotofiksāciju izvedamajiem priekšmetiem, piemēram, gadījumos, kad Pritārā komisija (latviešu delegācija) bija ieinteresēta informācijas saglabāšanā par privātpersonu izvedamajiem priekšmetiem.¹

Paritārās komisijas arhīvu apakškomisijas darbs salīdzinot ar citiem izskatāmajiem jautājumiem, piemēram, muzejos, ritēja daudz lēnāk. Darbi kavējās gan to apjomīguma dēļ, gan arī Latvijas puses speciālistu vilcināšanās dēļ. 1940. gada maijā un jūnijā komisijas darbā iesaistījās Latvijas valdības pārstāvji, steidzinot jautājumu atrisināšanu un veicinot kompromisu panākšanu. Jūnija sākumā daudzi neatrisinātie jautājumi tika skatīti kompleksi, piemēram, arhivāliju un bibliotēku materiālu sadale, kā arī vēl neizlemtie jautājumi par kopīgu numismātikas kolekcijas veidošanu (izvešanai) un par Melngalvju biedrības kolekciju sadali.

Bibliotēku kolekciju sadale. Par vācu zinātnisko biedrību sadali Paritārajā komisijā atbildīgs bija mākslas vēsturnieks N.f. Holsts² – iespējams tāpēc, ka viņš lēma arī par biedrību īpašumā esošajām priekšmetiskajām kolekcijām. Jautājums par biedrību zinātniskajām bibliotēkām tika risināts paralēli arhīvu lietām. Vācu puses delegācijas pārstāvji minēja, ka latvieši esot gribējuši arhīvu un bibliotēku jautājumus skatīt kopā,³ - iespējams tāpēc, ka runa gāja ne tikai par grāmatām, bet arī par retiem rokrakstiem, kuri atradās biedrību bibliotēkās.

¹ LNVM VN krājuma fotomateriālu kolekcija, Nr. 41815. (Rīgas pils plāns (fotografēts repatriantiem vāciešiem atdodamais plāns, uz prof. F. Baloža rīkojumu), fotogrāfs P. Stepiņš, 1940. g. jūnijs.) Vai nu šādi gadījumi bija reti, vai arī netika saglabāta informācija (vai tā zudusi) par fotouzņēmumu tapšanu, jo Pieminekļu valdes arhīvā ir iereģistrēts tikai viens fotonegatīvs, kas ir uzņemts saistībā ar kultūras vērtību sadali Paritārajā komisijā

² *Hehn, J.v.* Die Umsiedlung .. – S.149.

³ PA AA, Riga 91, Ums. Gen. 2, Bd.1, Bl. 1.-2.

Attiecībā uz bibliotēku kolekciju sadali Latvijas puses lēmumi mainījās diezgan radikāli un tajos nebija konsekvences. Piemēram, sarunās par līgumu un tajā iestrādātajos punktos bija norādīts, ka nevar izvest grāmatu kolekcijas, kas attiecas uz Baltiju. Vēlāk sarunās Latvijas puse piekāpās līdz grāmatām par Latviju. Izvest paredzēto grāmatu skaits arī bija atšķirīga dažādos sarunu posmos.¹

Sarunās martā un aprīlī puses vienojās izveidot vienu kopēju grāmatu kolekciju no biedrību zinātniskajām bibliotēkām, kurā būtu aptuveni 60 000 sējumu no Rīgas Vācu vēstures un senatnes pētnieku biedrības un Kurzemes literatūras un mākslas biedrības.² Sakarā ar nesaskaņām (par noteiktu speciālistu piedalīšanos no vācu puses, pie izvedamo grāmatu saraksta sastādīšanas strādāja tikai latviešu speciālisti.³ Viņi sastādīja kolekciju no apmēram 5 000 vienībām, ar ko vācu puse bija neapmierināta.⁴ Savukārt 1940. gada jūnija sākumā, saistībā ar citu kolekciju sadali, Latvijas delegācija piekāpās un piekrita ļaut izvest 50 000 vienību lielu zinātnisko bibliotēku („gandrīz pilnībā Jelgavas kolekciju un dažas nodaļas no Rīgas bibliotēkām”).⁵ Grāmatas gan vēl bija jāatlasa un jāastāda to saraksti.

2.1.4. Līguma izpilde 1940. gada maijā un jūnijā

1940. gada pavasarī Latvijas un Vācijas delegāciju attiecības arvien vairāk pasliktinājās. To veicināja ne tikai vēl neatrisinātie jautājumi, bet arī Latvijas puses kavēšanās nokārtot formalitātes un izsniegt izvešanai tos priekšmetus, par kuriem jau bija lēmusi Paritārā komisija.⁶

¹ Vairāk skat.: *Pārpuce, R.* Latvijas - Vācijas Paritārās komisijas darbs...- 20.-21. lpp.

² *Hehn J.v.* Die Umsiedlung .. – S. 216.

³ LVVA, 1632. f., 2. apr., 958. l., 136. lp.

⁴ *Hehn J.v.* Die Umsiedlung ...- S. 218.

⁵ Turpat.

⁶ LVVA, 3721. f., 7. apr., 141. l., 11., 13. lp.

Jautājumā par Melngalvju nama kolekcijām, tajā skaitā biedrības arhīvu, Paritārajā komisija nespēja vienoties – delegācijas tikai apmainījās priekšlikumiem un solījumiem drīzā laikā šo jautājumu atrisināt.¹ Arī numismātikas materiālu sadale bija nonākusi strupceļā, neskatoties uz to, ka vācieši jau bija saņēmuši no Latvijas puses piekrišanu veidot ap 5 000 vienību lielu monētu un medaļu kolekciju.²

1940. gada aprīlī un maijā Paritārās komisijas darbā iestājās krīze. Pēc sēdes 23. aprīlī abas puses atteicās parakstīt iepriekšējās sēdes protokolus.³ Latvijas puse uzskatīja, ka visus strīdīgos jautājumus var atrisināt līdz līgumā noteiktajam datumam – 15. maijam, bet vācu puse savukārt “konstatēja, ka [...] darbs nevar tikt pabeigts [...] sakarā ar atšķirīgiem viedokļiem”.⁴ Šajā sēdē N. fon Holsts paziņoja, ka viņi ar J. Papricu brauks uz Vāciju un atpakaļ būs ap 15. maiju.⁵ Tomēr N. fon Holsta šī laika ziņojumos savai valdībai par Paritārās komisijas darbību teikts, ka vācu pusi apmierinot sarunu gaita un panāktās vienošanās. Viņš kārtējo reizi atkārtoja, ka sarunu novilcināšana esot viņu taktika, lai pasteidzinātu latviešus un iebiedētu tos ar sarunu pārtraukšanu, un rezultātā izvešanai saņemtu vēlamās kultūras vērtības.⁶ 27. aprīlī Vācijas sūtnis Latvijā U. fon Koce iesniedza Latvijas ārlietu ministram V. Munteram notu, paužot neapmierinātību ar Latvijas puses vilcināšanos izsniegt vācu puses pieprasītās kultūras vērtības.⁷

Izveidojušos situāciju valdībai skaidroja latviešu delegācijas vadītājs F. Balodis. Viņš rakstīja, ka vācieši esot pieprasījuši arī tādas kultūras vērtības, par ko Paritārā komisija nebija vienojusies.⁸ Viņš arī rakstīja, ka vācu puse ir jau saņēmusi priekšmetus, kas viņiem saskaņā ar līgumu nepienācās, un ka “šie [Latvijā palikušie] pieminekļi bija domāti kā

¹ Turpat, 1630. f., 1. apr., 151. l., 144., 153.–154., 156.–157. lp.

² Turpat, 147. lp.; *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 214.

³ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 146. lp.

⁴ Turpat, 152., 155. lp.

⁵ LVVA, 1632. f., 2. apr., 958. l., 136. lp.

⁶ *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 217–218.; Vācu delegācijas pārstāvis minēja, ka Rīgā bijušas nesaskaņas par Melngalvju biedrības kolekciju sadali un ka tāpēc vācu puses esot pārtraukusi darbu (Skat.: PA AA, Rīga 91, Ums.Gen.1, Bd.2, Dok. „22.05.1940.”)

⁷ LVVA, 1632. f., 2. apr., 958. l., 155.–158. lp.

⁸ Turpat, 163. lp.

ekvivalents izsniedzamajiem, un attiecīgos lēmumos nekas nav minēts vēl par kādu sevišķu atlīdzību, kas būtu jāmaksā Latvijai”.¹ Tāpat viņā uzskatīja, ka tā kā pie sarunu pārtraukšanas ir vainojami vācieši, tad Latvijas pusei nav jāpiekāpjas šajā jautājumā.

Latvijas valdība, kā to vācieši bija paredzējuši, centās pēc iespējas ātrāk novērst nesaskaņas. 3. maijā Ministru kabinets uzdeva izglītības, ārlietu un tieslietu ministriem pārraudzīt Paritārās komisijas darbību.² Latvijas valdība bija ar mieru piekrist vāciešu prasībai neattiecināt uz kultūras vērtībām 15. maija termiņu par mantisko vērtību atsavināšanu, pasteidzināt kultūras vērtību izvešanu, un arī piekāpjoties vairākos jautājumos par kolekciju sadali.³

Nākamā Paritārās komisijas sēde notika pēc mēneša pārtraukuma, 25. maijā, un tajā piedalījās gan Latvijas ārlietu ministrs, gan Vācijas sūtnis.⁴ Nākamās Paritārās komisijas sēdes notika 4. un 7. jūnijā. Tās bija pēdējās trīs Latvijas – Vācijas Paritārās komisijas sēdes, un tajās pārsvarā tika panāktas vienošanās pēc būtības, nevis apstiprināti konkrēti priekšmetu saraksti, kā tas bija iepriekš. Galīgos lēmumus uzticēja pieņemt apakškomisijām, kurās bija pa vienam speciālistam no katras puses. Viņu pieņemtos lēmumus pielīdzināja komisijas lēmumiem.⁵ Daudz jautājumu Paritārā komisija izskatīja 4. jūnijā – par biedrību zinātniskajām bibliotēkām, numismātiskajiem materiāliem un Melngalvju biedrības kolekcijām.⁶ Vācijas pārstāvji savai valdībai ziņoja, ka viņi atkal esot draudējuši pārtraukt sarunas, un latviešu puse kārtējo reizi esot piekāpusies.⁷

¹ Turpat 170. lp.

² Turpat, 164. lp.; Turpmāk Paritārās komisijas Latvijas delegācija pirms komisijas sēdēm apspriedās ar šo Ministru kabineta iecelto “triju ministru kolēģiju” (Skat.: Turpat, 173. lp.)

³ Turpat, 167.–168. lp.; 2927. f., 1. apr., 1929. l., 257. lp.; RVKM arhīvs, U–2. apr. 26. l., 286. lp.

⁴ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 163.–165. lp.

⁵ Turpat, 147., 167. lp.

⁶ Turpat, 166.–171. lp.

⁷ *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 218.

No Latvijas izvedamajām monētām un medaļām, kā puses bija vienojušās iepriekš,¹ tika sastādīts viens kopējs saraksts. Kolekciju izvērtēšanas un sadales darbu vadīja R. Šnore.² Pieminekļu valdes norādījumus par saraksta sastādīšanu viņš bija saņēmis jau aprīļa vidū, tomēr darbs pie sarakstu sastādīšanas notika maija beigās un jūnija sākumā.³ Paritārā komisija no Latvijas atļāva izvest 5164 numismātikas vienības (5026 monētas un 138 medaļas): no bijušā Doma muzeja (3 876 vienības), Kurzemes provinces muzeja (1 166) un Melngalvju biedrības kolekcijas (122).⁴

Jautājumā par Melngalvju nama kolekcijām latviešu puse arī piekāpās un ļāva lielāko daļu izvest. No sudraba kolekcijas Latvijā palika 7 priekšmeti,⁵ pie tam kā kompensāciju par par tiem vācieši saņēma divus sudraba kausus no Mazās ģildes priekšmetiem, kuri saskaņā ar Līgumu netika pakļauti izvešanai. Tāpat vācieši saņēma atļauju izvest Melngalvju biedrības arhīvu un lielāko daļu no pārējām biedrības kolekcijām, Melngalvju nama inventāru ieskaitot. Tomēr, vāciešiem, izvedot Melngalvju nama priekšmetus un dokumentus, bija jāizgatavo Latvijas pusei līdz 15 000 fotonegatīvu.⁶

Nākamajā Paritrās komisijas sēdē 7. jūnijā bija paredzēts atrisināt neskaidros jautājumus par arhīviem. Vācieši neatkāpās no prasības izvest ģilžu un bruņniecības arhīvus un vēl citas baznīcu draudžu grāmatas.⁷ Tomēr Latvijas speciālisti uzskatīja, ka šie šie jautājumi neietilpst Paritārās komisijas kompetencē un par tiem būtu jāslēdz jaunas

¹ Par 5000 vienību lielas kolekcijas veidošanu pušu sarunās tika runāts jau no 1939.g. decembra (Skat.: BA-B, R 153/1754, Dok.: „Wolff; 28.12.1939.”)

² RVKM arhīvs, U-2. apr., 26. l., 293.–297. lp.

³ Turpat, 291.–292., 299.–300., 309. lp.

⁴ Turpat, 315.–435. lp.; LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 168. lp.; Lai gan vācu puse nebija apmierināta, ka numismātikas sarakstu sastādīja tikai Latvijas pārstāvji, tomēr atskaitē atzīmēja, ka tas nebija tik neizdevīgs, kā vācieši varēja gaidīt, un ka tajā esot arī retas Baltijas monētas, kā viņi bija vēlējušies, skat.: *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 214, 219.

⁵ RVKM arhīvs, ZA apr., 2542. l. (Dokumentu kopijas par Melngalvju sabiedrības kultūras vērtību nodošanu Galvaspilsētas Rīgas vēstures muzejam, 08.06.–22.08.1940.), 25.–31. lp.; Sadalot Melngalvju biedrības sudraba kolekciju, tika ņemts vērā dalījums: „vēsturiskā kolekcija” un t.s. jaunā kolekcija. „Jaunā kolekcija” bija veidojusies 1920. un 1930. gados, savukārt „vēsturiskā kolekcija” bija priekšmetu pārpalikums (21 vienība) no kolekcijas, kas bija biedrības rīcībā vēl pirms Pirmā pasaules kara un kas tika atvesta atpakaļ 1920. gados no Krievijas.

⁶ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 167. lp.; *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 218.

⁷ LVVA, 1632. f., 2. apr., 958. l., 174.–177. lp.

starpvalstu vienošanās.¹ P. Dreimanis Rīgas valdei 7. jūnijā par šo sēdi ziņoja, ka “visumā noslēgusies Paritārās komisijas darbība attiecībā uz kulturālām vērtībām”.² To, ka maija un jūnija sēdes ir bijušas pēdējās, rakstīja arī N. f. Holsts savā 8. jūnija atskaitē Vācijas izglītības ministram.³ Tomēr pēc šīs sēdes neatrisināts palika arhīvu jautājums, kuru uzticēja izlemt apakškomisijai.⁴ Jūnijā notika intensīvs speciālistu darbs Latvijas arhīvos – gan tos izvērtējos, gan arī kopējot. Lai parakstītu protokolus, apakškomisijai arhīvu lietās bija jāsanāk 25. jūnijā. Sakarā ar PSRS armijas ienākšanu un valdības nomaiņu Latvijā, šis darbs nevarēja turpināties kā plānots.

1940. gada maija beigās un jūnijā uz Vāciju (pamatā uz okupētās Polijas ostas pilsētām) tika izvesta lielākā daļa no priekšmetiem, par kuriem bija lēmusi Paritārā komisija līdz jūnija sākumam. Līdz ar Latvijas okupāciju 1940. gada 17. jūnijā, priekšmetu izvešana tika pārtraukta. Vācieši nepaspēja izvest daļu no grāmatu kolekcijas, arhīvu dokumentiem, arī bijušā Doma muzeja un Kurzemes provinces muzeja arheoloģijas kolekcijas,⁵ kā arī – numismātikas un Melngalvju biedrības kolekcijas.

2.1.5. Kultūras vērtību pārvaldes organizēšana Latvijā pēc to sadales

Kā iepriekš minēts, 1939. gada 30. oktobra līgums noteica, ka izvešanai neatļautās biedrību kultūras vērtības bez atlīdzības pārgāja Latvijas valsts īpašumā.⁶ Biedrību likvidatoriem to rīcībā nonākušās kultūras vērtības bija jāreģistrē pie Izglītības ministrijas Mākslas un kultūras lietu pārziņa A. Šņornieka, lai tās turpmāk tiktu centralizēti sadalītas.⁷ Likvidēto biedrību kultūras vērtības sadalīja Latvijas kultūras iestādēm atbilstoši to profilam. Lielākās priekšmetiskās kolekcijas, kuras jau atradās valsts un pašvaldību muzejos, tika

¹ Turpat, 175. lp. (Pieminekļu valdes vēstule Iekšlietu ministrijai, 05.06.1940.)

² RVKM arhīvs, U-2. apr., 26. l., 312. lp.

³ Hehn J.v. Die Umsiedlung .. – S. 217.

⁴ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 174. lp.

⁵ Hehn J.v. Die Umsiedlung .. – S. 229–230.

⁶ Valdības Vēstnesis. – 1939. – 30. okt.

⁷ LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 97. lp.

nodotas to īpašumā, savukārt par mazāku kolekciju turpmāko likteni lēma Pieminekļu valde, saskaņojot savus lēmumus ar Sabiedrisko lietu ministriju.

Piemēram, Latvijā palikušās Senatnes pēitāju biedrības kolekcijas ar sabiedrisko lietu ministra 1940. gada 11. maija lēmumu tika nodotas īpašumā dažādām zinātniskām iestādēm (pie kurām šīs kolekcijas atradās jau no 1935.-1936. gada). Lielākā daļa atradās Rīgas pilsētas vēsturiskajā muzejā, tāpat kolekcijas pārgāja Latvijas Universitātes, Valsts Vēsturiskais muzeja un Latvijas Kara muzeja īpašumā.¹ Daļa no oficiālajiem īpašumā nodošanas dokumentiem sastādīta līdz 1940. gada 17. jūnijam (13. jūnijā – vienu daļu Rīgas pilsētas muzejam nodoto materiālu), bet lielākā daļa pēc tā – padomju okupācijas laikā. Vēstures un senatnes pēitāju biedrības bibliotēku Pieminekļu valde bija paredzējusi nodot Latvijas vēstures institūtam,² tomēr 1940. gada septembrī tā nonāca Latvijas PSR Valsts bibliotēkā.³ Biedrības arhīvs jau kopš 1935. gada atradās Valsts arhīvā.

Lielāko daļu Kurzemes Provinces muzeja priekšmetisko kolekciju pārņēma Valsts Vēsturiskā muzeja Jelgavas nodaļa.⁴ Tā dabas zinātniskās kolekcijas pārgāja Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas īpašumā, bet mākslas kolekcijas tika nodotas Rīgas pilsētas mākslas muzejam kā kompensācija par izvestajiem mākslas darbiem.⁵ Jelgavas biedrību bibliotēka tika nodota Jelgavas pašpārvaldes rīcībā, un tai uz šīs kolekcijas bāzes bija jāizveido pilsētas bibliotēka.⁶

Latvijas Universitātes rīcībā pārgāja Latvijas Arhitektūras savienības bibliotēka.⁷ Biedrību un muitā aizturēto privātpersonu arhīvu materiāli nonāca (vai palika) Valsts arhīvā,

¹ RVKM arhīvs, U-2. apr., 17. l., 174. lp.; par Vēstures un senatnes pēitāju biedrības kolekciju sadali un par citu biedrību (tajā skaitā Melngalvju biedrības) priekšmetu nonākšanu Rīgas pilsētas vēsturiskajā muzejā skat.: *Pārpuce, R. Vācbaltiešu izceļošana un Latvijas kultūras vērtības: Rīgas pilsētas vēsturiskais muzejs ...*-120. lpp.

² LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 28. lp.

³ LVVA, 4038. f., 1. apr., 262. l., 19. lp.

⁴ LVA, 491. f., 1. apr., 60. l., 27.-28. lp.; 67. l., 79. lp.; 68. l., 48., 138. lp.; 69. l., 144. lp.

⁵ LVVA, 2927. f., 1. apr., 1925. l., 247. lp.; *Švītiņš Guntis. Mākslas dzīve Jelgavā divu okupāciju laikā 1940 – 1944 // Doma: Rakstu krājums. – 3. laidums. – 1998. – 57.lpp.*

⁶ LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 55.-56., 61. lp.

⁷ Turpat, 3724. f., 1. apr. (I sēj.), 3081. l., 6.-7. lp.; iespējams, ka Universitātē nonāca arī Latvijā atstātā biedrības fotokolekcijas daļa.

bet lielākā daļa bibliotēku – Latvijas Valsts bibliotēkā.¹ Vācu baznīcu draudžu atstātie kultūrvēsturiskie priekšmeti palika uz vietas baznīcās, un tie pārgāja īpašumā turpmākajiem baznīcu izmantotājiem. Atsevišķos gadījumos baznīcu inventāra priekšmeti tika nodoti Valsts Vēsturiskajam muzejam.²

Kā apskatīts apakšnodaļā, Latvijas – Vācijas noslēgtajā Līgumā par vācbaltiešu pārvietošanu bija detalizēti atrunāts, kādas kultūras vērtības drīkst un kādas nedrīkst izvest no Latvijas, bet tajā pat laikā tas paredzēja Paritārās komisijas izveidi, kas padarīja lieku šo uzskaitījumu. Līdz 1940. gada jūnijam, kad noslēdzās Latvijas – Vācijas kopīgās komisijas darbs, Paritārā komisija bija izskatījusi un sadalījusi tādas kolekcijas, kuras pēc līguma nebija paredzēts dalīt (piemēram, daudzus valsts nozīmes kultūras pieminekļus), un pat vairāk nekā Vācija no sākuma bija cerējusi iegūt (saņemt izvešanai).

Tomēr, neskatoties uz Vācijai labvēlīgajiem lēmumiem Paritārajā komisijā, un pat apjomīgajiem sarakstiem, kādi tika veidoti, nododot kultūras vērtības vācu puses pārstāvjiem, paliek neskaidrs, cik, kad un kas tieši tika izvests no Latvijas. Jāņem vērā, ka, piemēram, izvešanu kavēja Latvijas ierēdņu apzināta vai neapzināta vilcināšanās šajos jautājumos, arī tas apstāklis, ka Vācijai bija jāizgatavo liels apjoms fotokopiju no tiem dokumentiem, kurus bija paredzēts izvest no Latvijas. Nākamais apstāklis, kas ietekmēja priekšmetu izvešanu no Latvijas, bija PSRS okupācija Baltijā, kad: 1) sākotnēji uz laiku tika pārtraukta kultūras vērtību izvešana; 2) atjaunotajās Latvijas (PSRS okupācijas pārvaldes vadībā) un Vācijas sarunās tika pieņemti jauni lēmumi par kolekciju sadali.

Latvijas – Vācijas 30. oktobra Līgumā atrunātais Pieminekļu valdes darbs, izslēdzot kultūras vērtības no valsts aizsargājamo pieminekļu saraksta, bija formalitāte jau no

¹ LVVA, 2580. f., 2. apr., 174. l. (Kurzemes Provinces muzeja [arhīva] pieņemšanas akti u.c., 1940. g.), 1.–2. lp.; 1632. l., 2. apr., 199. l., 18. lp

² LVA, 491. f., 1. apr., 46. l. (Pieminekļu valdes un privātpersonu nodoto vēsturisko priekšmetu saraksti, 1931.–13.01.1940), 76. lp.; 50. l. (Akti par Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības un Doma muzeja vēsturisko priekšmetu nodošanu Valsts Vēstures muzejam, Sv. Katrīnas baznīcas īpašumu pārņemšana, *UTAG'am* izsniedzamo Doma muzeja baznīcas mākslas pieminekļu u.c. priekšmetu saraksti, 1933.g.–11.06.1940.), 17.–18. lp.

Līguma noslēgšanas laika, kaut arī teorētiski tas varēja būt šķērslis, izvedot kultūras pieminekļus (jāņem vērā, ka vadošie Pieminekļu valdes darbinieki – F. Balodis un A. Švābe – bija arī vadošās personas latviešu delegācijā Paritārajā komisijā, attiecīgi galīgie lēmumi tika pieņemti vēl pirms Pieminekļu valdes oficiālajiem lēmumiem). Sākot strādāt pie Līguma izpildes, Latvijas speciālisti mēģināja nostādīt Pieminekļu valdes pilnvaras augstāk par Paritārās komisijas, tomēr neveiksmīgi.

Tāda pati formalitāte izrādījās, piemēram, Rīgas pilsētas valdes atļauju došana tās pārvaldīšanā esošo kultūras vērtību izvešanai. Tomēr pilsētas valdes sēžu protokoli fiksē diskusijas, kādas bija latviešu speciālistu vidū, un to, ka viņu viedokļi nesakrita ar valdības nostāju.

Kaut arī, ka vācu puses delegācijas pārstāvju apgalvojums par to, ka Vācija parakstījusi t.s. izceļošanas līgumu tikai pēc tam, kad Latvijas puse piekritusi Paritārās komisijas izveidi, noteikti ir pārspilējums (jo kultūras vērtību jautājumi nevarēja „bloķēt” vai noteikt visa līguma noslēgšanu un tālāko izpildi), tomēr šis apgalvojums norāda uz to, ka Latvijas valdība jau 1939. gada oktobrī bija ieinteresēta noslēgt Līgumu ar Vāciju un piekāpties tai.¹ Tāpat arī Latvijas puses (runa ir par valdības nostāju, ne speciālistu viedokli) vēlme turpināt sarunas, slēgt konkrētas vienošanās ar Vāciju kultūras vērtību jautājumos līdz pat 1940. gada jūnijam, parāda Latvijas valdības vēlmi noturēt Vācijas intereses Baltijā.

Sarunās Latvijā puses nonāca līdz risinājumam dalīt kolekcijas nevis katru atsevišķi vai atbilstoši to piederībai kādai biedrībai vai personai (par to puses nevarēja vienoties, īpaši attiecībā uz F.V. Brederlo kolekciju), bet gan veidoja kopīgus sarakstus noteiktām priekšmetu grupām (mākslas darbiem, arheoloģiskajiem priekšmetiem, numismātikas

¹ Par Latvijas valdības taktiku izceļošanas sagatavošanā un līguma izpildē, kā arī par Latvijas piekāpšanos citos jautājumos, īpaši saimnieciskos, slēdzot izceļošanas līgumu, skat.: *Latvija Otrajā pasaules karā (1939-1945)* / D. Bleiere, I. Butulis, I. Feldmanis, A. Stranga, A. Zunda - Rīga: Jumava, 2008. – 136. lpp.; *Feldmanis, Inesis. Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju un sovjetizāciju (1940-1941) // Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju un sovjetizāciju (1940-1941) // Baltijas reģiona vēsture 20. gs. 40.–80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. g. pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 6.-7.11.2007. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 24.) – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. – 23. lpp.*

kolekcijai). Arhīvu gadījumā risinājums bija kopiju izgatavošana (kaut arī Vācija izmantoja visas iespējams, lai iegūtu savā īpašumā oriģinālus materiālus). Kaut bibliotēkām bija paredzēta kopējas kolekcijas (izlases) veidošana, tomēr rezultātā (jau PSRS okupācijas laikā) no Latvijas izveda vienu noslēgtu grāmatu kolekciju – no Kurzemes provinces muzeja Jelgavā.

Slēdzot Līgumu un vēlāk to realizējot, atbildīgie Vācijas ierēdņi (t.s. reiha jeb impērijas vācieši) nevēlējās pārāk aktīvi iesaistīt sarunās vācbaltiešus – lai nesaasinātu attiecības ar Latvijas delegāciju. Tomēr jāņem vērā, ka bez Baltijas vāciešiem vācu puse nevarēja veikt visu kultūras vērtību apzināšanas un sadales darbu, jo viņi pārzināja vietējos apstākļus (pazīna latviešu amatpersonas, Latvijas kolekcijas, kā arī prata valodu).

2.2. Igaunija un Vācija

2.2.1. Protokola sagatavošana un izpilde līdz 1940. g. aprīlim

Kā minēts apakšnodaļā par Vācijas un Latvijas sarunām par kultūras vērtību jautājumu risināšanu, 1939. gada oktobra vidū Vācijai bija svarīga Ziemeļ- un Austrumvācu pētniecības biedrība (*NOFG*) un citu ieinteresētu reiha iestāžu iesaistīšanās ar saviem priekšlikumiem un padomiem.¹ Tomēr Igaunijā šajā laikā sarunas par izceļošanas protokolu tuvojās beigām, un 15. oktobrī noslēgto Protokolu par Igaunijas vācu tautas grupas pārvietošanu uz Vāciju šie priekšlikumi būtiski neietekmēja. Kaut arī vienošanās teksts par kultūras vērtībām netika izvērsti tik plaši kā Latvijas gadījumā, ar laiku – līdz 1940. gada vasarai Vācija turpmāko starpvalstu sarunu un Protokola kopējās izpildes laikā panāca, ka Igaunijas puse atsevišķos gadījumos pieļāva valsts nozīmes kultūras pieminekļu kolekciju sadali un izvešanu.

Nacionālsociālistiskās Vācijas un Igaunijas sarunas par vācbaltiešu izceļošanu sākās 9. oktobrī.² Vāciju pārstāvēja tās sūtnis Hanss Froveins (*Frohwein*, 1887-1956) savukārt Igauniju – bijušais ārlietu ministrs un sūtnis Ungārijā Johaness³ Markuss (*Markus*, 1884-1969). Pirmajā sēdē kultūras jautājumi apspriesti netika, savukārt nākamajā – 12. oktobrī Vācijas Ekonomikas ministrijas (*Reichswirtschaftsministerium*) pārstāvis minēja, ka apakškomisija (acīmredzot saimniecisko jautājumu kārtošānai) neesot varējusi vienoties jautājumā par mākslas vērtību izvešanu.⁴ Pirmajos formulējumos par kultūras vērtībām tiek minēts, ka tikai ar Kultūras ministrijas⁵ atļauju drīkst izvest kolekcijas un priekšmetus ar

¹ *NOFG* 11. oktobra dokumentu Vācijas sūtniecība Tallinā saņēma 24. oktobrī, skat.: PAAA, Reval 96, Bd. 1, Bl. 213.

² *Hehn, J.v.* Die Umsiedlung...- S. 107.; *Lenz, W.* „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 2.

³ *Johannes*, literatūrā arī: *Hans*.

⁴ ERA, 957.f., 14.apr., 772.l., 147.lp.

⁵ Igaunju valodas variantā: Izglītības ministrija (*Haridusministeerium*), tas pats arī vēlāk parakstītajā Protokolā (Skat.: Turpat, 228. lp.)

māksliniecisku un kultūrvēsturisku nozīmi. Pēdējos projektos pirms Protokola noslēgšanas klāt nāca arī arhivāliju pieminējums.¹

Rezultātā 15. oktobrī abu pušu noslēgtajā Protokolā kultūras jautājumiem bija veltīta viena rindkopa, kas II pantā tika skatīta kopā ar saimnieciskiem jautājumiem: „Ņemt līdzi un izvest kolekcijas un priekšmetus ar māksliniecisku un kultūrvēsturisku nozīmi, kā arī arhivālijas ar vēsturisku vai kādu citu sabiedrisku nozīmi, drīkst tikai ar Igaunijas Kultūras ministrijas atļauju. Iesniegums šādas atļaujas saņemšanai ir jāiesniedz trīs mēnešu laikā”² (t.i. iesniegumi bija jāiesniedz līdz 15. janvārim). Šis formulējums atgādina pirmos priekšlikumus Līguma formulējumiem Latvijā oktobra pirmajā pusē (iespējams, Latvijas puses piedāvātos). Igaunijā Vācijas puses speciālisti noslēgtajā Protokolā nepaspēja iestrādāt sev labvēlīgus formulējumus,³ tomēr Vācijas puse turpmākajās sarunās, piemēram, risinot saimnieciskos jautājumus, skatīja arī kultūras vērtību tēmu.

Izceļošanas Protokolā ar Igauniju nebija paredzēts, ka notiks abu pušu speciālistu diskusijas par kultūras jautājumiem – priekšmetu izvešanai bija jāsaņem vienpusēja Igaunijas Izglītības ministrijas un tās pakļautībā esošās Pieminekļu padomes atļauja. Atbilstoši tam sākotnēji Igaunija un Vācija veidoja katra savas komisijas jautājumu izskatīšanai. Igaunijā – lai, piemēram, izvērtētu privātpersonām piederošās kultūras vērtības (sabiedrisko organizāciju likvidēšana oktobrī vēl nebija noteikta).⁴ Igaunijas puse komisijas izveidoja atsevišķi Tallinā (arhīviem) un Tērbatā (jautājumiem par dažādām kolekcijām – arhīviem, bibliotēkām, mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem); abu vadītājs bija Otu Līvs (*Liiv*, 1905-1942). Galīgā izšķiršana jautājumos par kolekciju atstāšanu Igaunijā

¹ Turpat, 73., 122. lp.

² Diktierte Option.- S. 473. (Dok.250).

³ Vēsturnieks Vilhelms Lencs, jaunākais, izceļošanas Protokola sagatavošanā īpaši uzsver Igaunijas delegācijas vadītāja J. Markusa pieredzi un nostāju. Viņš esot novadījis sarunas Tallinā no 9. līdz 15. oktobrim tā, ka panācis „uzvaru igauņu pusei”. V. Lencs citē Otto-Heinrihu Eliasu (*Elias*): „Šis izglītotais un pasauli pieredzējušais vīrs jau no paša sākuma aptina [ap pirkstu] savus vācu partnerus.” (Skat.: *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...* - S. 622.)

⁴ Sabiedriskās organizācijas, tajā skaitā arī vācu zinātniskās biedrības, kuru rīcībā bija kultūras vērtību kolekcijas 1939. gada beigās netika likvidētas; par to puses vienojās 1940. gada maijā.

piederēja Pieminekļu padomei un pieminekļu inspektoram Ērikam Laidam (*Laid*, 1904-1961).¹

Saskaņā ar noslēgto izceļošanas Protokolu vācu tautības iedzīvotājiem formalitāšu kārtošana un izbraukšana no Igaunijas bija jāveic īsā laikā, un novembra vidū iedzīvotāju pārvietošana pamatā bija beigusies. Šajā laikā notika intensīvs igauņu speciālistu darbs, pārbaudot izceļotāju bagāžu un aizturot kultūras vērtības. Latvijas nacistu līderis Erhards Krēgers atmiņās izteicās, ka salīdzinājumā ar Latviju, Igaunijā muitniekus gandrīz neesot bijis iespējams apiet un nekontrolēti izvest kultūras vērtības.² Savukārt Igaunijas lekslietu ministrijas darbinieks Oskars Angeluss savās atmiņās piemin, ka kāda korporācija izceļošanas akcijas sākumā vedusi savu arhīvu un varējusi sarunāt, lai Igaunijas muitnieki nav pārāk bargi.³ Ne viens, ne otrs nav uzskatāmi par objektīviem lieciniekiem, tomēr viņu minētais parāda, ka muitnieku darbs (vai viņu novērtējums izvedamajām lietām) nav skatāms viennozīmīgi, un ka iespējas izvest kultūras vērtības pastāvēja. Ja ne caur muitu, tad ar Igaunijā esošo diplomātu palīdzību vācu puses speciālisti izveda no Igaunijas vērtīgus priekšmetus, kas atradās pie privātpersonām vai likvidēt paredzētām organizācijām, par kuriem bija jālemj Igaunijas Pieminekļu padomei.⁴

Par aizturētajiem priekšmetiem, kā arī par citām Igaunijā palikušajām izceļotāju kolekcijām turpmāko atbildību uzņēmās pie Vācijas sūtniecības nodibinātā Vācu Fiduciārā pārvalde (*Deutsche Treuhandverwaltung*; saīsināti – *DT*),⁵ kas pārstāvēja pārvietoto vāciešu mantiskās intereses Igaunijā. Attiecībā uz privātpersonu kultūras vērtībām, kas palika Igaunijā, bija paredzēts, ka vai nu tās paliek izceļojušo personu īpašums, par kuru pārvaldību atbildību uzņemt Vācijas valsts, vai arī to īpašnieki saņemtu kompensācijas (t.i. bija paredzēta to pirkšana).⁶

¹ Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 6-7.

² Kroeger, E. Auszug... – S. 167.

³ Angelus, O. Die Umsiedlung der Estlanddeutschen... – S. 121.

⁴ BA-B, R153/ 1766 (PuSte sarakste ar N.f.Holstu)

⁵ Hehn, J.v. Die Umsiedlung...- S. 111.

⁶ Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 7.

Tāpat kā Latvijā, arī Igaunijā vācbaltieši bija neapmierināti ar starpvalstu sarunām un noslēgto Protokolu. Ja Latvijā situācija reiha (impērijas) vāciešu un vietējo vāciešu vidū lēnām atrisinājās sakarā ar Paritārās komisijas darbu un ar vācbaltiešu speciālistu iesaisti tās apakškomisiju darbā (kur bez viņu līdzdalības Vācijas valsts ierēdņi bija bezspēcīgi), tad Igaunijā vācbaltieši savu sašutumu un neapmierinātību puda memorandos, sarakstē un sarunās ar Vācijas sūtniecību un reiha iestādēm Berlīnē, kā arī ar Igaunijas valdību.¹ Piemēram, Igaunijas Literārās biedrība (*ELG*) meklēja atbalstu sūtniecībā pēc tam, kad Igaunijas Izglītības ministrija 19. oktobrī prasīja biedrību nodot tās pārstāvim kolekciju pagaidu pārvaldē (prasība bija nodot inventāra sarakstus un atslēgas).²

Savukārt 19. oktobrī gan pie Igaunijas valdības, gan arī Vācijas Ārlietu ministrijas vērsās Tērbatas vācu zinātniskās biedrības un korporācijas, cita vidū ierosinot veidot Vācijas un Igaunijas valdību kopīgu komisiju strīdīgo jautājumu izšķiršanai.³ Līdzīgu memorandu 5. novembrī saņēma Vācijas sūtniecība.⁴ Vēsturnieks J.f. Hēns uzsver šo Igaunijas vācu tautas grupas uzstājību. Tāpat viņš atzīmē, ka Vācijas – Igaunijas sarunās par saimnieciskajiem jautājumiem (novembrī – Tallinā, kur bija ieradies Vācijas pārstāvis ģenerālkonsuls Vilhelms Noldeke (*Nöldeke*); decembrī – Berlīnē, uz kuriem kā igauņu delegācijas vadītājs devās Igaunijas ekonomikas ministrs Leo Seps (*Sepp*)),⁵ vācu puse esot pieskārusies arī kultūras vērtību sadales principu pārskatīšanai un jau pieminētās abu pušu veidotas komisijas izveidei.⁶ Piemēram, Latvijā šajā laikā Vācija jau mēģināja veikt

¹ Piemēram, Georgs fon Kruzenštjerna esot Izglītības ministrijā centies panākt vienošanos par privātpersonu kolekciju izvešanu (Skat.: *Hehn, J.v. Die Umsiedlung...* - S. 120-121.)

² PA AA, Reval 96, Bd. 1, Bl. 188. Biedrība uz to atbildēja, ka tā neesot likvidēta un tāpēc neesot pamata nodot kolekciju pārvaldīšanu Igaunijas valdības pārstāvim (Skat.: Turpat, 189. lp.)

³ *Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...* - S. 4. Vēstuli parakstīja sekojošu organizāciju pārstāvi: Tērbatas docentu [apvienība] (*Dorpater Dozentenabend*), Dzimtenes zinātniskās izpētes institūts (*Institut fuer wissenschaftliche Heimatforschung*), Akadēmiskā Lutera biedrība (*Akademische Luthergesellschaft*), Vācu ģeoloģiskā biedrība (*Deutsche Genealogische Gesellschaft*).

⁴ *Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...* - S. 4-5.

⁵ Vairāk par 1939.-1940. gada ziemas sarunām skat.: *Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...* - S. 7-9.

⁶ *Hehn J.v. Die Umsiedlung...* - S. 153-154.; ERA, 1108.f., 5.apr., 969.l., 23.lp. (07.11.1939); Interesanta ir igauņu puses nostāja par kolekciju nedalāmību, ko piemēram, decembrī Berlīnē L. Seps mēģināja attiecināt arī uz eventuāli izvedamajām kultūras vērtībām, kuras būtu turpmāk brīvi pieejamas Igaunijas pētniekiem. Šādu variantu (t.i. izvešanu vispār) ātri vien principā noraidīja Igaunijas valdība (Skat.: *Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...* - S. 8.)

nākamo soli – centās panākt, lai latviešu puse atsakās no tur noslēgtā Līguma teksta ievērošanas attiecībā uz Patitārās komisijas darbu.¹

Vācijas atbildīgo iestāžu sarakstē 1939. gada beigās tika precizēti saraksti ar kultūras vērtībām, kuru izvešana no Igaunijas būtu jāpanāk.² Starp kolekcijām dominēja tādas, kas orientējās uz ģenealogiskajiem materiāliem, ieskaitot baznīcu grāmatas; attiecībā uz pēdējām bija jāpanāk arī iespēja tās fotokopēt, ja neizdosies izvest oriģinālus.³

Jau iepriekš minēts, ka Vācijas puse efektīvākai savu prasību realizēšanai arhīvu materiālu sadales jautājumos izveidoja Arhīvu komisiju darbam Baltijā. Tās vadītājs Johaness Paprics piedalījās Latvijas–Vācijas Paritārajā komisijā, kā arī organizēja arhīvu materiālu kopēšanas darbus.⁴ Vācijas arhīvu komisijas sastāvā Igaunijā no februāra darbojās Wolfgang Arturs Momzens,⁵ kuram par palīgu tika nozīmēts Karls fon Strickis, kurš līdz 1940. gada janvārim bija strādājis apakškomisiju darbā Latvijā.⁶ Otrs palīgs bija Heinrihs Lākmans (*Laakmann*, 1892-1955). Februāra mēnesī, Vācijas pārstāvji strādāja, piemēram, pie *ELG* arhīva pārskata veidošanas,⁷ kas acīmredzot kalpoja par pamatu pusei pusei turpmākajām starpvalstu sarunām par kolekcijas sadali.

Starpvalstu sarunās no 1940. gada janvāra igauņu puse bija pretimnākoša un apsprieda iespēju sadalīt kultūras vērtības.⁸ Tomēr līdz pat pavasarim, lai arī detalizēti tika

¹ Kaut arī abu pušu speciālistu darbs Paritārajā komisijā Latvijā šajā laikā vēl nebija vainagojies ar Vācijai labvēlīgiem lēmumiem, tieši decembris bija laiks, kad vācieši izstrādāja jaunu taktiku saunām ar Latviju, un, iespējams, vēlējās līdzīgu savas delegācijas darbības modeli izveidot arī Igaunijā.

² Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 5.

³ Latvijā, piemēram, baznīcu grāmatu izvešana un fotokopēšana bija paredzēta jau Līgumā; Igaunijā vācijas pusei tas bija jāpanāk starpvalstu sarunās, kas notika saistībā ar Protokola izpildi.; Vācijas iestāžu sarakste par to bija jau no izceļošanas sākuma.

⁴ J. Paprics par komisijas vadītāju bija ieselts 13.1.1940; Latvijā viņš ieradās februārī.

⁵ Momsens un Paprics ieradās Tallinā no Rīgas 22.un 23.02.1940. (Skat.: PA AA, Reval 97, Bd.5., Dok.: „Deutsche Gesandtschaft Riga; An: Deutsche Gesandtschaft in Reval; 19.02.1940.)

⁶ Skat.: Lenz, W. Die baltischen Archivfilme... – S. 312.

⁷ V.A. Momsens apgalvoja, ka biedrības arhīvam neesot inventāra sarakstu un tas esot sakārtots nepārskatāmi (Skat.: Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 11, 33, mit Anm. 36); Šāds apgalvojums pārsteidz, jo kādā citā reizē vācu puses pārstāvji konstatēja, ka Igaunijā visi valsts aizsargājāmie pieminekļi esot rūpīgi uzskaitīti un reģistrēti. Pie tam no 1935. gada par arhīvu atbildīgs bija Tallinas pilsētas arhivārs Paula Johansens, kurš cita vidū strādāja arī pie jauniem arhīvu reģistriem (Skat.: *Jūrjo, Indrek*. Das Archiv des Historischen Museums Estlands // Berichte und Forschungen. – Nr. 1. – 1993, S. 147.)

⁸ *Hehn J.v.* Die Umsiedlung...- S. 154.; Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 5-7.;

apskatītas iespējas sadalīt kolekcijas, Vācija palika gandrīz pie tā paša rezultāta, kāds bija 1939. gada beigās – Igaunija skaidri formulēja kultūras vērtību nozīmi zemes vēsturei un stingri uzraudzīja to pārvaldi Igaunijā, nepieļaujot to nekontrolētu izvešanu. Berlīnes sarunu laikā, delegācijas, nespēdamas vienoties par principiem kultūras vērtību sadalei,¹ nolēma izskatīt noteiktas kolekcijas, lai uz praktisku piemēru pamata redzētu, „cik lielā mērā pušu viedokļi (*Standpunkt*) var tuvoties”.² Izvēlētas bija četras kolekcijas: Georga fon Kruzenštjerna (*Kruzenstjern*, 1899-1989) ģenealoģisko materiālu (attēlu materiāls un dokumenti) kolekcija; dabaszinātnieka A. Rosenberga (*Rosenberg*) paleontoloģiski-osteoloģiskā kolekcija; *ELG* un Igaunijas Teātra savienības kolekcijas.³ Sākumā sarunas turpinājās līdzīgi kā iepriekš, tomēr no 1940. gada februāra līdz aprīlim situācija mainījās par labu Vācijai, un tā panāca, ka Igaunija piekrit veidot paritāru komisiju („*paritätisch besetzte Sachverständigen-Kommission*”; turpmāk – Komisija) kultūras vērtību sadalei. Valdības 1940. gada 6. aprīlī apmainījās ar vairākām notām, to vidū arī par kultūras vērtībām.⁴ Minētajā notā (t.s. Berlīnes protokols jeb vienošanās) puses katra formulēja savu viedokli par kolekciju sadales principiem. Dokumenta pielikumā uzskatīts, kā sadalāmas konkrētās četras kolekcijas – kas ir izvedams, kas atstājams, un par ko ir jālemj Komisijai. Tajā pat laikā Komisijai bija dotas tiesības izlemt par pielikumā neminētiem konkrētiem *ELG* piederošiem priekšmetiem, kā arī lemt par visām pārējām privātu un juridisku personu „līdz šim neminētām materiālām vērtībām”.⁵

Puses lēma, ka Kruzenštjerna kolekciju un Teātra savienības kolekciju (izņemto, ja starp savienības materiāliem būtu liecības, kas attiecas uz Tallinas pilsētas teātri) var izvest; A. Rozenberga kolekcijai bija jāpaliek Igaunijā, bet Pieminekļu padomei bija

¹ Igaunijas un Vācijas sarakstē ir līdzīgi formulējumi kā Latvijas – Vācijas sarunās, kad tika pamatota kultūras vērtību nozīme vienai vai otrai pusei – „vācu vēsturei” vai „Igaunijas zemes vēsturei”; šajā apakšnodaļā tie netiek sīkāk apskatīti.

² Citēts pēc: *Hehn J.v. Die Umsiedlung...*- S. 154.; Skat. arī: *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...*- S. 611.

³ Igaunijas puses apspriede 1940. g. janvāra beigās (Skat.: ERA, 1108. f., 5. apr., 969. l., 25. lp. (Apspriede Igaunijas Izglītības ministrijā, 27.01.1940); Par sarunām Berlīnē 1940. g. 3.-9. februārī skat.: Turpat, 27.-35.lp.

⁴ Diktierte Option....- S. 499-505. (Dok. 264; *Notenwechsel ueber Kulturgüter vom 6. April 1940*); *Hehn J.v. Die Umsiedlung...*- S. 155.; *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...*- S. 611.

⁵ Diktierte Option....- S. 499. (Dok. 264)

jāvienojas ar Vācu Fiduciāro pārvaldi (un mantinieci M. Rozenbergu) par tās pirkšanas summu. Par *ELG* materiāliem puses izstrādāja detalizētu kolekciju sarakstu to sadalei, kas bija jārealizē Komisijai (īpaši skrupulozi uzskaitot muzejieskos priekšmetus). Divos gadījumos par *ELG* kolekcijām delegācijas nevarēja vienoties, un dokumentā tika paredzētas turpmākas sarunas Tallinā. Runa bija par: 1) kultūrvēsturiskiem priekšmetiem, kas liecināja par amatniekiem un cunftēm; 2) priekšmetiem (tajā skaitā mākslas darbiem) no t. s. „Tallinas istabas” („*Revaler Zimmer*”; arī: „*Revalensia*”). Tāpat dokuments paredzēja, ka, ja puses nespēs vienoties šajos jautājumos, priekšmeti kā Vācijas valsts īpašums būs jāizstāda publiski Tallinā kādā vācu sūtniecībai piederošā ēkā.

Igaunijas puses piekāpšanās attiecībā uz Komisijas veidošanu bija Vācijas delegācijas panākums līdzīgi kā tas bija sarunās ar latviešu pārstāvjiem (pie tam, jau no janvāra beigām vācieši Latvijā ar Paritārās komisijas palīdzību jau guva sev labvēlīgus lēmumus). Igaunijas gadījumā Vācija jautājumus par dažādām priekšmetu grupām nodalīja vēl vairāk nekā Latvijā – tā nodalīja sarunas par baznīcu grāmatām no pārējiem jautājumiem (piemēram, Latvijā tas tika skatīts kopā ar arhīvu sadali). Šis jautājums bija fiksēts tajā pat 6. aprīļa notā: Vācija paziņoja, ka tā nesūtīs uz Tallinu speciālistus darbam Komisijā, pirms nebūs panāktas konkrētas vienošanās par baznīcu grāmatām.¹

Par šī jautājuma nozīmību Vācijai liecina, piemēram, tas, ka Tallinā darbojās arī Reiha dzimtu pārvaldes (*RfS*) vadītāja vietnieks Gerhards Kaizers (*Kayser*).² Vācu puse vēlējās saņemt maksimāli visas vācu draudžu grāmatas vai arī nodrošināt to kopēšanu vai norakstu veikšanu. Igaunijas pusei Vācijas pārstāvji minēja arī iemeslu – to, ka izceļojošajiem vācbaltiešiem reihā būs nepieciešamas izziņas par ārisku izcelsmi (*Nachweis arischer Abstammung*). Vācu puse minēja, ka savādāk būs jāiesaista pārāk liels

¹ Turpat.; Iepriekš sarunās Igaunijas pārstāvji puda nostāju, ka no arhīviem baznīcu grāmatas netiks dotas (Skat.: *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...* - S. 612-613.

² *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...* - S. 613.; G. Keizers, tāpat kā citi atbildīgie reiha ierēdņi, darbojās gan Igaunijā, gan arī Latvijā; viņš vairāk darbojās tieši Tallinā, Rīgā šo jautājumu izlemšanu deleģējot J. Papricam (Skat.: BA-B, R 153/ 1728., Bl. 60.)

daudzums igauņu ierēdņu vēlākā sarakstē par nepieciešamajām izziņas no Igaunijā palikušajiem materiāliem.¹

1940. gada 9. maijā valstis apmainījās notām, kurās fiksēja panāktās vienošanās par baznīcu grāmatām – igauņu puses piekrišanu izvest noteiktu draudžu oriģinālās baznīcu grāmatas par laika periodu no 1834. līdz 1926. gadam, pretī bez maksas saņemot to kopijas.² Tāpat vācu puse varēja fotografēt visus valsts un pašvaldību arhīvu dokumentus, kas tai bija nepieciešami.³ Kā atzīmē vēsturnieks V. Lencs, jaunākais, vienošanās par baznīcu grāmatām bija saistīta ar šajā laikā slēgtajiem Igaunijas un Vācijas saimnieciskajiem nolīgumiem, piemēram, attiecībā uz biedrību īpašumiem.⁴

Līdzīgi kā Latvijā, arī Igaunijā notika kultūras vērtību fotografēšanas un fotokopēšanas akcijas.⁵ Arhīvu fotokopēšanas akciju Igaunijā vadīja jau minētie J. Paprics un V.A. Momsens. Vēsturnieks P. Versters min 1940. gada aprīli kā laiku, kad vācu speciālisti uzsāka darbu, fotografējot dokumentus Igaunijas arhīvos.⁶ Līdz ar 9. maija

¹ ERA, 1108. f., 5. apr., 969. l., 38.-40. lp. (dok.: „Aufzeichnung ueber die Handhabung der Auslieferung und Aufuhr deutscher Kirchenbuecher aus Estland“; Igaunijas Ārlietu ministrija to 23.02.1940. pārsūtīja Izglītības ministrijai); Līdzīgs dokuments: PAAA, Reval 97, Bd. 5.

² PAAA, Reval 97, Bd. 6., dokumenti: „H. Frohwein; an: A. Piip; 09.05.1940“; „A. Piip; an: H. Frohwein; 09.05.1940“. Vācu puses nota publicēta: Diktierte Option...- S. 513-514. (Dok. 269); Dokumentā ir uzskaitītas tās draudzes, kuru baznīcu grāmatas izvedamas no Igaunijas. Izceļošanas laikā šie materiāli atradās vai nu pie liekvidējamajām draudzēm vai arī bija Igaunijas lekslietu ministrijas krājumā (arhīvā). Neskatoties uz šo atļauju, netika iezvestas visas minētās baznīcu grāmatas (Skat.: Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...- S. 613.; Par izvešanai atļauto Olai baznīcas vācu draudzes baznīcu grāmatu esamību vēl 1941. gadā Tallinā skat: BA-B, R1509/ 1773, dok.: „19.12.194.1“ (Izraksts no H. Špēra 17.12.1941. ziņojuma)

³ Turpat. (Vācijas Ārlietu ministrijas pārstāvja V. Noldekes sūtniecībai Tallinā 11.05.1940. sūtītie maija sākuma sarakstes dokumenti (noraksti) sparp Ārlietu ministriju un Izglītības ministriju); P. Versters min, ka fotokopēšanas darbi Igaunijā esot sākušies jau aprīlī (Skat. Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung...- S. 9.); iespējams, aprīlī tie vēl bija sagatavošanās darbi ar speciālistu un tehnikas nodrošināšanu. Piemēram, Vācijas Ārlietu ministrijas un Izglītības ministrijas sarakstē 6. maijā minēts, ka darbinieki un tehnika jāņem no Latvijas (apmēram 6-8 darbinieki) (Skat.: PAAA, Reval 97, Bd. 6).

⁴ Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler“...- S. 13. ; V. Lencs citē kādu vēlāku Ekonomikas ministrijas pārstāvja izteikumu arhīvu komisijas loceklim V.A. Momzeman, ka pēdējam neesot nojausmas, ko šīs baznīcu grāmatas esot maksājušas („Was ihre Kirchenbuecher uns gekostet haben, ahnen Sie nicht“) (Skat.: Turpat.); Puses vienlaicīgi vienojās, ka biedrības likvidējamās līdz 12. jūnijam (Skat.: Diktierte Option...- S. 508-511. (Dok. 267; Notenwechsel ueber das Vermoegen von Vereinen vom 09.05.1940); Dokumenta pielikumā uzskaitītas 38 biedrības un ģimenes legāti (*Familienvereine*).

⁵ Mākslas pieminekļu fotografēšana Igaunijā sākās jau pēc PSRS okupācijas – 22. jūnijā, tāpēc tā apskatīta apakšnodalā par PSRS un Vācijas sarunām.

⁶ Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung ...- S. 9.

Vācijas un Igaunijas notu apmaiņu par baznīcu grāmatām un citiem uz to brīdi panāktajiem nolīgumiem, vācu pusei bija dota iespēja fotografēt visus tai nepieciešamos arhīvu materiālus. Ņemot vērā, ka vēlāk kopīgajā Komisijas arhīvu apakškomisijā valdīja koleģiāla gaisotne (pēc vācu delegācijas pārstāvju sniegtajām ziņām), tad jāpieņem, ka vācieši līdz 1940.gada jūnija vidum fotografēja visu, ko bija plānojuši un ko atļāva viņu rīcībā esošie resursi (darbinieki un tehniskie līdzekļi).

Vācijas ierēdņi interesējās arī par citām kolekcijām, par kurām igauņu puse sarunas noraidīja, piemēram, par Tallinas Mengalvju nama (Melngalbu brālības) kolekcijām un par Bernta Notkes (*Notke*) darbiem Tallinas baznīcās („Nāves deju” Sv. Nikolaja baznīcā un altāri no Svētā Gara baznīcas).¹ Par Melngalvu brālības kolekcijām marta beigās Igaunijas tieslietu ministrs atzina, ka biedrība pagātnē ir uzskatāma par daļu Tallinas pilsētas pārvaldes un attiecīgi tās kolekcijas – par tādām, kas attiecas uz visas Igaunijas (Tallinas) vēsturi, ne tikai uz vācu tautas grupu.² Vācieši no savas puses centās organizēt kolekciju pārņemšanu Vācijas valsts īpašumā un pārvaldīšanā (piemēram, sūtniecības vadībā izstādīt reiham piederošās telpās).³

Savukārt attiecībā uz baznīcu interjera priekšmetiem pat Vācijas ārlietu ministrijas pārstāvis 1940. gada jūnijā atzina, ka „Berlīnes sarunas” un aprīlī noslēgtās vienošanās neparedzēja šo pieminekļu izvešanu, bet – ja vācu delegācijai vēlas, , tā var mēģināt tos dabūt (*herauszuverlangen*).⁴

¹ Jau no izceļošanas sākuma vācu puses sarakstē kā vieni no vērtīgākajiem baznīcas (sagrādās) mākslas priekšmetiem minēti Notkes darbi.

² PA AA, Reval 97, Bd. 6, Dok.: „Uebersetzung. Justizkanzler A. Palvadre; an: Schwarzhaeupter-Bruderschaft zu Tallinn; 29.03.1940., Nr.327.”

³ PA AA, Reval 97, Bd. 6, dokumenti: „[Frohwein]; Notitz fuer eine unverbindliche Besprechung der Schwarzhaeupterhaus-Frage; [22.05.1940]”; „Frohwein; an: AA; 20.05.1940.” (melnraksts vēstulei); „Frohwein; Telegramm; an: [AA]; 04.06.1940.”; un citi dokumenti lietā. Projektu vidū bija arī priekšlikumi par pašas Mengalvju ēkas izmantošanu, piemēram, kopīgam vācu-igauņu kultūras institūtam, kas vēl būtu jānodibina.

⁴ PA AA, Reval 97, Bd. 6, dok.: „[Grosskopf?]; an: Ges.Reval; 27.06.1940”; Ārlietu ministrijas pārstāvis atbildēja uz Fraohweina 3. jūnija vēstuli, kuru viņš bija nosūtījis arī DUT Berlīnē Piemēram, 6.4.1940. dokumentā iestrādātais igauņu delegācijas formulējums, ka nedrīkst izvest priekšmetus, kas „ieguvuši vispārēju kultūrvēsturisku nozīmi un kopš ilgāka laika pieder pie zemes ievērojamiem apskates objektiem (*Sehenswuerdigkeiten*)”, iespējams, attiecās tieši uz šiem pieminekļiem. (Skat.: Diktierte Option...- S. 499 (Dok. 264)).

Pirms skatīt Vācijas un Igaunijas delegāciju darbu Komisijā, jāpiemin, ka igauņu atbildīgo amatpersonu rīcībā bija informācija par Latvijā notikušo kultūras vērtību sadali, tajā skaitā par priekšmetiem, kas attiecās uz Igaunijas vēsturi un kas bija doti vācu pusei izvešanai no Baltijas. 1940. gada 12.-16. martā Igaunijas pārstāvji Tērbatas Valsts arhīva direktors O. Līvs un šī arhīva darbinieks H. Fišers (*Fischer*)¹ uzturējās Rīgā, kur iepazinās ar Paritārās komisijas darbu, īpaši ar mākslas kolekciju sadali Rīgā un Jelgavā (par tām šajā laikā tika pieņemti galīgie lēmumi).²

2.2.1. Komisijas darbs kultūras vērtību sadalei 1940. gada maijā un jūnijā

Kopīgajā Igaunijas un Vācijas delegāciju veidotajā Komisijā abas puses pārstāvēja speciālisti, kas jau darbojās savu valstu vienpusējās komisijās. Igaunijas delegācijas vadītājs bija Juhans Vasars (*Vasar*, 1905-1972) – Izglītības ministrijas Zinātnes un mākslas nodaļas vadītājs. Tāpat tajā darbojās: Ēriks Laidis, pieminekļu aizsardzības inspektors (delegācijas vadītāja vietnieks); Otu Līvs – Tērbatas Valsts arhīva direktors; Frīdrihs Pukso (*Puksoo*, 1890-1969), Tērbatas Universitātes bibliotēkas vadītājs; Armins Tūlse (*Tuulse*, 1907-1977) mākslas vēsturnieks, Tērbatas Universitātes profesors.³

Vāciju pārstāvēja: delegācijas vadītājs Heinrihs Harmjancs; Nīls fon Holsts – atbildīgais par muzejiem un mākslas kolekcijām, kurš jau darbojās Latvijā Paritārās komisijas sastāvā; Johanness Paprics, Valsts arhīva direktors, kurš tāpat darbojās paralēli Latvijā un bija arī Vācijas Arhīvu komisijas vadītājs; „*Ahnenerbe*” pārstāvis ģeogrāfs Hans Švalms (*Schwalm*, dz.1910), atbildīgais par bibliotēku jautājumiem;⁴ vācu sūtniecības

¹ Anna Lougas min, ka tas, iespējams, bija Hermanis Fišers, kurš 1936. gadā beidza Tērbatas Universitāti (Skat.: *Lougas, A.* Baltisaksa kunstivarde küsimusi...- Lk. 100.)

² 28.03.1940. O. Līvs nosūtīja pieminekļu inspektoram E. Laidam H. Fišera 18.03. sastādītu ziņojumu par darbu Rīgā no 12. līdz 16.martam (Skat.: ERA, 1108.f., 5.apr., 972.l., 5.-9.lp.)

³ *Hehn J.v.* Die Umsiedlung...- S. 155.; ERA, 1108.f., 5.apr., 982. l., 112., 117-120.lp.

⁴ Vēlāk Švalms darbojās Vācijas komisijā mūsdienu Slovērijas teritorijā (tobrīd Itālijas), kur bija atbildīgs par no turienes izceļojušo vāciešu baznīcu grāmatu fotokopēšanu; pēc tam darbojās „*Ahnenerbe*” uzdevumā Skandināvijā (Skat.: *Kater, M.H.* Das „*Ahnenerbe*” der SS...- S. 169-170.); no 1941.g. bija arī ārštata profesors Poznaņas (vācu) Valsts universitātē.

pārstāvis Nikolaus fon Šleinics (*von Schleinitz*).¹ Delegācijas vadītājs H. Harmjancs tāpat bija jau līdzdarbojies Latvijas kultūras vērtību sadales jautājumos, tikai – neklātienē, būdams Berlīnē.²

Komisija sāka darboties 1940.gada 27. maijā un tās darbs jūnijā, kad Igauniju 17. jūnijā okupēja PSRS, vēl nebija pabeigts.³ Pirmajā kopīgajā sēdē tā konkrētus lēmumus par kolekciju sadali nepieņēma.⁴ Līdz 1940. gada 17. jūnijam Komisija sanāca vēl 31. maijā un 13. jūnijā, attiecīgajās dienās parakstot divus protokolus un to pielikumus par kultūras vērtību sadali – tie bija par arhīviem un bibliotēkām.⁵

Vienošānās par arhīvu sadali notika samērā ātri. Par pirmajām sēdēm Vācijas sūtnis pat rakstīja uz Berlīni, ka tās notiekot labā atmosfērā.⁶ Kaut delegācijām bija grūtības pieņemt otras puses viedokli „par vērtību sadales principiem” (kas jau bija pretrunīgi t.s. 6. aprīļa „Berlīnes protokolā”), J. Paprics novirzīja šos strīdus uz praktisku jautājumu izskatīšanu un panāca, ka puses delegē strīdīgos jautājumus izšķirt apakškomisijai (kuru vadīja viņš un O. Līvs). Arhīvu apakškomisijas darbs noritēja raiti un draudzīgā un koleģiālā atmosfērā – vismaz tā savos ziņojumos atskaitījās J. Paprics un V. A. Momzens.⁷ Komisija izvērtēja aptuveni 70 privātpersonu īpašumā esošus arhīvus.⁸ Komisijas lēmumi par grāmatu sadali nenotika tik ātri, kam par pamatu bija delegāciju nespēja vienoties par kompensācijas apmēru (pirkšanas cenu) Igaunijā paliekošajiem eksemplāriem (igauņi to

¹ *Hehn J.v. Die Umsiedlung...* - S. 155.

² Iespējams, ka H.Harmjancs, kuram bija plašas pilnvaras attiecībā uz tautsvāciešu garīgo un mantisko mantojumu, būdams Baltijā, ietekmēja arī sarunas Latvijā, kur šajā laikā Vācijas delegācija panāca sev labvēlīgus lēmumus.

³ *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten ..* – S. 613. Komisija kopā apstiprināja 4 protokolus par kultūras vērtību sadali – divus līdz 1940. 17. jūnijam un divus pēc tam; Komisijai kopā bija sešas sēdes.

⁴ BA-B, R 153/ 1728, Bl. 79.-81.; ERA, 1108.f., 5.apr., 981. l., 6.-7. lp. (Lietās atrodas atbilstoši J. Paprica piezīmes par sēdēm un Igaunijas puses protokoli par tām)

⁵ ERA, 1108.f., 5.apr., 982. l, 1.-38.lp.; Pielikumos – apakškomisiju sagatavotie saraksti. Nākamā sēde bija paredzēta 21. jūnijā (Skat.: BA-B, R 153/ 1728, Bl. 85.)

⁶ *Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...* - S.14. Piemēram, V. Lencs šo optimismu vērtē kā pārspīlētu, jo J. Paprica piezīmēs par pirmo sēdi redzamas viedokļu nesaskaņas delegāciju vidū – kārtējo reizi par kultūras vērtību sadales principiem. (Skat.: Turpat)

⁷ Vairāk par arhīvu apakškomisijas darbu skat.: Turpat, 15-17. lpp.

⁸ Turpat.

esot uzskatījuši par augstu).¹ 31. maijā un 13. jūnijā Komisija kopā apstiprināja 8 arhīvu apakškomisijas protokolus un 3 bibliotēku apakškomisijas protokolus.²

Grūtāk delegācijām bija vienoties par mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem. Pirmām kārtām, Igaunijas puse nevēlējās ļaut izvest privātpersonu biedrībām (muzejiem) deponētos valsts nozīmes kultūras pieminekļus. Kā iespējamais risinājums tika apspriests variants par to, ka šīs vērtības pāries Vācijas īpašumā, bet paliks Igaunijā un vienlaikus būs sabiedrībai pieejamas, t.i., būs izstādītas. Otrkārt, attiecībā uz ELG muzejiskajām kolekcijām puses mēģināja katra pa savam interpretēt „Berlīnes protokola” tekstu. Igaunijā vēlējās jaunas vienošanās (valdību līmenī) par šiem jautājumiem; savukārt vācu puse vēlējās jautājumus izšķirt Komisijā, izvirzot no savas puses jaunas prasības priekšmetu izvešanai.³

Igaunijas delegācija 31. maijā iesniedza priekšlikumus sarunu partneriem turpmāk Komisijā izskatāmajiem jautājumiem, kurā pauda arī vēlmi mainīties ar kultūras vērtībām, īpaši ar senvēstures un dabaszinātniskajām kolekcijām.⁴ Nākamajā sēdē Vācijas delegācija delegācija atbildēja uz šo priekšlikumu ar detalizētiem sarakstiem, kuros atsevišķi uzskaitīja, ko maiņas ceļā varētu iegūt Igaunija, un ko – Vācija.⁵ Minētajos sarakstos vācu delegācija no savas puses piedāvāja Igaunijai no Latvijas sev jau iegūtos senvēstures priekšmetus, kā arī mākslas darbus, kas pārsvarā nāca no Rīgas kolekcijām.⁶ To varētu uzskatīt par Igaunijas delegācijas vēlmju piepildījumu, ja vien Vācija pretī neprasītu Berna

¹ Turpat, 15. lpp.

² ERA, 1108.f., 5.apr., 982. l., 12. lpp.

³ Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 15.

⁴ ERA, 1108.f., 5.apr., 981. l., 13. lpp.

⁵ Turpat, 18.-21.lpp.

⁶ Turpat, 19.-20.lpp. Sarakstā uzskaitīti gandrīz visi vērtīgākie muzejiskie priekšmeti, ko Vācijas delegācija bija „izcīnījusi” vācu-latviešu Paritārajā komisijā, ieskaitot bijušā Doma muzeja kolekcijas priekšmetus, kas 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā bija nākuši no Igaunijas teritorijas kā arheoloģiskie savrupatradumi (ieskaitot t.s. „Keizara Otona trauku” – „byzantische kupferne Taufschale”), kā arī – darbus no Rīgas pilsētas mākslas muzeja. Atsevišķos gadījumos priekšmeti nav nosaukti, bet gan tikai to raksturs vai iepriekšējā atrašanās vieta, piemēram: „Lietišķās mākslas priekšmeti (*Kunsthandwerk*) no Igaunijas, kas atradās muzejos Rīgā, Jelgavā un Liepājā.” Šāds formulējums pavēra ceļu tirgošanās iespējām, jo ar to varēja saprast dažādas vērtības priekšmetus. Piemēram, viens no vērtīgākajiem būtu T. Heinca 17. gs. darinātā lasāmpulsts no Jelgavas, ko igauņi labprāt būtu ieguvuši, jo T. Heinca bija Tallinas meistars un tās pilsonis (Skat.: Lougas, A. Baltisaksa kunstivarde kūsimumi... - Lk. 107.)

Notkes darbus no Tallinas baznīcām (fragmentu no „Nāves dejas” un altāri) un arī citus vācu mākslas (vai lietišķās mākslas) darbus no Igaunijas krātuvēm.¹ 13. jūnija sēdē delegācijas nepieņēma lēmumus par mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem, kaut apsprieda *ELG* kolekciju sadali (kā tas bija paredzēts „Berlīnes protokolā”).² Savukārt par maiņas piedāvājumus puses nolēma apspriest nākamajā reizē un uzdeva apakškomisijai turpināt izstādāt priekšlikumus, kā arī runāt ar atbildīgajām iestādēm par formalitāšu kārtošānu.³

Pirmo lēmumu par mākslas darbiem Komisijas pieņēma jau pēc Igaunijas okupācijas (17. jūnijā) – tas bija saraksts, ko apakškomisija mākslas un kultūrvēsturisko priekšmetu izvērtēšanai sastādīja no 28. maija līdz 20. jūnijam, izvērtējot privātpersonu īpašumus.⁴ Igaunijā paliekošie mākslas darbi (36 vienības) pārgāja Vācijas valsts īpašumā, un tie bija jāizstāda publiski. Aptuveni 220 darbus vācu puse drīkstēja izvest.⁵ Komisija 21. jūnijā pieņēma lēmumu arī par jūnija pirmajā pusē arhīvu un bibliotēku apakškomisijās sastādītajiem sarakstiem.⁶

Komisijā Igaunu delegācijā 21. jūnijā piedalījās tie paši speciālisti, kas arī maija beigās un jūnija sākuma sēdēs. Vēlāk, jūlijā Komisijas igauņu delegāciju papildināja jauni dalībnieki, kas acīmredzot pārstāvēja jauno okupācijas varu. Var piekrist vēsturniekam V. Lencam par to, ka varu maiņa Komisijas darbu neietekmēja,⁷ precīzāk – neietekmēja uzreiz, vismaz ne tās sēdē 21. jūnijā.⁸ Tāpat Igaunijas okupācija sākotnēji neietekmēja dokumentu fotokopēšanu, un jūnija otrajā pusē (līdz septembrim) tā varēja turpināties.⁹

¹ ERA, 1108. f., 5. apr., 981. l., 21. lp.; Prasīto priekšmetu sadalījums pa grupām: baznīcu mākslas priekšmeti; priekšmeti, kas raksturotu izceļojošo vācu tautas grupu (amatniekus, tirgotājus); lietišķās mākslas priekšmeti, ieroču u.c. (tajā skaitā no *ELG*); mākslas darbi (tajā skaitā no *ELG*).

² BA-B, R 153/ 1728, Bl. 86.-88. (J. Paprica piezīmes par sēdi 13.06.1940).

³ Turpat.

⁴ ERA, 1108. f., 5. apr., 982. l., 39. lp.

⁵ Turpat, 97.-101. lp.

⁶ Turpat, 39. lp. (Apstiprināja arhīvu apakškomisijas protokolus Nr. 9.-15., kas bija sastādīti no 6. līdz 16. jūnijam, un bibliotēku apakškomisijas: Nr. 4.-5., kas sastādīti 8. un 20. jūnijā; visi pielikumi: Turpat, 40.-96.lp.)

⁷ Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 18.

⁸ Igaunijas Republikas valdība atkāpās šajā pat datumā - 21. jūnijā.

⁹ Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung...- S. 11.

Vācu delegācijas pārstāvji minēja, ka visi arhīvu materiāli (izvērtēti bija privātpersonu materiāli), ko bija ļāvusi izvest Komisija, tika izvesti. Tas gan notika jau PSRS okupācijas laikā – jūlijā un augustā.¹ Savukārt, kaut arī 6. aprīļa „Berlīnes protokols” pieļāva pieļāva Komisijai sadalīt *ELG* arhīvu un bibliotēku, tas tomēr netika darīts ne pirms ne arī pēc Igaunijas okupācijas, un kolekcijas palika Igaunijā.²

Apskatot Igaunijas un Vācijas sarunas, redzams, ka, kaut arī pušu noslēgtajā Protokolā par vācbaltiešu pārvietošanu kultūras vērtību sadale bija atrunāta vispārēji, un igauņi sākotnēji nepiekrita kopīgas paritāras komisijas izveidei, tomēr ar laiku – līdz 1940. gada pavasarim – Vācija panāca Igaunijas piekāpšanos. Igaunijai Vācijas spiediena rezultātā nācās piekāpties gan par valsts nozīmes pieminekļu (konkrētu kolekciju) sadali, gan arī par Komisijas izveidi. Tāpat kā Latvijā, Igaunijā Komisija izskatīja konkrētas kolekcijas, tikai atšķirība bija tā, ka sākotnējais uzdevums bija noteikts starpvalstu dokumentos (notās) – t.i. tajos bija uzskaitītas konkrētas kolekcijas. Kolekciju uzskaitījums un eventuāla sadale aizstāja nepieciešamību vienoties par formulējumiem kultūras vērtību novērtējumā (piemēram, par to, cik tās iz nozīmīgas vienai vai otrai pusei). Latvijas gadījumā, piemēram, dokumentos (Līguma papildu protokolā) konkrētas kolekcijas (t.i. to tīpašnieki) minētas netika, bet bija mēģināts formulēt un klasificēt tās atbilstoši vispārējam raksturojumam. Strīdu izšķiršana vērtējumu jautājumos bija atvēlēta Paritārajai komisijai.

Igaunijā kopīgā starpvalstu komisija kultūras vērtību sadalei sāka strādāt 1940. gada maija beigās – t.i. nepilnu mēnesi pirms PSRS okupācijas, un šajā laikā tā lēmumus par kolekcijām pieņēma divās sēdēs. Atšķirībā no Latvijas, kur pirmie tika sadalīti kultūrvēsturiskie un mākslas priekšmeti, bet arhīvu materiālu sadale (un kopēšana) kavējās, Igaunijā tieši lēmumi arhīvu jautājumos tika pieņemti kā pirmie, bet par muzejiskajiem priekšmetiem puses diskutēja ilgāk, līdz Komisijas darbu pārtrauca PSRS

¹ Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...- S. 614.

² Jürjo, I. Das Archiv des Historischen Museums Estlands...- S. 147.; Bibliotēka pēc kara nonāca Igaunijas PSR Zinātņu akadēmijas bibliotēkā, bet lielākā daļa arhīva – Igaunijas Vēstures muzejā.

okupācija, kaut arī 1940. gada jūnija otrajā pusē un jūlijā vēl notika trīs sēdes (divas no kurām pieņēma arī lēmumus), šajā laikā panāktās vienošanās no PSRS puses netika pildītas.

Runājot par Igaunijā sadalītajām un izvestajām arhivālijām, jāatzīmē, ka tās bija pārsvarā privātpersonām piederošas. Pārējos arhīvus Vācijas puses drīkstēja neierobežoti fotografēt. Kopēšanas principu puses izmantoja daļot arī Latvijas arhīvus, tomēr pat šajā gadījumā latviešu speciālisti centās maksimāli kontrolēt vai pat ierobežot vācu speciālistu darbu, acīm redzot, neuzticoties viņiem (kas iespējams, bija palicis kā sekas abu pušu realizētajai politikai 1930. gados, īpaši Latvijas, kad tā pārņēma svarīgākos vācbaltiešu pārvaldītos arhīvus).

Igaunijā, salīdzinājumā ar Latviju vairāk tika respektētas īpašumtiesības. Piemēram, pirmskara laikā vācbaltieši bija paturējuši savas kolekcijas (arī Latvijā oficiāli vēl arvien īpašnieki bija vācbaltieši, tomēr tā bija vairāk formalitāte, jo gan to pārraudzību, gan pārvaldi bija pārņēmusi Latvijas valsts vai deleģējusi sev pakļautām institūcijām). Vācbaltiešu izceļošanas laikā personas vai biedrības (tās, kuras netika likvidētas) varēja paturēt īpašumtiesības uz Igaunijā atstātajiem priekšmetiem, tomēr, kā valsts aizsargājamās kultūras vērtības tās bija jāatstāj valstī. Latvija šajā ziņā nebija tik konsekventa (t.i. atstājot valsts nozīmes pieminekļus valstī), kas, iespējams, bija atkarīgs no kopīgās līguma izpildes un Vācijas spiediena, panākot vērtību izvešanu. Tie pieminekļi, kas palika valstī, atbilstoši līgumam pārgāja Latvijas valsts īpašumā. Igaunijas dokumentos šāda iespēja paredzēta nebija.

Igaunijā netika jauktas īpašumtiesību formas, netika veidotas kopīgas kolekcijas vai arī dotas izvešanai kolekcijas kā kompensācija par citām, kas palika valstī. Precīzāk – tas netika realizēts, jo, piemēram, Vācija, sekojot Igaunijas puses ierosinājumam, bija sastādījusi sarakstus, kas paredzēja kultūras vērtību maiņu; tomēr šī maiņa netika realizēta (iespējams, Vācijas pārāk lielo prasību dēļ). Kaut arī Igaunijā netika sadalīts tik liels daudzums kultūras vērtību kā tas bija Latvijā, un, kā minēts, speciālisti konsekventāk

ievēroja īpašuma tiesības, tomēr abās zemēs var vērot tendenci nostādīt nacionālās intereses augstāk pār individuālajām (piemēram, E. Laidis izteicās, ka izceļošana neesot „privāts pasākums”, un tāpēc esot svarīgu, ka vācbaltiešu mākslinieku darbi paliek zemē, kur tie tapuši).¹

Latvijas un Igaunijas speciālisti izceļošanas laikā maz saskaņoja savus lēmumus; pamatā katra valsts strādāja atsevišķi. Turpretī Vācijas puses pārstāvji darbojās saskaņoti Latvijā un Igaunijā. Daļa vadošo Vācijas valdības pārstāvju darbojās abās valstīs.

Vācijas dažādo iestāžu savstarpējās konkurējošās attiecības nevājināja reila pozīcijas sarunās Latvijā un Igaunijā, tikai ieviesa nelielas korektūras vai niansas. Kopumā Vācijas iestādes Ārlietu ministrijas vadībā Latvijā un Igaunijā darbojās saskaņoti, kas izpaudās arī starpvalstu sarunās un panāktajos rezultātos. Vācija koordinēja savu speciālistu darbu abās valstīs, ko nevar teikt par Latvijas un Igaunijas savstarpējo sadarbību – tā bija minimāla, vismaz avoti to ļauj fiksēt tikai fragmentāri. Ne Latvijas, ne arī Igaunijas arhīvos nav liecību par regulāru abu valstu sadarbību šajā jomā.

¹ Lenz, W. „Die kulturellen Güter der Umsiedler”...- S. 15.

2.3. PSRS un Vācija

PSRS okupācijas varas pārstāvji Baltijā un viņu jaunizveidotās valdības no 1940. jūnija vidus, kad okupēja Latviju un Igauniju, līdz augustam – septembrim vācbaltiešu izceļošanas līgumu jautājumā šķietami darbojās saskaņā ar Vācijas 1939. gada rudenī noslēgtajiem bilaterālajiem nolīgumiem ar Latviju un Igauniju. Tas atbilda abu totalitāro valstu slēgtajiem noziedzīgajiem nolīgumiem par Austrumeiropas sadali. Kaut arī Vācija bija labi informēta par PSRS nodomiem, Baltijas valstu straujā okupācija bija pārsteigums tai: Berlīne bija rēķinājusies ar okupācijas atlikšanu uz vēlāku laiku.¹ Līdzās PSRS sagādātajām militārajām problēmām (piemēram, ievērojama skaita divīziju koncentrēšanu Baltijā – t.i. Vācijas robežu tiešā tuvumā), reiha pārvaldi uztrauca tās ekonomisko interešu ievērošana okupētajās teritorijās.² Cita vidū, PSRS bija pārkāpusi pušu vienošanos par Lietuvas sadali: Padomu Savienība sagrāba visu tās teritoriju, ieskaitot stratēģiski nozīmīgo Marijampoles apgabalu. Tāpat, padomju puse neturēja solījumus attiecībā uz vāciešu īpašumiem Baltijā, kas tika nacionalizēti tāpat kā visi pārējie. Līdz 1940. gada jūlijā un augustā puses vienojās, ka strīdīgie jautājumi tiks noregulēti slēdzot jaunas vienošanās.³

Savukārt SS reihsfirers un *RKF* Heinrihs Himlers, pēc sākotnējā nolieguma pārvietot Latvijā un Igaunijā palikušos vāciešus, savu lēmumu mainīja pēc Baltijas valstu varmācīgas iekļaušanas PSRS sastāvā augusta sākumā.⁴ Gatavojot vienošanās ar PSRS, tajā skaitā par vācbaltiešu pēcizceļošanu, Vācijas galvenās intereses bija saistītas ar

¹ *Feldmanis, Inesis. Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju un sovjetizāciju (1940-1941) // Baltijas reģiona vēsture 20. gs. 40.–80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. g. pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 6.-7.11.2007. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 24.) – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. – 25., 33. lpp.*

² Turpat, 26., 28.-29. lpp.

³ Turpat, 28.-30. lpp.

⁴ Turpat, 29. lpp.; Skat arī: *Tas pats. Vācbaltiešu pēcizceļošana 1941. gadā // 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “ Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 25). – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. – 103. lpp.; H. Himlers lēmumu pieņēma 14. augustā.*

saimnieciskiem jautājumiem, ieskaitot kompensācijas par Marijampoles apgabalu, par izceļojušo un vēl Latvijā un Igaunijā palikušo (t.s. pēcizceļotāju) īpašumu jautājumiem.¹ Kultūras vērtības šajās sarunās tika skatītas pastarpināti,² kaut arī tika, piemēram, risināti jautājumi par sabiedrisko organizāciju, arī ģimeņu legātu, īpašumiem, kas vairāk attiecās uz nekustamajiem īpašumiem.

2.3.1. Kultūras vērtību sadale līdz 1940. g. augustam

Vēstures literatūrā, apskatot 1940. gada vasaras notikumus Latvijā un Igaunijā saistībā ar kultūras vērtību sadali, tikai vēsturnieks Vilhelms Lencs, jaunākais, ir akcentējis šo tēmu – PSRS okupācijas faktu Baltijā, t. i. ņēmis vērā, ka gan Igaunijā, gan arī Latvijā kopīgo paritāro komisiju sēdes notika jau PSRS okupācijas apstākļos.³ Citiem autoriem, piemēram, J.f. Hēnam okupācijas un vēlākās aneksijas fakts tiek minēts, tomēr, ne izvērtējot delegāciju panāktās vienošanās šajā laikā.⁴ Piemēram, V. Lencs, runājot par vācu delegācijas pārstāvju atskaitēm Berlīnei, min Vācijas Arhīvu komisijas vadītāja J. Paprica 18. jūnija vēstuli no Tallinas par sarunu stāvokli Igaunijā un Latvijā uz to brīdi (ko arī publicējis J.f. Hēns), kurā viņš pat nepiemin iepriekšējā dienā notikušo Sarkanās armijas ienākšanu.⁵

1940. gada jūnija vidū Latvijā vēl turpinājās kultūras vērtību izvešana saskaņā ar iepriekš noslēgtajiem nolīgumiem. Lēmumu izpilde kavējās darbu lielā apjoma dēļ. Piemēram, izvešanai atļauto arhīvu izsniegšana kavējās, jo dokumenti tika iepriekš fotokopēti. Kavējās arī grāmatu sarakstu veidošana, kas bija laikietilpīgs darbs.

¹ *Feldmanis, I.* Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju...- 30. lpp.

² BA-B, R 153/ 1717, Dok.: „J. Papritz, an: Dr. Mommsen, Dr. Dülfer, 04.10.1940“.

³ *Lenz, W.* „Die kulturellen Güter der Umsiedler“...- S. 17-18.

⁴ J.f. Hēns, piemēram, publicējis J. Paprica un konsula Ekerta (Eckert) ziņojumus par Vācijas delegācijas darbu Baltijā, kurās nav nodalīti pirms un pēc okupācijas sākuma lēmumi komisijās (Skat.: Hehn, J.v. Die Umsiedlung... S. 225-234.

⁵ *Lenz, W.* „Die kulturellen Güter der Umsiedler“...- S. 17.; *Hehn, J. v.* Die Umsiedlung.. - S. 225-227.

Pēc Sarkanās armijas ienākšanas Baltijā, delegāciju darbs pie kultūras vērtību izvešanas apstājās uz dažām dienām.¹ Piemēram, muitās tika apturēta priekšmetu izvešana. Igaunijā starpvalstu Komisija un tās apakškomisijas strādāja, tikai netika apstiprināti to lēmumi. Latvijā arī vēl nebija pabeigts Paritārās komisijas apakškomisiju darbs, kaut pati komisija savu darbu jau bija noslēgusi (kā jau minēts, lēmumu pieņemšana bija deleģēta apakškomisijām).

Kā minēts iepriekš, Igaunijā 1940. gada jūnija vidū sarunas starpvalstu Komisijā tuvojās noslēgumam. Vācijas spiediena rezultātā tā bija izveidota maija beigās, bet 17. jūnijā tās darbs vēl nebija pabeigts. Igaunijā apakškomisiju darbs atsākās 20. jūnijā (kā tas bija plānots) un sēdes, kurās tika pieņemti lēmumi, notika 21. jūnijā un 13. jūlijā.²

Latvijā savukārt sarunas Paritārajā komisijā skaitījās pabeigtas, līdz galam neatrisinātie jautājumi bija jālemj apakškomisijām, piemēram, arhīvu apakškomisijai, kurai bija jāsanāk 25. jūnijā. Kā jau minēts, vairākos jautājumos puses bija palikušas neapmierinātas ar pieņemtajiem lēmumiem. Tādi bija gan Latvijas puses speciālisti, kuriem bija jāatdod viņu pārvaldīšanā esošās vērtības, gan arī – Vācijas delegācija, kas nebija saņēmusi piekrišanu arhīvu, izvešanai un citos jautājumos. 25. jūnijā kopīgajā tikšanās reizē (iespējams, arhīvu apakškomisijas sēdē) Francis Balodis vācu pusei paskaidroja, ka komisijas lēmumi ir jāapstiprina jaunajai pārvaldei.³ Tomēr vienošanās netika panākta; nākamā sēde tika nozīmēta 28. jūnijā, bet tā savukārt nenotika.⁴ Jūnija pēdējās dienās vācieši izmantoja situāciju ar varas maiņu Latvijā un panāca ne tikai apakškomisiju darba atsākšanu, bet arī Paritārās komisijas darba atjaunošanu, kas sanāca vēl trīs reizes jūlija sākumā.⁵ Jūlija sēdes tika reģistrētas kā iepriekšējo turpinājums. Latvijā sēžu protokolu kārtas numuri papildināja iepriekšējo numerāciju. 10. jūlija protokolā atzīmēts, ka tā ir

¹ PA AA, Rīga 72, lieta Nr. 67(246), noraksts no dokumenta „An: Speer; 08.07.1940.” (Vācijas sūtniecības pārstāvis Rīgā rakstīja, ka Valsts arhīva darbinieki esot arestēti un tur darbu pagaidām nevarot veikt; bet baznīcu arhīvā (*Oberkirchenrat*) un Rīgas pilsētas arhīvā darbus varot turpināt)

² ERA, 1108. f., 5. apr., 982. l., 67. lp.; *Lenz, Wilhelm*. Kulturgut der Deutschbalten.. – S. 614.

³ *Hehn J.v.* Die Umsiedlung .. – 231. lpp.; 20. jūnijā K. Ulmanis bija apstiprinājis jauno, Višinska sastādīto, valdību.

⁴ LVVA, 1630. f., 1. apr., 198. l., 2. lp.

⁵ Turpat, 151. l., 166.–191. lp.

32. sēde pēc kārtas. Šajā dienā tika sastādīts speciāls nobeiguma protokols, kurā vācu puse apstiprināja, ka viņu prasības diskusijās par kultūras vērtībām ir apmierinātas.¹

Komisiju sastāvi Latvijā un Igaunijā jūnija beigās un jūlijā maz mainījās – tajās darbojās tie paši iepriekšējie speciālisti, tikai klāt nāca 1 vai 2 pārstāvji no jaunās pārvaldes. Latvijā tas bija Ansis Kadiķis (jaunais Valsts arhīva vadītājs),² bet Igaunijā – H. Moora (līdz tam viņš strādāja pieminekļu padomē, bet Komisijas sēdēs nepiedalījās), kā arī Pullarits.³

Igaunijā Komisija turpināja darboties saskaņā ar iepriekšējiem lēmumiem, un apstiprināja apakškomisijās sastādītos sarakstus, pārsvarā *ELG* kultūrvēsturisko priekšmetu kolekcijas, daļu no kurām Vācijas delegācijai atļāva izvest. Tomēr šie Komisijas lēmumi netika īstenoti, un vācu pusei nācās samierināties ar tām kolekcijām, ko tā bija saņēmusi izvešanai līdz jūnija vidum, t.i., pārsvarā privātpersonu arhīvus.

Savukārt Latvijā „atjaunotā” Paritārā komisija pieņēma radikāli atšķirīgus lēmumus no tiem, kādi bija panākti līdz jūnija 1940. gada vidum, t.i. PSRS okupācijai. Vācijas Arhīvu komisijas vadītājs J. Paprics sarunās Rīgā panāca neticami labvēlīgus lēmumus par arhīvu materiālu izvešanu no Latvijas, tai skaitā arī atsevišķus dokumentu krājumus, kas attiecās uz Viļņas biedrībām. Izvedamo materiālu skaitā bija arī Lielās un Mazās ģildes Rīgā arhīvi, par kuru izvešanu Latvijas Republikas valdība iepriekš pat nebija pieļāvusi sarunas. Vācijas komisijas vadītājs minēja iespēju, ka šādi jaunā valdība demonstrē nostāju „principa pēc” nepiekrīst vecās pārvaldes lēmumiem.⁴ Attiecībā uz ģildēm tie bija lēmumi ne tikai par to arhīvu paturēšanu Latvijā 1939.–1940. gadā, bet arī par ģilžu likvidāciju un to īpašumu pārņemšanu 1930. gados. Šis apstāklis (tas, ka organizācijas bija likvidētas jau pirms izceļošanas akcijas sākuma) Latvijas Republikas valdībai bija kalpojis kā arguments neuzsākt par to sarunas vispār par šo organizāciju kultūras vērtībām. Vēl viens minējums,

¹ LVVA, 1630. f., 1. apr., 151. l., 192.–193. lp.

² Turpat, 1307. f., 1. apr., 317. l. (Ministru kabineta sēžu protokolu noraksti, 1940. g.), 197.–198. lp. (A.Kadiķi darbam Paritārajā komisijā nozīmēja 28. jūnijā)

³ ERA, , 1108. f., 5. apr., 982. l., 67. lp.; *Lenz, Wilhelm*. Kulturgut der Deutschbalten.. – S. 614.

⁴ BA-B, R 153, 1714, Dok.: „Dr. Joh. Papritz, an: Dr. Wittram; 29.07.1940”.

ko izteica Vācu delegācijas pārstāvji – iespējams, padomju ierēdņi gribot iespējami ātri sagraut Baltijas līdzšinējo kultūras dzīvi un tāpēc piekrist dot izvešanai prasīto materiālus.¹

Laikā, kad Latvijā atjaunojās Paritārās komisijas darbs, tika atsākta arī priekšmetu izvešana – gan saskaņā ar vecajiem, gan arī jaunajiem lēmumiem. Neskatoties uz vācu pusei labvēlīgajiem Paritārās komisijas lēmumiem jūlijā, Vācija nespēja panākt pilnīgu šo lēmumu izpildi. Vāciešiem jūlijā izdevās izvest tikai atsevišķas kolekcijas, piemēram, numismātikas,² daļu arhīvu materiālu³ un daļu no Senatnes pētītāju biedrības arheoloģijas kolekcijas, kas atradās Valsts Vēsturiskajā muzejā (delegācijas veica priekšmetu apmaiņu – daļa izvešanai atļauto priekšmetu tika samainīti pret citiem, ko Paritārā komisija sākotnēji bija nolēmusi atstāt Latvijā).⁴ Tāpat jūlijā uzsāka izvest Melngalvju ēkas inventāru,⁵ kas pēc vācu puses ziņām muitā tika aizturēts.⁶ Muitās papildus pārbaudēm tika aizturētas arī citas kolekcijas.⁷ Izveda, piemēram, Melngalvju biedrības sudraba kolekciju, par ko J. Paprics saņēma īpašu atzinību no Vācijas amatpersonām.

Priekšmetu izvešanu kavēja ne tikai padomju funkcionāri, bet arī speciālisti, kas darbojās ar kolekcijām vēl iepriekš. Piemēram, 1940. gada jūlijā R. Šnore atteicās izsniegt vāciešiem Paritārās komisijas atvēlētos, bet Rīgas pilsētai piederošos priekšmetus.⁸ Savukārt augustā Latvijas arhīva direktors Ansis Kadiķis izteica viedokli, ka Paritārās komisijas Vācijas delegācijas darbība, kopējot sev dokumentus, ir „kaitīga” „Lielajai Sociālistiskajai Valstij”.⁹ Attiecīgi Latvijas PSR Iekšlietu Tautas komisārs Vilis Lācis izdeva

¹ BA-B, R 153, 1719. l. (Berichte von Dr. Mommsen aus Reval, 1940-1941), dokuments: „Dr. Mommsen, an: Publikationsstelle Berlin-Dahlem; 26.8.1940”.

² RVKM arhīvs, U-2. apr., 26. l., 313., 315.–435. lp.

³ LVVA, 2580. f. 2. apr., 177. l., 2. lp.

⁴ Turpat, 1632. f., 2. apr., 959. l., 21.–31., 38. lp.; LVA, 491. f., 1. apr., 60. l. (Akti ar UTAG'u par arheoloģisko un vēstures priekšmetu izvešanu no Jelgavas uz Vāciju u.c., 30.12.1940.–03.03.1941.), 5.–20. lp.

⁵ LVVA, 3721. f., 7. apr., 141. l., 21. lp.

⁶ *Hehn J.v. Die Umsiedlung ..* – S. 229.

⁷ LVVA, 2580. f., 3. apr., 4. l. (Pritārās komisijas protokoli ar pielikumiem, 25.05.–22.07.1940.), 32.–33. lp.

⁸ RVKM arhīvs, U-2. apr., 26. l., 443. lp.

⁹ LVVA, 2570. f., 4. apr., 53. l. (Latvijas sūtņu [...] ziņojumi, Iekšlietu ministra V. Lāča rīkojums Latvijas valsts arhīva direktoram par aizliegumu izsniegt dokumentus materiālus kopēšanai vācu komisijas locekļiem, Ministru kabineta sēžu protokolu noraksti. 1940. g.), 26. lp.

rīkojumu neizsniegt materiālus kopēšanai vācu delegācijai.¹ Tāpat arī no muzejiem nekas vairs netika izsniegts.

Kā jau minēts, lai arī jūlijā Vācijas speciālistu panāktās vienošanās Igaunijā, un īpaši Latvijā, bija labvēlīgas, tās netika pildītas. Ja līdz tam ik pa laikam daļa kultūras vērtību muitās tika aizturētas papildus pārbaudēm, tad septembra sākumā gan Latvijā, gan Igaunijā kultūras vērtību izvešana tika pārtraukta.² No Igaunijas vācieši paspēja izvest gandrīz visus atļautos arhīvu materiālus. Savukārt no Latvijas vācu delegācijai neļāva izvest tieši arhīvu materiālus, kas tai bija atvēlēti pēdējās Paritārās komisijas sēdēs.

Sarežģīti ir noteikt jūlijā un augustā no Latvijas izvesto priekšmetu skaitu. Skaidri zināms ir numismātikas kolekcijas apjoms – tās bija 5 000 monētas un medaļas. Savukārt citas kultūrvēsturisko priekšmetu kolekcijas gan pētījumos, gan arī tā laika dokumentos tiek uzskaitītas kopā ar 1940. gada pirmajā pusē izvestajām – tās ir ap 8 000 vienības.³ Var minēt, ka tikai salīdzinoši nelielu daļu no tām izveda jūlijā un augustā. Izvesto arhīvu skaitu ir gandrīz neiespējami noteikt, jo to uzskaitē bija nekonsekventa (piemēram, protokolā kā viena vienība varēja būt minēts gan viens dokuments, gan arī dokumentu kolekcija). Tāpat šo materiālu izvešana bija fragmentāra – tā kavējās, jo dokumenti vēl tika pārfotografēti, kā arī – izvešana 1940. gada jūnijā tika uz laiku pārtraukta, un vēlāk apturēta pavisam.

Par bibliotēkām ir informācijas, ka no Latvijas izveda Kurzemes provinces muzejā esošo kolekciju. Vēlāk Poznaņas vācbaltiešu kultūras centrā bija ap 70 000 sējumu, un lielāko daļu no šī skaita sastādīja tieši Jelgavas kolekcija.

Kultūras vērtību sadale dod ieskatu padomju pārvaldes sistēmas darbībā. Pirmajos okupācijas mēnešos jaunā pārvalde it kā turpināja iepriekšējās pārvaldes iesākto – gan izmantojot speciālistus, kas pārsvarā tika atstāti savos amatos, gan arī deklarējot, ka ir

¹ LVVA, 2570. f., 4. apr., 53. l. 27.–28. lp.

² Lenz, *Wilhelm*. Kulturgut der Deutschbalten .. – S. 614.

³ Apmēram 6 000 priekšmeti bija no Rīgas pilētas vēsturiskā muzeja, bet ap 1 300 – no Kurzemes Provincas muzeja Jelgavā.

spēkā iepriekš noslēgtās vienošanās (sākotnēji PSRS uzņēmās izceļošanas līgumu saistības). Tomēr – lai arī šāda šķietama kontinuitāte pastāvēja, padomju valdības pārstāvji nerīkojās tā, kā paši to deklarēja. Vēl arvien paliek atklāts jautājums, cik lielā mērā padomju ierēdņi uz vietas Rīgā vai Tallinā paši izlēma lietu kārtību, un cik lielā mērā viņiem lēmumi tika diktēti no Maskavas. Īpaši tas attiecas uz 1940. gada vasaru – pirmos mēnešus pēc padomju varas nostiprināšanās Baltijā.

2.3.2. Pēcizceļošanas sagatavošanas posms

Neskatoties uz to, ka PSRS pēc Baltijas valstu okupācijas 1940. gadā uzņēmās pildīt Latvijas un Igaunijas saistības pret Vāciju, un pilnībā ievērot tās saimnieciskās intereses, tas tomēr netika darīts. Vācijas pārstāvji, vēršoties pie padomju ierēdņiem – gan Rīgā un Tallinā, gan arī sarunās Maskavā, pieprasīja iepriekš noslēgto līgumu pildīšanu, uz ko savukārt padomju puse atbildēja ar nesteigšanos un frāzēm, ka ir jāpārskata vecie līgumi. Piemēram, kultūras vērtību sadalē iesaistītie speciālisti 1940. gada septembrī Rīgā no Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes saņēma atbildi, ka saistībā ar kultūras vērtībām tā (padome) pati izstrādā jaunus risinājumus – neatkarīgi no līgumiem.¹

1940. gada augustā un septembrī tika pārtraukta ne tikai kultūras vērtību izvešana, bet arī visa izceļošanas līguma izpildes gaita – saistībā ar PSRS un Vācijas sarunām par neatrisināto jautājumu nokārtošanu. Rudenī tika apturēta arī dokumentu pārfotografēšana Latvijas un Igaunijas arhīvos. Pietam turpmāk – līdz pat 1941. gada pavasarim – fotokopēšanas aparāti bija strīdu objekts Padomju Savienības un Vācijas kultūras vērtību komisiju sarunās. Vienā brīdī PSRS tās vēlējās pirkt, citā atkal – uzskatīja, ka tai ir tiesības tos konfiscēt. Savukārt vācu puse, būdama bezspēcīga (jo lielāko daļu laika aparatūra bija ieslēgta arhīvos, kur bija uzsākti darbi) centās šo tehniku vismaz izvest no ierindas, lai ar tiem nevarētu darboties padomju puse.

¹ BA-B, R 153, 1714, Dok.: „Dr. Papritz. Die Bolschewisierung des Baltikums. I: November 1940”.

Vācijas komisija, kas fotografēja kultūrvēsturiskos priekšmetus, ēkas, interjerus, pilsētu un lauku skatus, arheoloģiskos pieminekļus, varēja, kaut arī ierobežoti, turpināt darboties. Tās darbinieki atsevišķos gadījumos palīdzēja arī Vācijas arhīvu speciālistiem kopēt (fotografēt) dokumentus. Ja sākotnēji Baltijā fotografēja priekšmetus, kam saskaņā ar nolīgumiem bija jāpaliek Latvijā un Igaunijā, tad ar laiku – redzot padomju ierēdņu ierobežojumus, dokumentēti tika arī izvešanai atļautie objekti, jo bija jārēķinās, ka tos var neļaut izvest.

Gatavojot jaunās vienošanās ar PSRS, Vācijas Arhīvu komisijas pārstāvji, kas līdz tam bija darbojušies Latvijā un Igaunijā, pēc sarunu sākšanas 1940. gada rudenī strādāja arī Lietuvā, apzinot tur vācu kolekcijas. Lietuvā salīdzinājumā ar Latviju un Igauniju bija daudz mazāk kultūras vērtību, kurās bija ieinteresēta Vācija – vismaz tādu, kuras attiektos uz vāciešiem Lietuvā. Par vērtīgākajiem materiāliem tika atzīti baznīcu interjera priekšmeti, kā arī baznīcu grāmatas un citi baznīcu dokumenti, izceļot Kauņas evaņģēliski-luteriskās draudzes arhīvu.¹

Jāpiemin citi Vācijas delegācijas veiktie pasākumi, kas tieši nesaistījās ar starpvalstu sarunām, bet tomēr bija virzīti uz kultūras vērtību izvešanu no Baltijas. Tie bija mēģinājumi, nereti arī veiksmīgi, nelegāli izvest kultūras vērtības. Tas notika jau kopš 1939. gada beigām, kad aizsākās vietējo vāciešu izceļošana, un 1940.-1941. gadā tas notika pastiprināti. No vienas puses Vācijas valdības pārstāvji paši redzēja gan situāciju Baltijā, gan arī to, ka uz padomju amatpersonu solījumiem nevar paļauties. No otras puses – paniku sacēla vietējie vācu speciālisti, kuri bija pārliecināti, ka vācu vēstures liecības Baltijā ar laiku tiks iznīcinātas, tāpēc centās tās, viņuprāt glābt. Viņi centās slepus izvest dažādas kultūras vērtības, par kurām savā laikā bija lēmušas Paritārās komisijas Latvijā un Igaunijā. Tomēr tas bija gandrīz neiespējami, jo tās lielākoties atradās valsts vai pašvaldību arhīvos, bibliotēkās un muzejos.

¹ BA-B, R 153/ 1437, Dok.: „Dr. M. Hellmann, an: Dr. Kothe.; 08.11.1940“.

Vācijas valdība piešķīra naudas summas grāmatu pirkšanai antikvariātos vai no privātpersonām un slepus pārsūtīja tās.¹ Vai arī – kā minēts iepriekš – pasūtīja fotografēt pilsētu un lauku skatus, arī atsevišķas ēkas un to iekšskatus.

2.3.3. Noslēgtās vienošanās 1941. gada 10. janvārī

PSRS un Vācijas 1940. gada rudenī uzsāktās sarunas vainagojās ar 1941. gada 10. janvārī noslēgtu līgumu un pieciem nolīgumiem.² Viena vienošanās bija par vācbaltiešu izceļošanu no Latvijas un Igaunijas.³ Sarunas bija sarežģītas un ilgstošas,⁴ tomēr neskatoties uz to puses nepanāca vienošanos par kultūras vērtībām. Slepens protokols noteica, ka par vāciešu un viņu biedrību kultūras vērtībām Baltijā ir jāslēdz īpaša vienošanās, un ka visi jautājumi ir jānokārto līdz 25. martam.⁵ Taču pirmā sēde par kultūras vērtību jautājumiem notika tieši šajā dienā, un iepriekš noteiktie termiņi netika ievēroti.⁶ Vācijas – PSRS delegāciju sastāvi, kas sprieda par kultūras vērtību sadali Baltijas republikās, salīdzinot ar 1939.–1940. gadu, pilnībā mainījās. Katrai no trim Baltijas republikām tika nodibināta atsevišķa apakškomisija.⁷

Latvijas un Igaunijas gadījumā vācu puse jau no sarunu sākuma vēlējās, lai spēkā paliktu vienošanās, kas tika panāktas sarunās pēc 1939. gada oktobrī noslēgtajiem līgumiem, tomēr padomju puse uzskatīja, ka vecie līgumi un iepriekšējo amatpersonu vienošanās nav spēkā. Lielāko daļu no vācu priekšlikumiem padomju puse noraidīja.⁸

¹ BA-B, R 153, 1714. l., Dok.: „[N. von Holst], an: Dr. Kletzl; 26.08.1940“; „[N. von Holst], an: Dr. Kletzl; 25.09.1940“; 1719, Dok.: „Dr. Mommsen, an: [J. Papritz], 07.03.1941”.

² *Feldmanis, I.* Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju... – 31. lpp.

³ Deutsch-sowjetische Vereinbarung über die Umsiedlung aus der Lettischen und Estnischen SSR vom 10. Januar 1941 // Diktierte Option ... – S. 545-577.

⁴ *Feldmanis, I.* Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju... – 31. lpp.

⁵ Diktierte Option .. – S. 580.

⁶ *Hehn, J.v.* Die Umsiedlung... – S. 158-161.

⁷ *Lenz, Wilhelm.* Kulturgut der Deutschbalten .. – S. 616.

⁸ *Hehn, Jürgen v.* Die Umsiedlung... – S. 160-161, 228.

Vienīgais, ko vācu delegācija panāca – februārī tai atļāva atsākt kopēt arhīvu dokumentus, tajā skaitā arī baznīcu grāmatas.¹

1941. gada 9. maijā Vācijas delegācija sarunas pārtrauca un atgriezās Berlīnē, un sarunas tā arī neatsākās līdz pat Vācijas uzbrukumam Padomju Savienībai.² Līdz ar to saistībā ar 1941. gada izceļošanas līgumu praktiska kultūras vērtību izvešana nenotika.

Apskatot PSRS okupācijas gada ietekmi uz vācu izceļotāju kultūras vērtībām Baltijā, var izdalīt trīs posmus, kuros ir vērojama atšķirīga PSRS nostāja jautājumos, kas skāra šo vērtību sadali. Pirmajā posmā – līdz 1940. gada augustam, PSRS šķietami turpināja pildīt iepriekš noslēgtos Latvijas un Igaunijas līgumus ar Vāciju. Jaunās (padomju) pārvaldes ierēdņi pat piekāpās Vācijas prasībām, piemēram, atjaunojot Latvijā jau noslēgtās Paritārās komisijas sēdes un pieņemot Vācijai ļoti labvēlīgus lēmumus. Igaunijā savukārt tika turpināts nepabeigtais Komisijas darbs, tāpat pieņemot konkrētus kolekciju sadales lēmumus. Tomēr ne vienā ne arī otrā gadījumā pieņemtie lēmumi netika pilnībā pildīti, tāpat netika izpildīti visi līdz padomju okupācijai pieņemtie lēmumi.

Otrais posms PSRS un Vācijas sadarbībā Baltijā kultūras vērtību sadalē saistās ar abu pušu uzsāktajām sarunām par jaunu vienošanos noslēgšanu (pamatā par saimnieciskajiem jautājumiem), kas vainagojās ar 1941. gada 10. janvārī parakstītajiem dokumentiem. Šajā posmā vērojami Vācijas puses centieni jebkuriem līdzekļiem izvest vai dokumentēt Baltijas kultūras vērtības, kas vācbaltiešu speciālistu gadījumā balstījās arvien pieaugošajā pārliecībā par to, ka ar laiku padomju pārvalde Baltijā apzināti iznīcinās visas vācu vēstures liecības.

Trešais posms PSRS un Vācijas sadarbībā sākās ar jauno vienošanos noslēgšanu, kas kultūras vērtību jomā netika pildītas. Vienīgais ko vācu puse panāca – uz laiku varēja turpināt kopēšanas darbu arhīvos Latvijā un Igaunijā.

¹ BA-B, R 153/ 1714, Dok.: „Dr. Papritz. Die Bolschewisierung des Baltikums. III: 09.04.1941”.

² *Hehn, J.v. Die Umsiedlung...* – S. 161.

Vērtējot PSRS okupācijas ietekmi uz vācbaltiešu radītajām un uzkrātajām kultūras vērtībām, vērojama haotiska padomju pārvaldes lēmumu pieņemšana vai darbība, īpaši pirmajos mēnešos 1940. gada vasarā. Sākotnēji tika radīta kontinuitātes ilūzija, gan turpinot divpusējās sarunas komisijās, gan atstājot tajās tos pašus speciālistus (bet nodrošinot jaunās pārvaldes kontroli to darbā). Nostiprinot savu politisko varu okupētajās teritorijās (piemēram, iekļaujot tās PSRS sastāvā) un veicot virkni citu pasākumu (piemēram, nacionalizāciju), Latvijas un Igaunijas kultūras vērtības, tajā skaitā ar vācbaltisko izcelsmi, tika arvien vairāk pakļautas padomju pārvaldes ideoloģijas ietekmei.

3. Baltijas kultūras vērtību pārraudzība un pārvalde nacionālsociālistiskajā Vācijā

3.1. Vācbaltiešu kultūras vērtību pārraudzība

Par pārvietoto vācbaltiešu kultūras centru Otrā pasaules kara laikā kļuva Poznaņa Vācijas okupētajā Polijas teritorijā. Šī pilsēta kara laikā bija arī galamērķis lielākajai daļai no Baltijas uz Trešo reihu izvestajām kultūras vērtībām. Kaut 1939. gada oktobrī, sākoties izceļošanas praktiskajai sagatavošanai, pamatā jau bija izlemts, ka vācbaltiešu noņemšanas vieta būs Vartas novads (*Wartegau* jeb *Reichsgau Wartheland*), kura administratīvais centrs bija Poznaņa,¹ tomēr vēl arvien nebija skaidrs, kur un kādā formā tiks pārvaldītas izvešanai paredzētās kultūras vērtības. Pametot Baltiju, kultūras mantojums, tāpat kā pati tautas grupa nonāca dažādu savstarpēji konkurējošu Vācijas valsts un partijas iestāžu kompetenču lokā. Trešā reiha pārvaldes aparātam arvien attīstoties un sazarojoties (un savstarpēji konkurējot), par kultūras vērtībām atbildīgajiem vācbaltiešiem pavērās iespējas sadarboties ar tādām reiha iestādēm, kas atbalstīja viņu intereses.

3.1.1. Vācbaltiešu kultūras centra izveide Poznaņā

Kaut arī bija paredzēts vācbaltiešus izvietot iespējami kompakti Polijas okupētajā teritorijā, vienlaikus tika pieteikts izvairīties no tā, ka viņiem būtu iespēja jaunajās teritorijās pašiem organizēties pēc savām tradīcijām.² No vienas puses, reiha esošās iestādes nevarēja bez pārkārtošanās un bez vācbaltiešu iesaistīšanas veikt praktisko izceļošanas

¹ Leniger, M. Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“... – S. 71.; Jau oktobra sākumā reiha varas gaitējos tika runāts par labu Poznaņai un Vartas novadam kā vācbaltiešu noņemšanas vietai, atzīmējot, ka šis apgabals neesot vēl pietiekami vācisks un tāpēc vācbaltiešiem tur pavēršoties viņiem piemērots uzdevums – to no „pašiem pamatiem uzbūvēt”, t.i. vāciskot, jo viņu spēks esot dot jaunapgūstamajām teritorijām vācu seju (*Die Volksgruppe, deren besondere staerke ist, Gebieten ein deutsches Gesicht zu geben*); M. Lenigers citē pielikumu vēstulei, ko 09.10.1939. valsts galvenās drošības policijas un SS drošības dienesta vadītājs Reinharde Heidrihs (*Heydrich*) adresēja Vācijas ārlietu ministram J.f. Ribentropam (*Ribbentrop*).

² Turpat, 71. lpp.

organizēšanu (ieskaitot kultūras vērtību transportēšanu un tālākās pārvaldes organizēšanu), bet, no otras puses, vācbaltiešu dzīves organizēšanai bija jānotiek autoritatīvas reihā iestādes uzraudzībā.¹

Iepriekš minētais Ā. Hitlera 1939. gada 7. oktobra rīkojums par vācu tautības stiprināšanu paredzēja ne tikai pārvest valsts un tautas vāciešus (*Reichs- und Volksdeutsche*), bet arī iekārtot viņus jaunajās Vācijas teritorijās, kas arī nozīmēja tiem „atbrīvot dzīves telpu”, t.i. padzīt poļus un ebrejus u.c. pamatiedzīvotājus no šīm teritorijām; tāpat tas nozīmēja rases tīrības pārbaudi un kontroli tautasvāciešiem, kas iestādei vislabāk padevās ieceļotāju sākotnējās koncentrācijas jeb filtrācijas nometnēs.²

Lai veiktu „tautības stiprināšanas” pasākumus, H. Himlers gan sadarbojās ar jau pastāvošām iestādēm, gan arī veidoja jaunas. Tā, piemēram, viņa uzdevumā valsts galvenās drošības policijas un SS drošības dienesta vadītājs Reinhardis Heidrihs (*Heydrich*, 1904-1942) izveidoja ieceļotāju galveno pārvaldi (*Einwandererzentralstelle*, saīsināti – *EWZ*). Līdzās tautasvāciešu „filtrācijai” šī iestāde nodarbojās arī ar „vietas atbrīvošanu” iebraucējiem. Īpaši savas darbības sākumā iestādei nebija strikti nodalītas šīs divas funkcijas (pamatiedzīvotāju padzīšana un ieceļotāju aprūpe (pārbaude) nometnēs), un tā nodarbojās ar šiem jautājumiem kompleksi.³ Par *EWZ* „ziemeļaustrumu nodaļas” (*EWZ Nordost*)⁴ vadītāju 1939. gada novembra beigās tika iecelts bijušais Latvijas nacistu kustības līderis Erhards Krēgers.

Vēsturnieka Markuss Lenigers uzskata, ka Baltijas vācieši nepiedzīvoja pilnībā ieceļotāju galvenās pārvaldes filtrācijas sistēmu.⁵ To ietekmēja, pirmkārt, tas, ka tautasvāciešu filtrācijas sistēma laikā, kad notika vācbaltiešu izceļošana, bija vēl savas izveides un attīstības sākuma posmā. Otrkārt, vācbaltiešu ātrāku pārvietošanu no ostas

¹ Turpat, 72. lpp.

² *Leniger, M.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit”... - S.137-147.

³ Turpat, 148.–152. lpp.; Pirmā plānota poļu deportācija no Vartas novada notika no 1. līdz 17. decembrim, kuras laikā no šīs teritorijas izveda pāri par 87 000 poļus (Skat.: *Loeber, D. A.* Die Umsiedlung... – S. (44)–(45).)

⁴ *Nebenstellen Litzmannstadt bzw. Posen* (Skat.: *Doering, S.* Die Umsiedlung der Wolhyniendeutschen.... - S. 85.)

⁵ *Leniger, M.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit”... – S. 153. (Filtrācijas darbs esot turpinājās (noticis) jau „uz vietas”, t.i. viņu izmitināšanas vietā Vartas novadā nevis filtrācijas nometnēs, kā tas bija ar citiem tautas vāciešiem)

pilsētām uz Poznaņu sekmēja Vartas novada vadītājs (*Gauleiter und Reichsstatthalter*) Arturs Greizers (*Greiser*, 1897-1946).¹ Pēc H. Himlera piekrišanas 1939. gada 24. oktobrī par iespējami drīzu vācbaltiešu pārvietošanu uz Poznaņu, A. Greizers vienojās ar leceļotāju galveno pārvaldi (*EWZ*), ka pirmais transports ar vācbaltiešiem Poznaņā no Ščecinas (*Szczecin, Stettin*) ienāks 30. oktobrī.²

Jau minēts, ka ar pārvietoto vācbaltiešu praktiskās iekārtošanas jautājumiem Poznaņā nodarbojās cita SS reihfirera un *RKF* H. Himlera pakļautībā esoša iestāde: Tautasvāciešu centrālais birojs (*VoMi*). Ar laiku tas arvien attālinājās no politiskām lietām un pazaudēja savu līdzšinējo ietekmi.³ Vācbaltiešu „iekārtošanu” jaunajās poļu teritorijās organizēja Tautasvāciešu centrālā biroja leceļotāju konsultāciju nodaļa (*Einwandererberatung*) Poznaņā, un tās vadītājs bija E. Krēgers.⁴ Pēc paša Krēgera dotās informācijas šajā nodaļā esot strādājuši tikai vācbaltieši, kuriem „draugi no Tautasvāciešu centrālā biroja” esot ļāvuši veidot to pēc savām vēlmēm un tradīcijām.⁵

E. Krēgers savās 1967. gadā publicētajās atmiņās piemin leceļotāju galveno pārvaldi (*EWZ*), tomēr nemin savu saistību ar to. Tāpat arī viņš nepasaka, kādas attiecības ar šo pārvaldi bija vācbaltiešu „konsultāciju nodaļai”. Gan no fragmentāriem avotiem, gan no vēstures literatūras (kas daļēji balstīta uz E. Krēgera atmiņām, piemēram, J. f. Hēnam), gan arī no paša E. Krēgera atmiņās teiktā izriet, ka „konsultāciju nodaļai” un viņam personīgi bija liela nozīme vācbaltiešu pārvaldīšanas jautājumos 1939. gada beigās un 1940. gada sākumā. E. Krēgers atmiņās ir pārspīlējis savu lomu vairākos notikumos, tomēr

¹ A. Greizeram bija nepieciešams darbaspēks un viņš vēlējās ātrāk „vācisko” novadu (t.i. palielināt vācu iedzīvotāju īpatsvaru), un viņš negribēja atstāt vācbaltiešus savam konkurentam Dancigas-Rietumprūsijas novada vadītājam Albertam Forsteram (*Forster*) (Skat.: *Leniger, Markus*. Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit”... – S. 154). Tas gan nenozīmēja, ka A. Greizeram simpatizēja vācbaltieši, kas bija tikai „instruments” viņa plānos. Pēc 1941. gada jūnija-jūlija, kad Vācija bija okupējusi Baltiju, A. Greizers bija starp tiem, kas pārstāvēja viedokli, ka vācbaltiešiem nevajag ļaut atgriezties Baltijā (Skat.: *Urban, Thomas*. Der Verlust: Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert. – Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005. – 223 S. 52-68.)

² *Leniger, M.* Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit”... – S. 154.

³ Turpat, 146-147.lpp.

⁴ *Hehn, J. v.* Die Umsiedlung...- S. 192.

⁵ *Kroeger, E.* Auszug... – S. 122-123.; Par nodaļas veidošanu „pēc pašu tradīcijām” būtu jāšaubās, jo Trešā reiha ierēdņi centās to nepieļaut, un diez vai tik uzticīgs partijas biedrs kā E. Krēgers būtu pārkāpis šīs norādes. Par to, ka vācbaltiešiem neļāva pašiem organizēties skat.: *Hehn, J. v.* Die Umsiedlung ... – S. 196-197.

nevar noliegt viņa ietekmi, kaut arī citos jautājumos, par kuriem viņš pats savās atmiņās nerunā. Atmiņās viņš sevi cenšas atainot kā pēdējās vācbaltiešu pašpārvaldes institūcijas (*letzter Rest landmenschaflicher Selbstverwaltung*) vadītāju,¹ un arī kā tādu, kuram ir bijusi liela noteikšana vācbaltiešu kultūras dzīves organizēšanā. No avotiem tiešām izriet, ka E. Krēgeram bija ietekme (un noteikšana) pār ieceļotāju kultūras dzīves norisēm, bet ne kā tautas apvienības līderim, bet gan kā partijas un H. Himlera uzbūvētās tautasvāciešu pārvaldes sistēmas pārstāvim.²

Tā, piemēram, Tautasvāciešu centrālā biroja „konsultāciju nodaļa” uzdevumos ietilpa ne tikai ieceļotāju „konsultēšana” vai starpniecība darba atrašanā, - būtiska iestādes funkcija bija tai dotās pilnvaras izsniegt izziņu par darba atļauju, t.i. tikai ar viņa piekrišanu vācbaltieši varēja dabūt darbu.³ Šī funkcija vairāk līdzinās *EWZ* uzdevumiem par tautasvāciešu filtrāciju, un, ņemot vērā, ka Krēgeram bija vadošs amats arī *EWZ*, tad, iespējams, būs grūti nodalīt viņa darbu kā „konsultāciju nodaļas” vadītājam no darbības *EWZ Nordost* vadībā.

Vācbaltieši (un citi tautasvācieši) darbu varēja dabūt, izejot „rases pārbaudi”, t.i. viņiem ar dokumentiem bija jāpierāda sava „rases tīrība”, un – galīgā izlemšana par piederību „vācietībai” pienācās E. Krēgera vadītajai iestādei. Šajā gadījumā Krēgera „konsultāciju nodaļai” varētu piedēvēt „tautas apvienības” raksturu, t.i. pilnvaras dot apliecinājumu par piederību vācu tautai (uz kā pamata, piemēram, vācieši drīkstēja izceļot no Baltijas), un tā atkal likt domāt pašam E. Krēgeram, ka viņš ir „tautas apvienības vadītājs”. Tomēr arī šajā gadījumā viņš bija partijas piederīgais ar plašām pilnvarām reihvaras aparātā.

¹ *Kroeger, E. Auszug ...* – S. 169. ; Viņš pretendēja uz „Vācbaltiešu tautas apvienības Latvijā” pēdējā vadītāja statusu. Kaut tiešos vārdos viņš to nepasaka, bet viņa atmiņas liecina, ka viņš grib atstāt šādu iespaidu; arī informācija par „konsultāciju nodaļas” veidošanu „pēc pašu tradīcijām” uz to norāda – t.i. uz to, kādā gaismā viņš sevi vēlējis pasniegt šajās atmiņās. Par E. Krēgera ambīcijām 1930. gadu beigās ieņemt virsvadību „tautas apvienībā” skat.: *Feldmanis, Inesis*. Vācbaltieši: nostāja pret nacionālsociālismu un attiecības ar Latvijas valsti (1933-1939) // *Latvijas Vēsture: Jaunie un jaunākie laiki.* – 1997. – Nr. 1. – 105. lpp.

² D. A. Lēbers uzsver, ka E. Krēgers nepārstāvēja visus vācbaltiešus, ka nebija „vēlēts”, bet gan bija „partejisks” un šauru grupu pārstāvošs (Skat.: *Loeber, D. A. Die Umsiedlung...* - S. (35).).

³ *Hehn, J. v. Die Umsiedlung ...* - S. 192.; *Kroeger E. Auszug....* - S.123.

Nacionālsociālistiskajā Vācijā nepietika ar autoritatīvas iestādes apliecinājumu par piederību rasei (kaut gan bija izņēmumi).¹ Šī piederība bija jāapliecina ar dokumentiem (izziņām, „senču pasi” – *Ahnenpass*), kas tika izsniegti uz ģenealģiska rakstura materiālu pamata. Šo materiālu pārvaldi Vācijā pārraudzīja lekšlietu ministrijas sistēmā esošā Reihā dzimtu (pētniecības) iestāde jeb pārvalde (*RfS*).² Iestāde no vienas puses bija pakļauta lekšlietu ministrijai, bet no otras puses, tās vadītājs bija arī partijas dzimtu pētniecības nodaļas vadītājs (K. Maijers bija lojāls H. Himleram). Iestāde cieši sadarbojās ar partijas pētniecības biedrību „*Ahnenerbe*”.

Kaut arī nacistiskajā Vācijā bija izstrādāta sistēma rases pierādījumu jautājumos, acīmredzot uz vācbaltiešiem, vismaz uzreiz pēc to pārvietošanas, to attiecināt nevarēja, jo materiāli, uz kuru pamata varēja izsniegt dokumentus, atradās Baltijā un šajā laikā (1939. gada beigās un 1940. gada sākumā), vēl bija starpvalstu kultūras komisiju sarunu objekti. Sākotnēji reihā iestādes tomēr bija spiestas pieņemt „apsolījumus (apliecinājumus) ar zvēresta spēku” (*eidesstattliche Erklärung, eidesstattliche Versicherung*).³

Ja arī E. Krēģera vadītajai nodaļai (un viņam personīgi) bija galīgā noteikšana par vācbaltiešu rases jautājumiem, tad tomēr daļu sākotnējās informācijas apkopoja un izsniedza cita Tautasvāciešu centrālā biroja (*VoMi*) pakļautībā esoša iestāde – tās Poznaņas filiāles Kultūras un skolu lietu nodaļa (*Zweigstelle Posen, Abteilung Kultur und Schule*). Sākotnēji tieši šī nodaļa izsniedza izziņas par piederību vācu tautībai (iespējams, tikai izglītības un kultūras darbiniekiem) – līdz tika izveidota speciāla iestāde, kas pārvaldīja ģenealģiska rakstura materiālus un izsniedza atbilstošas izziņas.

¹ Schulle, Diana. Das Reichsippenam... – S. 330–331.

² Vairāk skat.: Turpat.; Haas, Reimund, Zur restlosen Erfassung des deutschen Volkes werden insbesondere Kirchenbücher unter Schriftdenkmalschutz gestellt”. Kirchenarchive im Spannungsfeld zwischen Kooperation und Enteignung 1933-1943 // Das deutsche Archivwesen und der Nationalsozialismus: 75. Deutscher Archivtag 2005 in Stuttgart / Red. Robert Kretschmar. (Hrsg. vom VdA – Verband deutscher Archivarinnen und Archivare e.V. Band 10.) – Essen: Klartext Verlag, 2007. – S. 139-152.

³ APP, 800. f., 97. l., 22., 130. lp.

Poznaņas Kultūras un skolu lietu nodaļas vadītājs bija bijušais Vācbaltiešu tautas apvienības Latvijā Kultūras nodaļas vadītājs Vilhems Lencs, vecākais.¹ Nodaļa nodarbojās arī ar pārvietoto vācbaltiešu kultūras vērtību pārvaldīšanas (pārvešanas, izvietošanas) jautājumiem. 1939. gada decembra sākumā tās uzdevumi tika formulēti sekojoši: 1) risināt skolu lietas (skolnieki, skolotāji, to iekārtošana jau pastāvošajās skolās); 2) palīdzēt iekārtoties darbā māksliniekiem, zinātniekiem 3) koordinēt līdzpaņemtās kultūras vērtības (arhīvus, bibliotēkas, muzeju priekšmetus un taml.)²

Formulējot nodaļas uzdevumus un nosaucot tās darbiniekus, V. Lencs tika minēts arī kā visu dzimtu pētniecības jautājumu (*Sippenforschung*) referents.³ Nodaļas darbinieki, kuri bija saistīti ar kultūras vērtību pārvaldīšanu, bija: Jirgens fon Hēns – mākslinieku un zinātnieku darbā iekārtošanai un ar kultūras vērtību pārraudzībai; Arkims fon Akermans (*von Akermann*) – bibliotēku jautājumiem; Reinhards Vitrams – augstskolu jautājumiem (risināja arī arhīvu pārvaldes jautājumus).⁴ Citi nodaļas darbinieki nodarbojās ar skolu lietām. *VoMi* nodaļas vadītāja vietnieks bija Burhards fon Ulrihens (*Ulrichen*).

Laikā, kad jau bija sākusies vācbaltiešu izceļošana un arī par viņu noņemšanas vietu jau bija izraudzīs Vartas novads, kā arī bija izveidotas abas minētās Tautasvāciešu centrālā biroja t.s. „vācbaltiešu nodaļas”, vēl arvien nebija skaidrības par kultūras centra izveidi un to, kā (un kur) tiks organizēta no Baltijas izvešanai pieprasīto kultūras vērtību pārvaldīšana. Reiha atbildīgo iestāžu sarakste par to aizsākās laikā, kad notika sarunas par līgumu slēgšanu Baltijā, t.i. oktobra mēnesī. Vācijas iestāžu uzmanību kultūras vērtību jautājumiem starpvalstu sarunās centās pievērst Ziemeļu un Austrumu vācu pētīšanas

¹ APP, 800.f., 98.l. ([Abt. Kultur und Schule]. Berichte, Korrespondenz, 1939-1940), 21. lp. (Abt. Kultur und Schule. Geschäftsverteilungsplan. Aufgaben der Abteilung; Posen, 06.12.1939.); Vācbaltieši vēlējās V. Lencu iecelt Vartas novada pārvaldē kā padomdevēju kultūras jautājumos (*als Berater fuer kulturelle Angelegenheiten beim Regierungsdirektor der Abteilung III (Erziehung, Unterrichts-, Kultur- u. Gemeinschaftspflege)*). (Skat.: APP, 800. f., 97. l., 66. lp.) Trūkst informācijas par oficiālu iecelšanu šādā amatā, bet V. Lenca sadarbība ar novada pārvaldi notika.

² APP, 800. f., 98. l., 21. lp.

³ Turpat.; Pirms izceļošanas no Latvijas V. Lencs, vecākais, bija arī Rīgas Vācu vēstures un senatnes pētītāju biedrības ģeoloģiskās sekcijas vadītājs. (Skat.: Turpat, 100. l., 253. lp.)

⁴ Turpat, 98. l., 21. lp.

biedrība (NOFG), kura oktobrī atbildīgajām reiha iestādēm nosūtīja attiecīgus rakstus.¹ Tajos atspoguļojas arī tas, ka Vācijas pārvalde vēl nebija izlēmusi par tālāko izvešanai pieprasīto materiālu pārvaldi.

Ziemeļu un Austrumu vācu pētīšanas biedrība 11. oktobrī norādīja, ka Baltijas kultūras vērtības vajadzētu koncentrēt vienā vietā, kas liktu pamatu centrālam Baltijas arhīvam, kā arī Baltijas muzejam, bibliotēkai un Baltijas dzimtu pētniecības iestādei (*sippenkundliche Forschungsstelle*).² Oktobra beigās valsts arhīvu ģenerāldirektors (*Generaldirektor der preussischen Staatsarchive und Direktor des Reichsarchivs*) Ernsts Cipfels (*Zipfel*, 1891-1966) vēstulē biedrībai piekrita, ka visas izglītojošās iestādes (*Bildungseinrichtungen*), kuras tiek pārvestas no Latvijas un Igaunijas uz jaunajām reiha teritorijām austrumos, iespējami jākoncentrē vienā vietā. Kā iespējamā vieta tam tika minēta Toruņa (*Toruń, Thorn*) vai Poznaņa.³

Kultūras vērtību pārvaldes organizēšana un to praktiskā izvešana notika vienlaicīgi, jo oktobrī bija sākusies ne tikai pašu vācbaltiešu pārvietošana, bet arī kultūras vērtību izvešana no Baltijas.⁴ Pamatā galamērķis tām bija tagadējā Polijas teritorija. Kultūrvēsturiskie un mākslas priekšmeti, un lielākā gaļa grāmatu sākotnēji tika novietoti noliktavās ostu pilsētās Gdaņskā (*Gdańsk, Danzig*) un Gdiņā (*Gdynia, Gdingen, Gothenhafen*). Arhīvu materiāli (oriģināli un fotokopijas) un daļa bibliotēku materiālu vispirms tika vesti uz Berlīni, uz Vācijas Ārlietu ministriju (kas veica starpniecības un koordinācijas darbu), kā arī Dālema publikāciju iestādi (*PuSte*), kur tos vispirms izvērtēja Vācijas arhīvu komisijas Igaunijā un Latvijā speciālisti.

¹ PA AA, Rīga 91, Ums.Gen. 2, Bd. 1. (Kulturgueter, 1939-1940), Bl. 143, 150-158.

² Turpat, Bl. 152.; Biedrība dokumentā min arī iespēju veidot „jaunu vācu universitāti” uz bijušo, augstskolām līdzīgo iestāžu (*hohschulaenliche Einrichtungen*) pamata.

³ BA-B, R 153/ 1429 (E. Zipfel; an die NOFG [W. Kothe]; 31.10.1939.)

Vartas novada vadītājs A. Greizers savukārt ieteica vācbaltiešu kultūras centru veidot Lodzā (*Litzmannstadt*) (Skat.: Turpat, R 1509/ 1771, Dok.: „[Greiser]; an: Amt für Sippenforschung; Posen, 16.01.1940.”

⁴ Informācija ir par kolekciju izvešanu no Latvijas – ar privātpersonu un Vācijas sūtniecības Rīgā starpniecību. Piemēram, tika izvesti arhīvu materiāli no Jelgavas („Bauera arhīvs”) un Rīgas (t.s. „fon Rammas - Helmsingas arhīvs” u.c.). Skat.: PA AA, Rīga, 91, Ums. Gen. 2, Bd. 1, Bl. 161, 180, 262, 265-270. Izvešana oktobrī notika nesaskaņojot to ar Latvijas valsts pārvaldi, jo runa gāja ne tikai par privātpersonu vai biedrību arhīviem, bet arī par Latvijas vēsturei nozīmīgām kolekcijām, par kuru izvešanu oktobra mēnesī un vēlāk notika starpvalstu sarunas.

3.1.2. Vācijas iestāžu savstarpējās konkurences ietekme

Kamēr Berlīnē atbildīgās reiha iestādes vēl nebija līdz galam atrisinājušas jautājumus par Baltijas kultūras vērtību pārraudzību un pārvaldi, tikmēr vācbaltieši un konkrēti viņu vadītā Kultūras un skolas lietu nodaļa Poznaņā meklēja tam praktiskus risinājumus. Viņi jau 1939. gada novembrī sāka meklēt telpas dažādu kultūras vērtību kolekciju izvietojšanai,¹ kaut tā paša mēneša beigās vēl nebija skaidrības par to, kā būs jārīkojas ar līdzatvestajām kultūras vērtībām.² Tomēr vācbaltiešu sarunās (1939. gada novembrī un decembrī) ar Poznaņā jau pastāvošajiem arhīviem un bibliotēkām tika konstatēts, ka, ja šīs iestādes arī būtu gatavas ņemt Baltijas kultūras vērtības pie sevis, tad tām nepietiktu telpu, lai paplašinātos.³

Vienlaikus notika V. Lenca sarunas ar Reiha dzimtu pārvaldi (*RfS*) Berlīnē par ģenealoģiska rakstura materiālu turpmāko pārvaldi – par atsevišķas (iespējams, pagaidu) vācbaltiešu pārvaldītas struktūras izveidi.⁴ Tas, ka ģenealoģiskie avoti (runa pamatā par baznīcas grāmatām) tiks pārvaldīti atsevišķi no pārējiem arhīvu materiāliem bija skaidrs jau no paša izceļošanas sākuma – par to netika diskutēts, jo, kā jau minēts iepriekš, Vācijā šie materiāli tika pārvaldīti, ņemot vērā rases ideoloģijas principus. „Diskusijas” notika par to, kura reiha iestāde pārraudzīs šos Baltijas ģenealoģiskos materiālus un kā pārvaldē tie nonāks. Pirmkārt, uz noteikšanu pār šiem materiāliem pretendēja lekšlietu ministrija, kuras pakļautībā bija arhīvu pārvalde un arī Reiha dzimtu (pētniecības) iestāde. Otrkārt, SS reihsfīrers un *RKF* H. Himlers ar savu pārvaldes aparātu kā atbildīgais par pārvietotajiem tautasvāciešiem.

¹ APP, 800.f., 97.l., 5. lp. (W. Lenz, 18.11.1939.)

² Turpat, 47. lp. (Bericht, 30.11.1939.)

³ Turpat, 98. l., 56-57.lp.

⁴ Turpat, 97. l., 22. lp. (Bericht Nr. 6, [23. oder 24.11.1939.])

Izšķiroša nozīme turpmākajā izlemšanā bija Reiha dzimtu (pētniecības) pārvaldes direktora Kurta Maijera (*Mayer*)¹ nostājai, kura iestāde bija pakļauta Iekšlietu ministrijai, bet kurš bija arī partijas dzimtu pētniecības nodaļas vadītājs. K. Maijers bija lojāls H. Himleram, un kopā ar Volframu Zīversu, kas pārstāvēja partiju un vadīja pētniecības iestādi *Ahnenerbe*, viņš vācbaltiešu ģenealoģiskā materiālu pārraudzīšanas jautājumu izšķīra par labu „Himlera impērijai”.

Sākotnēji (1939. gada novembrī) Reiha dzimtu pārvalde neatbalstīja vācbaltiešu vēlmes savai (pagaidu) struktūrai, sakot, ka „naudas līdzekļi baltvācu dzimtu pētniecībai netiks doti”, jo „pagaidu iestādei ārietības pierādījumu [izziņu] izsniegšanai nav vēlams, tā kā visas valsts iestādes iesākumā apmierināšot apliecinājumi ar zvēresta spēku”.² Iespējams, vācbaltiešu (Lenca) arguments veidot pēc iespējas ātrāk šo ģenealoģisko materiālu krātuvi bija nepieciešamība izsniegt vācbaltiešiem-pārceļotājiem reiha prasībām atbilstošas izziņas, dokumentus, lai tie savukārt varētu iekārtoties darbā.

Tomēr pēc sākotnējā lēmuma „neatbalstīt”, iestādes vadība tā paša gada decembrī mainīja viedokli un sāka atbalstīt atsevišķas vācbaltiešu ģenealoģisko materiālu krātuves (iestādes) izveidi. Viens no pagrieziena punktiem šai pārmaiņai varēja būt atbildīgo iestāžu sanāksme 1939. gada 8. decembrī Iekšlietu ministrijā par Baltijas arhīvu materiāliem.³ Apspriedē tika galīgi izlemts, ka vācbaltiešu kultūras vērtības ir jātransportē uz Poznaņu, ar to formāli tikai apstiprinot jau to, ko centās noorganizēt vācbaltieši Poznaņā. Šajā un citās atbildīgo iestāžu apspriedēs par Baltijas arhīvu vērtībām (1940. gada 26. janvārī un 1940. gada 3. aprīlī), izkristalizējās šo materiālu pārraudzības modelis. Tomēr gala

¹ Dokumentos saistībā ar Baltijas kultūras vērtībām minēts arī „Dr. Meyer”, kas acīmredzot ir drukas kļūda. Trešā reiha pārvaldē darbojās agrārzinātnieks Konrāds Meijers (*Meyer*), kas arī bija saistīts ar reiha okupēto austrumu apgabalu „iekārtošanu”.

² APP, 800. f., 97. l., 22. lp. („*Eine vorläufige Beglaubigungsstelle für Ariennachweise nicht erforderlich, da alle staatliche Stellen sich zunächst mit eidesstattlichen Erklärungen begneugen werden*”); Jāņem vērā, ka K. Maijerem kā partijas dzimtu pētniecības nodaļas vadītājam un H. Himlera atbalstītājam naudas līdzekļi nevarēja būt šķērslis kādas iestādes izveidei.

³ BA-B, R153/ 1435, Dok.: „Der Reichsminister des Inneren. Betr.: Baltisches Archivgut; Berlin, 14.12.1939; mit der Anlage.”

rezultāts nebija tikai vadošo iestāžu izlemšanas sekas – daļēji to ietekmēja arī pašu vācbaltiešu nostāja šajos jautājumos.

1939. gada 8. decembra sanāsmē tika nolemts veidot noslēgtu „Baltijas arhīvu”, kas būtu Poznaņas (vācu) Valsts arhīva sastāvā kā atsevišķa nodaļa, kurai vadītājs būtu vācbaltietis. Šim „Baltijas arhīvam” piekļautos Baltijas dzimtu pētniecības arhīvs (*Baltisches sippenkundliches Archiv*), kas pārvaldītu baznīcu grāmatas un citus ģenealoģiska rakstura materiālus.¹ Sanāsmē tika pārrunāts, ka būtu jāveido arī „Baltijas muzejs” un „Baltijas bibliotēka”.² Tāpat sanāsmē tika lemts, ka par šiem lēmumiem uz Poznaņu informēt vietējās iestādes dosies Valsts arhīva direktors J. Paprics un Reiha dzimtu pārvaldes vadītājs Kurts Maijers, un Vartas novada vadītājam A. Greizeram tika nosūtīts dokuments, kurā viņu informēja par šo vizīti.³

Attiecīgi sēdes lēmums nozīmēja, ka visi arhīvi būtu pakārtoti lekšlietu ministrijai un tās pakļautībā esošajai arhīvu ģenerāldirekcijai. Faktiski šo modeli pamatā jau bija iezīmējusi NOFG (arhīvu sistēmas pētniecības iestāde) oktobra mēnesī. Neliela nianse šajā lēmumā bija tā, ka ģenealoģiskie materiāli nebūtu kā atsevišķa kultūras vērtību krātuve (līdzās muzejam, bibliotēkai un arhīvam), bet gan administratīvi tā būtu pakārtota arhīvam.

Acīmredzot nianse lēmumā par to, ka ģenealoģiskie materiāli administratīvi jāiekļauj Valsts arhīvu struktūrā, precīzāk – Reiha dzimtu (pētniecības) pārvaldei būtu jāpakļaujas Arhīvu ģenerāldirekcijai, nebija pa prātam H. Himleram. K. Maijers kopā ar Himleru ieradās Poznaņā pāris dienas ātrāk nekā J. Paprics un rīkojās tikai savas iestādes interesēs, ignorējot lekšlietu ministrijā lemto.⁴ Pēc tālākās notikumu attīstības var spriest, ka viņi tikās vācbaltiešiem un ar novada vadītāju A. Greizeru, un, iespējams, „slēdza darījumu” ar

¹ Turpat.

² BA-B, R 153/ 1435. (14.12.1939.); „Baltijas muzejs” un „Baltijas bibliotēka” esot Kultūras ministrijas (*Kultusministerium*) kompetence. Iespējams, domāta ir Valsts kultūras kamera (*Reichskulturkammer*), kas atradās propagandas ministra (*Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda*) Jozefa Gēbelsa (*Goebbels*) pakļautībā; tomēr Valsts kultūras kamera neizrādīja interesi par Baltijas kultūras vērtībām okupētajā Polijas teritorijā.

³ Turpat.

⁴ BA-B, R153/ 1435, (Rohr. Aktenvermerk, 22.12.1939.). Vilhelma Rora piezīmē minēts, ka Poznaņā bijis Maijers, savukārt par Himlera vizīti 1939.g. 12. decembrī raksta vēsturnieks V. Lencs, jaunākais (Skat.: *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...* - S. 617.)

vācbaltiešiem un novada vadību par labu savas ietekmes pieaugumam. Vismaz turpmāko mēnešu laikā šie trīs „sarunu partneri” (H. Himlera pārstāvji, Vartas novada vadītājs un vācbaltieši) savstarpējās sarunās atbalstīja divu iestāžu izveidi, no kurām viena realizējās pilnībā, bet otra – daļēji.

Pirmkārt, „sarunu partneri” atbalstīja atsevišķas vācbaltiešu dzimtu (pētniecības) nodaļas (*Sippenamt*) veidošanu novada pārvaldes pakļautībā (un nevis Iekšlietu ministrijas un arhīvu pārvaldes sistēmā,¹ kā bija lemts 1939. gada 8. decembrī). Otrkārt, „partneri” atbalstīja vācbaltiešu institūta izveidi.² Iespējams, tieši apmaiņā pret atbalstu H. Himlera un K. Maijera vēlmei veidot arhīvu sistēmai nepakļautu dzimtu (pētniecības) iestādi, vācbaltieši saņēma šo solījumu.

Vācbaltieši varēja būt apmierināti ar tā brīža panākto vienošanos. Tas, pirmkārt, deva konkrētu skaidrību par vismaz vienu no izvestajām (izvest paredzētajām) kultūras vērtību kolekcijām – ģenealoģisko materiālu (t.i. galvenokārt baznīcu grāmatām). Otrkārt, ideja par atsevišķa vācbaltiešu institūta izveidi bija vairāk, nekā tas, uz ko vācbaltieši varēja cerēt (un kas viņiem tika piedāvāts no valsts arhīvu pārvaldes un *NOFG* puses).

Nav īsti skaidrs, kad tieši un pēc kā iniciatīvas aizsākās ideja par „Baltijas institūta” izveidi. Par autoru idejai veidot institūtu ir pieteicies E. Krēgers. Viņš savās atmiņās min, ka visas vāciešu no Baltijas izvestās kultūras vērtības būtu jāapkopo (ieskaitot ģenealoģisko materiālu un tā „pētniecību”) vienā centrālā institūtā Poznaņā un ka par tā galīgo tiesisko statusu viņš (*sic!*) lemsot pēc kara beigām.³ Tieši attieksmē pret ģenealoģisko materiālu ir būtiska atšķirība viņa dotajos faktos un tajā, kas notika realitātē, jo jau no paša izceļošanas sākuma (oktobra) gāja runa par to pārvaldīšanu atsevišķi no pārējām kultūras vērtībām.

¹ Poznaņas (vācu) Valsts arhīvs administratīvi bija pakļauts Vartas novada vadītājam, kurš savukārt – Iekšlietu ministram. Attiecībā uz arhīva pārvaldi Greizeram bija administratīvā noteikšana, bet valsts arhīvu ģenerāldirektoram E. Cifelam – „profesionālā” (*fachliche und wissenschaftliche Angelegenheiten*), kas nozīmē, ka šie materiāli jebkurā gadījumā nonāktu A. Graizera pārvaldes pārziņā, skat.: *Musial, Torsten. Staatsarchive im Dritten Reich: Zur Geschichte des staatlichen Archivwesens in Deutschland 1933-1945. (Potsdamer Studien, Band 2) – Potsdam: Verlag für Berlin-Brandenburg, 1996. – S. 190–191.*

² APP, 800. f., 97. l., 86. lp. (Bericht Nr.25; Posen, 18.12.1939.)

³ *Kroeger, E. Auszug ... – S. 168.*

1940. gadā Poznaņas (vācu) Valsts arhīva pārstāvis arhīvu ģenerāldirektoram E. Cipfelam minēja, ka institūta idejas galvenais dzinējspēks (*Hauptvertreter dieses Gedankens*) esot R. Vitrams.¹ Saglabājušās ir, piemēram, R. Vitrama rakstītas (un nodotas valsts arhīvu pārstāvjiem Berlīnē) pārdomas par jaunajiem vācbaltiešu pētniecības uzdevumiem un paveicamajiem darbiem, kurā viņš iestājās par līdzšinējo pētījumu turpināšanu, par avotu un zinātnisku turpinājumu izdošanu, un par iespējami nesadalītu kultūras vērtību (īpaši arhīvu) tālāku pārvaldīšanu.² Avoti runā par labu R. Vitramam un V. Lencam kā idejas aizsācējiem un aktīviem atbalstītājiem.

Atgriežoties pie lēmumiem Iekšlietu ministrijā 1939. gada 8. decembrī, jāmin, ka, saskaņā ar tiem, 18. un 19. decembrī Valsts arhīva direktors J. Paprics devās uz Poznaņu nokārtot „Baltijas arhīva” izveidošanu vietējā valsts arhīva sastāvā, un konstatēja, ka pateicoties K. Maijeram (un H. Himleram) situācija ir būtiski mainījusies.³ Vartas novada vadītājs J. Papricu nepieņēma, atrunājoties, ka Iekšlietu ministrijas vēstule, ar kuru tika pieteikta Paprica un Maijera vizīte, neesot saņemta.

Tāpat J. Papricam nesanāca konstruktīva saruna ar vācbaltiešiem. Sarunas ar R. Vitramu („kā vadošo Baltijas [vāciešu] zinātnieku”⁴) esot iesākušās daudzsološi, bet tad pēdējais esot „pēkšņi pārtraucis sarunas, norādot, ka SS standartenfireram Krēgeram esot uzdots (*pasvītrojums mans – R.P.*) veidot lielu baltvācu institūtu Posenē, kur atradīšoties visas šeit atvestās kultūras vērtības, arī arhivālijas”.⁵ Acīmredzot runa ir par H. Himlera pakļautības iestāžu iesaisti (un E. Krēgeru kā vadošo vācbaltieti viņa sistēmā), jo Iekšlietu ministrijā pēc J. Paprica brauciena uz Poznaņu tika lemts, ka ir jāprasa vācu tautības stiprināšanas reihskomisāram (t.i. Himleram) viņa nostāja; un no šiem paskaidrojumiem

¹ BA-B, R 153/ 1435, Dok.: „E. Zipfel; an: PuSte; 11.09.1940.”

² Turpat, Dok.: „[Wittram]; Erwanungen uber die aus der Umsiedlung erwachsenden Aufgaben der baltendeutschen Geschichts- und Volksundeforschung; 12.12.1939.”

³ Turpat, dok.: „Rohr; Aktenvermerk; 22.12.1939.”

⁴ Turpat. (*fuehrender baltische Gelehrte*)

⁵ Turpat.

būšot atkarīgs, cik daudz turpmāk arhīvu pārvalde un Dālema publikāciju iestāde iesaistīsies „Baltijas vāciešu arhivāliju aizsardzībā”.¹

Kamēr Berlīnē valsts un partijas iestādes dalīja pilnvaras un ietekmes sfēras, vācbaltieši 1939. gada decembrī un 1940. gada janvārī turpināja meklēt atbalstu institūta dibināšanai. 20.12.1939. V. Lencs sastādīja dokumentu ar priekšlikumu dibināt Poznaņā Austrumvācu institūtu, kura mērķis būtu: „no Baltijas valstīm izglābto kultūras vērtību” droša izvietošana (*Sicherstellung*); uzsākt zinātnisko darbu pabeigšana; tālāko zinātnisko darbu par Baltijas vāciešiem un viņu vēsturi izdošana, ar piezīmi – ka institūta darbību būtu iespējams veltīt arī Vartas novadam.² Diemžēl trūkst informācijas, kam šis dokuments tika iesniegts. 1940. gada sākumā ar rakstiskā viedā formulētiem priekšlikumiem viņi griezās pie atbildīgajām iestādēm.

Vācbaltieši vēl arvien ticēja saviem sabiedrotajiem, ka tie atbalstīs institūta izveidi. Tomēr ātri vien atklājas, ka, piemēram, Vartas novada vadītāja vācbaltiešu institūtu neatbalsta. Jau 18.-19. decembrī J. Paprics saņēma viņa pārstāvja paskaidrojumu, ka gauleitera interesēs nav atbalstīt vācbaltiešu pēc pašu parauga dibinātu iestādi, jo viņš negribot redzēt vācbaltiešus izceltus kā īpašu grupu (*Sondergruppe*).³

Tomēr, novada vadītāja nostāja uzreiz netika darīta zināma pašiem vācbaltiešiem, kuri vēl līdz apmēram 1940. gada janvāra vidum sarunās ar viņa pārstāvjiem, saņēma atbalstu institūta veidošanai. Piemēram, 1939. gada decembrī V. Lencs ziņojumos rakstīja, ka saruna ar pārvaldes pārstāvjiem esot atstājusi iespaidu, ka gauleiteram institūta veidošanā esot kāds izdevīgums; tiek pat minēts, ka novada pārvalde esot gatava piešķirt institūtam telpas.⁴

¹ Turpat.

² APP, 800. f., 97. l., 88.-89. lp. (Volksdeutsche Einwanderer Beratungsstelle, Abt. Kultur und Schule; W.Lenz; „Vorschlag der begründung eines Ostdeutschen institutes in Posen”; Posen, 20.12.1939.) (ar V. Lenca parakstu un uz E. Krēgera vadītās „konsultāciju nodaļas” veidlapas.

³ BA-B, R 153/ 1435 (Rohr, Aufzeichnung, 22.12.39)

⁴ APP, 800. f., 97. l., 92., 94. lp.; iespējams, A. Graizeram bija izdevīgi, lai vācbaltieši ticētu viņa solījumiem, iespējams, lojalitātes panākšanai no šīs tautas grupas; vēl viens iemesls varēja būt tas, ka viņš vēlējās, lai vācbaltieši turpina kopā

1940. gada janvāra otrajā pusē A. Greizers atteica vācbaltiešiem dibināt īpašu institūtu un piekrita tikai tam, ka (institūtam) ieteiktās personas turpina pētījumus novada vēstures pētniecības ietvaros (*innerhalb der landeskundlichen Forschungen*).¹ Vienīgais, ko vācbaltieši panāca no Vartas novada vadītāja, bija jau minētais atbalsts t.s. ģenealoģisko materiālu nodaļas veidošanai.² Tāpat kā A. Greizers, arī Reiha dzimtu (pētniecības) pārvalde un tās vadītājs K. Maijers atsevišķa vācbaltiešu institūta izveidi atbalstīja tikai īslaicīgi. Šī iestāde vairāk darbojās virzienā, kurš veicināja jau pieminētās vācbaltiešu dzimtu pētniecības nodaļas veidošanu. Tomēr oficiāla atļauja dibināt nodaļu, neskatoties uz iestādes pašas lielo ieinteresētību šajā jautājumā, pāris mēnešus kavējās.

Tomēr oficiāla atļauja dibināt nodaļu, neskatoties uz iestādes pašas lielo ieinteresētību šajā jautājumā, pāris mēnešus kavējās – iespējams, tāpēc, ka nebija vēl līdz galam izlemts jautājums par vācbaltiešu institūta veidošanu. Atļaujas tika saņemta 1940. gada marta sākumā.³ Pie tam nosaukums un nozīme nebija vērsta tikai uz vācbaltiešu materiālu un tā „izpēti”, bet gan uz visiem novada tautasvāciešiem. Tā saucās „*Landessippenamt. Sippenamt für ostdeutsche Rückwanderer*” (turpmāk – *Sippenamt*).⁴ Dokumentos tā tiek saukta arī par „*Das Sippenamt für volksdeutsche Umsiedler*”. Par nodaļas vadītāju tika iecelts vācbaltietis Helmutš Špērs.⁵

ar K. Maijeru veidot viņa tiešā pakļautībā esošu lokālu dzimtu pētniecības iestādi (kas attiecīgi deva varu pār cilvēkiem vai arī izdevīgu sabiedroto – Reiha dzimtu pārvaldi).

¹ Turpat, 106.-[109]. lp. (Wochenbericht; 20.01.1940.)

² Turpat.

³ Turpat, 124. lp. (Abt. Kultur und Schule. Wochenbericht zum 02.03.1940); 130.lp. (Abt. Kult.und Schule; V. Lenz; Zwischenbericht zum 26.03.1940.)

⁴ Vārdu „Landessippenamt” nosaukumā esot vēlējies Vartas novada vadītājs, skat.: BA-B, R1509/ 1771 (Vermerk, 09.04.1940.) Vartas novadā bija arī „*Gausippenamt*”, kura darbība nesaistījās ar tautasvāciešu ģenealoģiskā materiāla pārvaldi.

⁵ Helmutš Špērs (*Speer*, 1906–1996), 1932.-1939. g. - Tērbatas Dzimtenes zinātniskās pētniecības institūta (*Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung*) darbinieks; 1940-1945 Austrumvācu ieceļotāju dzimtu (pētniecības) nodaļas vadītājs, vienlaicīgi no 1941 (septembris) līdz 1944 reihisleitera A. Rosenberga operatīvā štāba (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*) Rīgā un Tallinā darbinieks, kā arī bija atbildīga par dzimtu jautājumiem (*Sippenfragen*) Ostlandes reihskomisariātā, vienlaicīgi arī paturot amatu (*ehrenamtlich*) Poznaņā, skat.: BA-B, R 1509/ 1756 (*Speer*, 19.01.1942.; Kayser, an: Essen, 24.03.1942.) ; pēc 1945 arhīvu dienestā.

Sākumā (1939. gada oktobris-decembris) lekšlietu ministrija vēlējās arī ģenealoģiskos materiālus ņemt valsts arhīvu struktūras pārziņā. Tomēr, kā minēts iepriekš, šī materiāla pārvaldīšanai tika veidota t.s. „dzimtu (pētniecības) iestāde”, un materiālu galvenais pārraugis bija *RKF* H. Himlers. Kaut šis jautājums bija izšķirts, diskusijas (vismaz lekšlietu ministrijas iekšienē) notika vēl 1940. gada vasarā, kad, piemēram, E. Cipfels ierosināja, ka pie novada pārvaldes izveidotā dzimtu (pētniecības) iestāde būtu jāorganizē tā, ka fiziski materiāli atrastos (tiktu uzglabāti) valsts arhīvā, bet to izvērtēšana pienāktos „dzimtu pētniecības iestādei”.¹

Savukārt vācbaltieši loloja cerības uz nodibinātās nodaļas pamata nākotnē izveidot lielāku „dzimtu pētniecības” iestādi. Par šo ideju V. Lencs izteicās kādā vēstulē 1940. gada oktobrī sarakstē ar Drēzdenes ģenealoģijas pētniekiem, kurā viņš Austrumvācu ieceļotāju dzimtu (pētniecības) nodaļu dēvēja par pagaidu veidojumu.²

Savukārt institūta jautājumā vācbaltiešiem 1940. gada sākumā notika sarunas ar partijai pakļauto *Ahnenerbe*. Viņiem apsoltāja palīdzēt šis biedrības pārstāvis profesors Hans Šleifs (*Schleif*, 1902-1945),³ kurš ieteica steidzami iesniegt priekšlikumu *Ahnenerbe* vadītājam V. Zīversam, tālākai nodošanai SS reihsfīrerem un *RKF* H. Himleram.⁴ Vācbaltiešu sarunas ar *Ahnenerbe* bija aizsākušās drīz pēc tam, kad H. Himlers

¹ BA-B, R153/ 1435 (Zipfel, an Reichsinnenministerium; Betr. Btd.Abtteilung des reichsarchivs Posen, [Berlin], 01.06.1940)

² APP., 800.f., 99. f., 253. lp. (V.Lenz; 21.10.1940.). Par to, ka šāda tendence pastāvēja, liecina valsts arhīvu ģenerāldirektora E.Cipfela piezīmes par sarunu ar Poznaņas (vācu) Valsts arhīva pārstāvi 1943. gada sākumā – par to, ka ir „jāpretojas pastāvošajai tendenci izveidot par „arhīvu” minēto nodaļu. (Sakt.: BA-B, R 1506 (Reichsarchiv), 1042, Dok.: „Entwurf einer Niederschrift ueber Ruecksprache des GD Dr. Zipfel mit Oberarchivrat Dr. Weise am 28.01.1943.)

³ H. Šleifam bija autoritāte un ietekme Vācijas zinātnieku un ideoloģisko darbinieku aprindās, piemēram, vēsturnieks M. H. Katers runā par viņa lielo autoritāti Zinātnes un izglītības ministrijā (*Reichsministerium fuer Wissenschaft, Erziehung und Volksausbildung*) . Kater, M. H. Das „Ahnenerbe”...- S. 287.

⁴ APP, 800.f., 97.l., 106.-109. lp. (Wochenbericht; 20.01.1940.); 110. lp. (Wochenbericht; zum 27.01.1940.)

1940. gada sākumā bija uzdevis šai iestādei gādāt par pārvietoto tautasvāciešu „garīgajām un mantiskajām kultūras vērtībām”.¹

Janvārī V. Lencs un R. Vitrams ziņoja V. Zīversam par ieserēto arhivāliju izvietojumu un par Livonijas pētniecības institūta izveidi.² Tomēr līdzpaņemto priekšlikumu viņi nevarēja iesniegt (*war noch nicht forlagereif*), jo uz tā trūcis SS standartenfirera E. Krēgera akcepta (*Genehmigung*).³ Neskatoties uz šo formalitāti, V. Zīvers apsoltīja pagaidu finansējumu, arhivāliju izvietojumam (*sicherstellung*). Arhivāliju nodrošināšanu ar atbilstošām telpām viņš uzskatīja par svarīgāku un steidzamāku, nekā Livonijas jeb baltvāciešu pētniecības institūta izveidi, jo savādāk nebūšot, ko šajā institūtā pētīt. V. Zīversa ieteikums bija neveidot atsevišķu arhīvu Baltijas arhivālijām (*Sonderarchiv*), bet gan iekļaut to Poznaņas (vācu) Valsts arhīva struktūrā (ar izmantošanas tiesībām).⁴ Ziņojot par šo vizīti, V. Lencs, vecākais, arī pieminēja, ka vēlāk *Ahnenerbe* nodaļas vadītājs un izglītības ministra pārstāvis Heinrihs Harmjancs, kurš bija arī atbildīgs par vāciešu kultūras mantojumu Polijas teritorijā (*Generaltreuhändler für die Sicherstellung deutschen Kulturgutes in Polen*), esot R. Vitramam izteicis nopietnus iebildumus attiecībā uz institūta veidošanu.⁵

1940. gada janvārī situācija „nacisma kompetenču džungļos” (*„im Dschungel der NS-Zuständigkeiten”*)⁶ bija nosvērussies par labu H. Himleram. Tas noteikti atstāja iespaidu uz vācbaltiešu dzimtu (pētniecības) nodaļas veidošanu tā, kā to bija iecerējis Himlers un *RfS* vadība. *RKF* pārvaldes ietekmi mēģināja palielināt V. Zīverss, savukārt lekšlietu

¹ Dokumenta noraksts: APP, 800.f., 98.l., 50.lp. (Anordnung; der Reichsfuehrer-SS, RKF 12/ II; Berlin, 02.01.1940.); „Aufnahme und Bearbeitung des gesamten dinglichen und geistigen Kulturgutes aller umsiedelnden Volksdeutschen”.

² Citēts pēc: Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...– S. 617-618.; Vārds „Livonija” šajās konkrētajās sarunās tiek lietots, iespējams, tāpēc, ka *Ahnenerbe* specializējās uz seno vēsturi.

³ Lenz, W., jun. Kulturgut der Deutschbalten ...– S. 618. (V. Lencs, vecākais, jau decembrī vienu priekšlikumu bija uzrakstījis uz E. Krēgera vadītās nodaļas veidlapas, tāpēc nav saprotams viņa „akcepta” tūkums uz V. Lenca un R. Vitrama sastādītajiem dokumentiem janvārī.)

⁴ Turpat.

⁵ APP, 800. f., 97. l., 113. lp. (Abt. Kultur und Schule. Wochenbericht zum 05.02.1940.)

⁶ Kater M. H. Das „Ahnenerbe”, S. 297.

ministrijas un valsts arhīvu pārvaldes intereses pārstāvēja J. Paprics (viņš tika minēts kā labs baltiešu jautājumu pārzinātājs).¹

1940. gada 29. martā notika vēl viena vācbaltiešu tikšanās ar V. Zīversu, klātesot arī H. Harmjancam, kurā viņiem tika pateikts, ka pagaidām no šāda institūta veidošanas vajadzētu atteikties, bet, ka nepieciešama būtu „krātuves ierīkošana ar neitrālu nosaukumu „Baltvācu kultūras vērtību krātuve”, kas vienlaikus varētu pārņemt steidzamus pētījumus”.² No šīm liecībām izriet, ka vācbaltiešu iecerēto Baltijas institūtu noreducēt uz „krātuves formu” ierosināja *Ahnenerbe* pārstāvji. Pie tam tas izrādījās pieņemami vācbaltiešiem un arī Vācijas valsts arhīvu vadībai.

Vienojoties vācbaltiešiem (Lencs, Vitrams) un „*Ahnenerbe*”, E. Krēgers 1940. gada 31. martā rakstīja V. Sīveram par krātuves ierīkošanu, kā arī deva informāciju par telpu un finansējuma piešķiršanu.³ Savukārt, pēc vēl vienas atbildīgo iestāžu sanāksmes par Baltijas kultūras vērtībām uz šī E. Krēgera raksta pamata 13. aprīlī V. Zīvers sūtīja tālāk informāciju SS reihskomisāram un *RKF* H. Himleram.⁴ Kaut arī bija panākta krātuves izveide, tā nevarēja uzsākt darbu, jo nebija atbilstošu telpu kultūras vērtību glabāšanai. Acīmredzot atļauja veidot krātuvi 1940. gada pavasarī bija tikai administratīva formalitāte. Krātuve bija pakļauta *VoMi* Poznaņas filiāles Kultūras un skolas lietu nodaļai un tās adrese bija tāda pati kā šai nodaļai.⁵

Šajā laikā nebija vēl izlemts jautājums par Baltijas arhīvu materiālu glabāšanu, kaut jau pamatā bija izlemts, ka to pārvaldi pārraudzīs valsts arhīvu ģenerāldirektors. Jāņem vērā, ka paši materiāli vēl neatradās Poznaņā – tie bija vai nu vēl Baltijā (kur turpinājās starpvalstu sarunas), vai arī daļa jau bija pārvesta uz Berlīni (un atradās Dālema publikāciju iestādē - *PuSte*).

¹ BA-B, R 153/ 1435 (Niederschrift; 26.1.1940.)

² Citēts pēc: Lenz, Wilhelm (jun). Kulturgut der Deutschbalten, - S. 618.

³ Lenz, Wilhelm (jun). Kulturgut der Deutschbalten ... – S. 618. (mit Anm. 66)

⁴ Turpat.

⁵ Adrese kara laikā – *Helmholzstrasse* 10.

1940. gada 3. aprīlī Baltijas arhīvu pārvaldē iesaistīto iestāžu sanāksmē Vācijas arhīvu ģenerāldirektors E. Cipfels panāca, ka viņš patur tiesības būt noteicējs pār arhivālijām. Kaut jautājums skaitījās izlemts, vēl visu turpmāko 1940. gadu notika sarakste par Baltijas arhivālijām. H. Himlers, piemēram, savā sarakstē runāja par „Baltijas arhīvu pie Valsts arhīva” (*Baltisches Archiv am Reichsarchiv*), savukārt E. Cipfels par „Baltijas nodaļu Valsts arhīvā” (*Baltische Abteilung im Reichsarchiv*).¹

H. Himlers sarakstē minēja, ka saskaņā ar viņa kultūrpolitisko plānu „šobrīd nav labi dalīt baltvāciešu kultūras vērtības”.² Viņš vēlējās, lai arhivālijas tiktu nodotas vācbaltiešu veidotās krātuves glabāšanā, kaut arī „virsuzraudzība” (pārraudzība) pienācās arhīvu ģenerāldirektoram. Himlers 1940. gada vasarā bija kļuvis par vācbaltiešu „īpašo vēlmju” (*Sonderstrebungen*) aizstāvi, ar ko Cipfels bija neapmierināts.³

1940. gada rudenī Vartas novada vadītājs A. Greizers piešķīra vācbaltiešu Krātuvei atsevišķas telpas – ēku Doma salā (*Dominzel*),⁴ kurā pirms kara bija atradies arhibīskapa muzejs, arhīvs un bibliotēka, bet vēl iepriekš – garīgais seminārs (akadēmija).⁵ Tā ir veca mūra ēka, kas kara laikā nebija mazsvarīgi kolekciju drošībai. Vienu no iespējamām iemesliem tik krasai Greizera nostājas maiņai (*auffallende Wandel*) un pretimnākšanai vācbaltiešiem E. Cipfels minēja to, ka novada vadītāja administrācijā esot sācis strādājot E. Krēgers (*Sachbearbeiter des Reichsstatthalters*).⁶

¹ BA-B, R 153/1435.

² Turpat, (15.07.1940.)

³ Turpat, (Zipfel, 10.09.1940.)

⁴ Adrese kara laikā: *Domherr Klinke Str. 1.*

⁵ APP, 800.f., 100.l., 70.lp. (Lencs, an: Hörner; 06.02.1941.).

Ēkas būvvesture aizsākās 16. gadsimtā, kad arī tika izveidota akadēmija (*Akademia Lubranskiego*); Otrā pasaules kara laikā poļu kultūras vērtības no ēkas tika pārvietotas uz dažādām vietām Poznaņā un tās apkārtnē – uz Ķeizara Frīdriha muzeju, uz katedrāli vai klosteriem; daļa materiālu kara laikā pazuda; vairāk par ēkas vēsturi skat.: *Skuratowic, Jan. Akademia Lubranskiego: Pomnik wielkopolskiej kultury i nauki.* – Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 2007. – 76 z.

⁶ BA-B, R 153/ 1435, (21.11.1940); E. Krēģera „Konsultāciju nodaļa” darbojās līdz 1940. gada 30.aprīlim; tad tika izveidota „Abwicklungsstelle” gauleitera padotībā.

Krātuve ierādītās telpas sāka lietot 1940. gada 15. oktobra.¹ Oficiāli tā tika izveidota ar nosaukumu: Baltvāciešu kultūras vērtību krātuve (*Sammelstelle für baltendeutsches Kulturgut*, turpmāk – Krātuve). Tomēr, neoficiāli tā arī turpmāk tika saukta par institūtu, pie tam to darīja ne tikai paši vācbaltieši,² bet arī reiha ierēdņi Berlīnē.³ Par krātuves vadītāju kļuva *VoMi* Kultūras un skolas lietu nodaļas priekšnieks V. Lencs.⁴ (E. Krēgers savās 1967. gada atmiņās raksta, ka viņš esot izvēlējis Krātuves vadītāju⁵)

Kaut arī E. Cipfela nostāja bija noraidoša pret H. Himlera vēlmi nodot vācbaltiešu Krātuvei arhīvu materiālus, Poznaņas (vācu) Valsts arhīvam nepietika telpu, lai paplašinātos.⁶ Sarakste par materiālu izvietošanu turpinājās līdz 1941. gada janvārim, kad E. Cipfels pēc personīgas vizītes Poznaņā (1940. gada 19. novembrī) un iepazīšanās ar telpām piekrita, ka Baltijas arhīvu materiālus glabāšanai Krātuvē. Cipfels uzsvēra, gan, ka arhivālijas administratīvi būs pakļautas Poznaņas (vācu) Valsts arhīvam, gan arī, ka šis esot pagaidu pasākums un ka ar laiku šim materiālam būs jānonāk valsts arhīva glabāšanā.⁷ Šī valsts arhīva virsuzraudzība, piemēram, noderēja, kad 1943. gadā, organizējot drošības pasākumus arhivālijām, arī Krātuvē esošie Baltijas arhīvi tika novietoti bunkuros Poznaņas tuvumā.

Par Baltijas **bibliotēku** glabāšanas vietu Poznaņā lielu strīdu nebija. Valsts arhīvu pārvalde par grāmatu kolekciju runāja saistībā ar arhīvu materiāliem – kā par

¹ APP, 800.f., 99.l., 46.lp.; 101-167. lp. (17.05.1944.) - Krātuve atteicās maksāt nodokļus par laiku pirms 1940. gada 15. oktobra.

² BA-B, R 153/ 1436, (J. v. Hehn; an: NOFG, Kothe; Posen, 24.4.1940.) - „[...] als Rechtsnachfolge des Kulturamts der Deutschen Volksgemeinschaft und der baltischen wissenschaftlichen Gesellschaften [...]”

³ BA-B, R 153/ 1435 (Zipfel, 28.01.1941.)

⁴ APP, 800.f., 100.l., 48. lp. (Lenz; an Holst; [Posen], 27.11.1940.); Viņš pildīja abus šos pienākumus līdz kara beigām, arī tad, kad no 1941. gada beigām līdz 1944. gada rudenim viņš pārsvarā uzturējās Baltijā – kā referents bibliotēku jautājumos Ostlandes reihskomisariātā; prombūtnes laikā Poznaņā viņu pārstāvēja vietnieks B. f. Ulrichens.

⁵ *Kroeger, E. Auszug ...*- S. 168.

⁶ Valsts arhīvam bija nodota kāda Vartas novada vadītāja pārvaldē esoša baznīca, kuru arhīvs plānoja iekārtot speciāli tā vajadzībām – ar glabātuvu un darba telpām. Vācbaltiešu materiāli nebija vienīgais, ar ko papildinājās šī arhīva krājums, materiāli tam bija arī no okupētas Polijas teritorijas.

⁷ BA-B, R 153/ 1435 (Zipfel; an: PuSte; 28.01.1941.)

palīgbiļotēku tiem,¹ kaut praktiski šie materiāli vēlāk Krātuvē veidoja atsevišķu kultūras vērtību grupu līdzvērtīgi arhīvu un muzeju lietām.

Ar E. Cifela akceptu (un J. Paprica ieteikumu) Vartas novada vadītājs par Baltijas nodaļas vadītāju Valsts (vācu) Poznaņas arhīvā iecēla vācbaltieti Alberts Bauers (*Bauer*),² kurš jau 1941. gadā tika „iesaukts karā” („*Kriegseinsatz*”).³ Krātuvē ar arhīvu un bibliotēku materiāliem līdz aptuveni 1943. gadam strādāja Valters Maurahs (*Maurach*).⁴

Savukārt **kultūrvēsturiskie un mākslas priekšmeti** (jeb muzejiskie materiāli) bija Izglītības ministrijas pārraudzībā, kuras pārstāvis Nīls fon Holsts (viņš arī Vācijas muzeju pārvaldē) savas darbības saskaņoja ar *RKF* H. Himleru vai viņa pārstāvjiem. Par to, ka kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem jānonāk Poznaņā Krātuves rīcībā, daudz diskutēts netika. Vienīgais traucēklis šiem priekšmetiem nonākt no ostu pilsētām Poznaņā bija atbilstošu telpu trūkums. Pēc telpu saņemšanas un iekārtošanas Krātuves vajadzībām, varēja domāt par priekšmetu transportēšanu.

Par „Baltijas muzeja”⁵ vadītāju bija paredzēts iecelt Karlu fon Stricki. Tomēr viņš līdz līdz pat 1941. g. pavasarim pārsvarā atradās Baltijā sakarā ar starpvalstu sarunām par kultūras vērtībām.⁶ Savukārt jau no 1941. gada jūlija Strickis atkal bija Baltijā un kopā ar N. f. Holstu vācu militārās pārvaldes laikā bija viens no kultūras jomas noteicējiem, un no 1941. gada septembra viņš darbojās civilās pārvaldes sastāvā. Poznaņā par muzejisko priekšmetu nonākšanu Krātuvē gādāja tās vadītājs V. Lencs.

¹ BA-B, R 153/ 1435. (Zipfel; 01.06.1940.)

² Turpat, (Zipfel; an: PuSte; 10.09.1940.)

³ *Wörster, P.* Geschichte der Dokumentensammlung...- S. 24.

⁴ V. Maurahs 1941-1942. g. studēja Poznaņas (vācu) Valsts universitātē un strādāja Krātuvē uz pusi slodzes; 1943. g. viņš strādāja Vācijas okupētajās austrumu teritorijās kā „*Einsatzstab Reichsleiter Rozenberg*” (*ERR*) darbinieks, un vienlaicīgi bija arī viena ģenerālapgabala (Igaunijas ?) ģenerālkomisariāta darbinieks (Skat.: APP, 800. f., 101. l., 79., 86. lp.)

⁵ Turpat, 100. l., 43. lp.; N.f.Holsts uzskatīja, ka Krātuvē uzglabātās kultūras vērtības būs pamats nākotnes „Baltijas muzejam”.

⁶ Turpat, 101. lp. (W.Lenz; an N.f.Holst , 04.04.1941.)

3.1.3. Politisko pārmaiņu Baltijā ietekme

Runājot par izvestajām Baltijas kultūras vērtībām, jāmin arī kara notikumu attīstības ietekme uz tām. Starp tādiem jāmin: PSRS Baltijas valstu okupācija 1940. gada vasarā; Vācijas Baltijas okupācija 1941. gada vasarā; Vācijas armijas atkāpšanās no austrumiem kara beigās.

Vadošie Vācijas pārvaldes pārstāvji jau iepriekš bija rēķinājušies, ka politiskā situācija Baltijā mainīsies, un 1940. gada jūnijā Baltijas okupācijai viņiem nebija jābūt pārsteigumam. Piemēram, 1940. gada sākumā ierēdņi bija pārliecināti, ka arī pēc tam, kas PSRS pārņems Baltijas valstis, viņiem būs brīva pieeja arhīviem, tomēr padomju puse nerīkojās tā, kā bija paredzējuši vācieši. Vācijas speciālistiem tika liegta pieeja arhīviem, tika pārtraukta materiālu fotokopēšana, kā arī bija apgrūtināta kultūras vērtību izvešana, līdz to aizliedza pavisam. Rezultātā vācbaltiešu speciālistiem iestājās panika,¹ un tie mēģināja apiet padomju muitniekus un, cik iespējams, izvest kultūras vērtības no Baltijas – gan tās, par kurām bija notikušas starpvalstu sarunas, gan iepirkt papildus no privātpersonām vai antikvariātos.

Pēc tam, kad 1941. gada vasarā Vācija bija okupējusi Baltiju, no turienes tika sūtīti materiāli uz Berlīni un arī tieši uz Poznaņu. Šie materiāli, salīdzinot ar līdz tam izvestajiem materiāliem, nebija daudzskaitlīgi, un tie pārsvarā bija saistīti ar iepriekš notikušajām starpvalstu sarunām par kultūras vērtībām. Vēsturnieks V. Lencs, jaunākais, par vienu no iemesliem tam, kāpēc no Baltijas masveidā neizveda kultūras vērtības, min Okupētā austrumu apgabala ministrijas vadītāja Alfrēda Rozenberga (*Rosenberg*, 1870-1945) vēlmi panākt vietējo iedzīvotāju lojalitāti.²

¹ APP, 800. f., 100. l, 61. lp. (Hehn; an: Lenz: Berlin, 05.01.1941) - Hēns rakstīja, ka esot jāglābj, kamēr vēl ir ko glābt; un vienalga kur reihā tās atrodies, savādāk vācu kultūras vērtības Baltijā būšot „zudušas” (konkrētajā gadījumā viņš runāja par grāmatām).

² Lenz, W. Die Verlagerung des Revaler Stadtarchivs...- S. 403.; Kā minēts iepriekš, „neizvešanas politika” bija spēka līdz 1944. gadam, kad, Vācijas armijai atkāpjoties, no Baltijas tika izvests liels daudzums kultūras vērtību.

Iespējams, A. Rozenbergam nonākt līdz šādam lēmumam aplīdzēja arī arhīvu ģenerāldirektors E. Cipfels, kuram bija labas attiecības ar A. Rozenbergu un viņa vadīto ERR un kurš paralēli ieņēma amatus arī okupēto austrumu teritoriju civilpārvaldē.¹ Atstājot Baltijas arhīvu materiālus „uz vietas”, Cipfelam bija tieša noteikšana pār tiem. Savukārt Poznaņā viņa bija jārēķinās ar H. Himlera iejaukšanos arhīvu pārvaldē. Lēmums nepārvietot kultūras vērtības varēja saistīties arī ar nacionālsociālistiskās Vācijas amatpersonu plāniem kara laikā attiecībā uz Baltijas pārvācošanu.²

Pēc 1941. gada, kad Baltiju bija okupējusi Vācija, vācbaltieši loloja cerības gan uz pārceļšanos atpakaļ, gan arī par kultūras vērtību pārvietošanu uz Baltiju. Materiāli pārvietoti netika, tomēr uz Baltiju devās vairāki vācbaltiešu speciālisti, kas bija saistīti ar izvesto kultūras vērtību pārvaldīšanu Poznaņā.

1941. g. jūnija beigās Poznaņā notika vācbaltiešu vēsturnieku tikšanās, kuras pieteiktā tēma skāra kultūras vērtības austrumos (*Sacharbeitertagung über die Fragen der Sicherstellung deutscher Kulturwerte im Osten*).³ Pasākums tika organizēts jau no maija beigām – tajā brīdī droši vien iemesls bija Vācijas un PSRS pārtrauktās sarunas. Katrā ziņā, laikā, kad notika šī tikšanās, Vācijas uzbrukums PSRS jau bija sācies, kā arī Baltija bija daļēji okupēta. Tikšanās laikā tika sastādīts t.s. „desmit vīru saraksts” („Zehn-Mann-Liste”)⁴ ar speciālistiem, kuri cerēja strādāt Baltijā. Tomēr šie plāni nerealizējās un

¹ *Fahlbusch, M.* Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?... – S. 493.; E. Cipfels sadarbojās ar ERR okupētajās teritorijās, īpaši austrumos, un šādā tandēmā piedalījās šo teritoriju arhīvu pārvietošanā uz reihu, t.i. – izlaupīšanā; Baltijas arhīvi tika pārvietoti vēlāk nekā pārējie – 1944. gada otrajā pusē (Skat.: *Musial, T.* Staatsrchive im Dritten Reich....- S. 94, 118-119, 163). T. Musials atzīmē, ka atsevišķos gadījumos šī pārvietošana esot pasargājusi arhīvus no iznīcināšanas (Skat.: Turpat, 120. lpp.)

² *Kangeris, Kārlis.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpaušme Latvijas ģenerālapgabala kultūrpolitikā // Starptautiska konference „Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945)” 8.10.–12.10.1996. Jūrmala: Materiālu krājums. – Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999. – 34., 38.-41.lpp.; K. Kangeris raksta gan par Vācijas plāniem pārveidot Baltiju, gan arī par nepieciešamību veicināt vietējo iedzīvotāju lojalitāti.

³ APP, 800. f., 100. l., 141., 145.-146., 169., 171., 175. lp.; 101. l., 44. lp. Informācija ir par šādiem vēsturniekiem, kas piedalījās: V. Lencs, R. Vitrams, G. Masings, N.f.Holsts.; arī J.f. Hēns tika aicināts.

⁴ Turpat, 100. l., 188. lp. (Sarakstē nav uzskaitītas atsevišķas personas)

vācbaltieši, kas vēlāk darbojās Baltijā, tur nokļuva dažādos ceļos nevis visi kā viena komanda,¹ un daļa no viņiem – izrādot personīgu iniciatīvu un neatlaidību.

Viens no šiem „neatlaidīgajiem” bija Poznaņas Krātuves vadītājs V. Lencs, kurš sākot ar 1941. gada beigām pārsvarā uzturējās Baltijā – kā referents bibliotēku jautājumos Ostlandes reihskomisariātā, vienlaicīgi palikdams savos amatos Poznaņā. V. Lencs bija tas, kurš pārstāvēja ideju, ka Krātuve ar tās kolekcijām no Poznaņas ir jāpārceļ uz Baltiju. Iespējams, tas saistīts ar vācbaltiešu noskaņojumu 1941. gada jūlijā, kad viņi domāja, ka tiks pārvesti atpakaļ uz Baltiju. Kaut jau jūlijā RKF H. Himlers nolēma, ka vācbaltieši nav pārvietojami atpakaļ, V. Lencs tik un tā nezaudēja cerību par vācbaltiešu kultūras centra pārvietošanu uz Baltiju. Piemēram, 1941.g. jūlijā viņš uzskatīja, ka Krātuve jāpārceļ uz Baltiju pēc tam, kad tur nostabilizēsies situācija un teritorija būs pakļauta („nach der endgültigen Einverleibung Livlands”).² Viņš cerēja, ka tas varētu notikt pāris mēnešu laikā.³ Augustā viņš jau rēķinājās, ka Krātuve Poznaņā darbosies vēl pāris gadus.⁴ Pat vēl oktobrī V. Lencs runāja par Krātuves pārcelšanu uz Baltiju (īsi pirms sava pirmā brauciena uz Rīgu) - ka rēķinoties ar pārvešanu uz Baltiju apmēram pēc diviem gadiem.⁵ Šī ideja parādās arī vācbaltiešu speciālista (un amatpersonas) ģenealoģijas jautājumos Helmuta Špēra uzskatos – viņš tāpat kā Lencs izsakās par Baltijas materiālu pārvietošanu atpakaļ.⁶

Kad bija skaidrs, ka vācbaltieši netiks pārvietoti atpakaļ uz Baltiju, bija arī domas par kultūras vērtību pārvietošanu no Baltijas uz Poznaņu. Šāds priekšlikums nāca no Maksa fon Radeki (*Radecki*). Viņš 1942. gada augustā ar lūgumu uz Poznaņu pārvest

¹ Vairāki speciālisti, kas darbojās Vācijas okupētajos austrumu apgabalos dažādās iestādēs, saglabāja savas pamata darba vietas Poznaņā vai Berlīnē (piemēram, Lencs, Špērs, Kruzenštjēns, Hēns).

Vācbaltietis G. Masings uzskatīja, ka N.f.Holsts nebija korekts attiecībā pret Poznaņas vācbaltiešiem (iespējams, bija solījis kādam valsts pārvaldē iesniegt minēto sarakstu vai kā savādāk realizēt šo ideju). Masings Lencam rakstīja, ka Holsta pārziņā Baltijā esot gandrīz viss kultūras sektors un ka viņš esot „piesedzies no visām pusēm”; tāpat G. Masings rakstīja: „mēs [vācbaltieši] tagad esam atkarīgi no viņa žēlastības braukt”, skat.: APP, 800. f., 101. l., 37. lp. (G. Masing; an: W.Lenz; Berlin, 20.07.1941).

² Turpat, 100. l., 192. lp. (W. Lenz; an: O.v. Holbeck; [Posen], 21.07.1941.)

³ Turpat, 200. lp. (W. Lenz; an: N.v. Holst in Riga; [Posen], 31.07.1941.)

⁴ Turpat, 207. lp. (W. Lenz; an: O.v. Holbeck; Kroessinsee, 25.08.1941.)

⁵ Turpat, 101. l., 149. lp. (W. Lenz; an: W. Neander; [Posen], 15.10.1941.)

⁶ BA-B, R 1509/ 1756, (G. Kayser, 19.12.1941.)

visus vācu izglītības sistēmas (*deutsches Bildungswesen*) un visu vācu skolu arhīvus vērsās pie amatpersonām okupētajos austrumu apgabalos.¹ Ne šis ne arī citi vācbaltiešu plāni (ja tādi bija) par kultūras vērtību organizētu masveida pārvietošanu kara laikā no vai uz Poznaņu nerealizējās.

Apskatot vācbaltiešu izceļošanas laikā Baltijā sadalīto un izvesto kultūras vērtību pārraudzību un pārvaldi, jāsecina, ka to lielā mērā noteica Vācijas atbildīgo iestāžu savstarpējā konkurence. Noteicošā loma jautājumu izšķiršanā bija SS reihsfirera un vācu tautības stiprināšanas reihskomisāra Heinriha Himlera veidotajam pārvaldes aparātam. Viņa ambīcijas palielināt ietekmi reihā tieši izpaudās uz Baltijas kultūras vērtību pārvaldi kara laikā. Himlera pārvaldes sistēmā esošā Tautasvāciešu centrālā biroja Poznaņas filiāles Kultūras un skolas lietu nodaļā strādājošie vācbaltieši ar laiku panāca divu iestāžu izveidošanu.

Amatpersonu ambīcijas un vācbaltiešu aktivitāte, piemēram, ietekmēja atsevišķas, valsts arhīvu sistēmai un lekšlietu ministrijai tieši nepakļautas Dzimtu nodaļas izveidi, kas pamatā (īpaši tā veidošanās posmā) nodarbojās ar vācbaltiešu ģenealoģiskā materiāla pārvaldi. Tāpat Himlers ietekmēja Baltvāciešu kultūras vērtību krātuves izveidi pārējo kolekciju pārvaldīšanai, kaut gan citas Vācijas amatpersonas uzskatīja, ka tā tiek veicināts vācbaltiešu seperātisms (kas savukārt palēninātu vācbaltiešu saplūšanu ar pārējiem tautasvāciešiem jaunapgūstamajās Polijas okupētajās teritorijās).

Vācbaltiešu interešu ievērošana bija pakārtots jautājums nacionālsociālistiskās Vācijas politikā. Tas ir sakāms ne tikai par kultūras vērtību jautājumu risināšanu, bet par visu izceļošanas procesu kopumā. Tā bija vienas tautas grupas pārvietošana, kas bija instruments totalitāras lielvalsts politikā kara laikā. Gan vācbaltiešu izceļošana, gan arī šīs tautas grupas līdz tam radīto un uzkrāto kultūras vērtību izvešana no Baltijas izrietēja no

¹ APP, 800. f., 99. l., 118. lp. (M.v. Redecki; an: Generalkommissar fuer das Ostland in Riga; [Posen]; Aug. 1942). Amatpersonas amats norādīts nepareizi – vai nu adresāts bija Ostlandes reihskomisārs vai arī Latvijas ģenerālkomisārs (*Generalkommissar in Riga*).

Vācijas kara laika aprēķiniem, bieži vien iepriekš ilgi neplānotiem lēmumiem. Par to liecina, piemēram, galīgā lēmuma pieņemšana par Poznaņu kā par vācbaltiešu kultūras centra veidošanu kara laikā jau pēc tam, kad bija sākusies praktiskā Baltijas vāciešu izceļošana. Vienlaicīgi šāda lēmumu pieņemšana procesa gaitā ļāva vācbaltiešiem pašiem ietekmēt lēmumu pieņemšanu par izvestajām kultūras vērtībām. Piemēram, izmantojot H. Himlera un viņa veidotās pārvaldes sistēmas atbalstu saviem centieniem veidot atsevišķu pētniecības iestādi tikai vācbaltiešu vēstures liecību glabāšanai un izpētei. Lai arī iecere veidot institūtu nerealizējās pilnībā, arī fakts, ka Poznaņā tika nodibināta Baltvāciešu kultūras vērtību krātuve tāpat ir ievērtības cienīgs, ņemot vērā nacistiskās Vācijas politika bija virzīta uz atsevišķu tautas grupu seperātisma centienu noliegšanu.

3.2. Vācbaltiešu kultūras vērtību pārvalde

1939. gada beigās un 1940. gadā pamatā tika izlemts, kuras iestādes pārraudzīs vācbaltiešu izceļošanas laikā no Baltijas izvestās kultūras vērtības un kur tās tiks glabātas un pārvaldītas. Kā jau minēts, ģenealoģiskos materiālus bija jāglabā atsevišķi, un to pārraudzība un izmantošana būtiski atšķīrās no pārējām kultūras vērtībām. Apakšnodaļā tiks apskatīta, pirmkārt, ģenealoģisko materiālu pārvalde un tiem speciāli izveidotās nodaļas darbība. Otrkārt, pārējo kultūras vērtību (arhīvu un bibliotēku materiāli, muzejiskie priekšmeti) pārvalde tiks skatīta saistībā ar „Baltvācu kultūras vērtību krātuves” darbību.

3.2.1. Ģenealoģiskie materiāli Dzimtu nodaļā

Salīdzinājumā ar citām Baltijas kultūras vērtībām, šo materiāli pārvaldes jautājumi noskaidrojās samērā ātri. Telpas „Zemes dzimtu nodaļa. Austrumvācu ieceļotāju dzimtu nodaļa” (*Landessippenamt. Sippenamt für ostdeutsche Rückwanderer*, saīsināti – ieceļotāju dzimtu nodaļa) no Vartas novada vadītāja A. Greizera saņēma janvāra otrajā pusē.¹ Februārī iestādes ierīkošana kavējās, bet tā kā šajā laikā vēl nebija bijis skaidrs t.s. Baltijas institūta jautājums, tad vācbaltieši tā virzīšanu vietējā pārvaldē nesteidzināja.² Kā vēl viens kavēšanās iemesls nodaļas iekārtošanai tika minēta nodaļas vadītāja Helmuta Špēra prombūtne, kurš šajā laikā uzturējās Berlīnē sakarā ar tur notiekošajām Vācijas – Igaunijas sarunām.³ Nodaļa tai ierādītājās telpās tika iekārtota februāra otrajā pusē,⁴ un marta sākumā tā sāka savu darbību.⁵

¹ APP, 800. f., 97. l., 110. lp. (Abt. Kultur und Schule. Wochenbericht zum 27.01.1940.) .

² Turpat, 113. lp. (Wochenbericht zum 05.02.1940.)

³ Turpat, 113., 116. lp.

⁴ Turpat, 120. lp. (Wochenbericht zum 19.02.1940); 122. lp. (Wochenbericht zum 24.02.1940); Līdz oficiālas darbības uzsākšanai izziņas vācbaltiešiem izsniedza Tautasvāciešu centrālā biroja (*VoMi*) Kultūras un skolas lietu nodaļa.

⁵ Turpat, 124. lp. (Wochenbericht zum 02.03.1940); 130. lp. (W. Lenz; Zwischenbericht zum 26.03.1940.)

Jaunizveidotā leceļotāju dzimtu nodaļa uzsāka savu darbību pilsētas centrā, ēkā līdās Ķeizara Frīdriha muzejam,¹ kur bija tās birojs. Kaut nodaļa bija saņēmusi atsevišķas, tomēr ar tām bija par maz, jo bija nepieciešamas telpas ne tikai birojam, bet arī materiālu izvietojšanai, un Reiha dzimtu pārvalde (*RfS*) ģenealogiskos materiālus bija gatava pārvest uz Poznaņu tikai, ja būs atbilstošas telpas to glabāšanai.² 1940. gada martā papildus piemērotas telpas (glabātuvei) kādas mājas pagraba stāvā piešķīra drošības iestādes.³ – iespējams, arī ar E. Krēgera starpniecību no H. Himlera pakļautības iestādēm.

Kā jau iepriekš Vācijas atbildīgās iestādes bija vienojušās, nodaļa iekļāvās Vartas novada pārvaldes sistēmā, bet uzraudzība (jeb pārraudzība) pār to pienācās Reiha dzimtu (pētniecības) pārvaldei. Atbalsts attiecīgi bija no abām šīm iestādēm. Ne tikai telpu un darbinieku jautājumā, bet arī „pārvaldāmā materiāla” sagādāšanā. H. Himlera pakļautības iestādes gādāja par ģenealogiskā materiāla izvešanu no Baltijas uz reihu (arī piedaloties starpvalstu sarunās tur), kā arī piešķīra nepieciešamās naudas summas šo materiālu fotografēšanai (fotokopēšanai) Baltijā.

Sadarbība starp Reiha dzimtu pārvaldi un vācbaltiešiem bija aizsākusies jau 1939. gada beigās – acīmredzot uzreiz pēc tam, kad „sabiedrotie” savstarpēji vienojās atbalstīt viens otra intereses. Tā, piemēram, decembrī notika V. Lenca sarakste ar iestādes direktoru K. Maijeru par to, kādas baznīcu grāmatas un citus avotus vajadzētu fotokopēt Baltijā.⁴ Šī specifiskā informācija vāciešiem, bija nepieciešama starpvalstu sarunās Baltijā.

leceļotāju dzimtu nodaļa izsniedza izziņas (apliecības) un glabāja Vartas novada tautasvāciešu ģenealogiskos materiālus. Sākotnēji tie bija tikai vācbaltiešu materiāli – oriģināli un kopijas, bet vēlāk nodaļa saņēma arī no Galīcijas un Volīnijas pārvietoto

¹ APP, 299. f. (Reichsstatthalter im Warthegau Posen), 2609. l. (Keiser-Friedrich-Museum, 1940-1941), 4., 9. l.p. Sākotnējā adrese bija Vilhelma iela (*Wilhelmstrasse*) 8; muzejs arī bija pretendējis uz minētajām telpām; muzeja vadība novada vadītājam prasīja telpas nodot tā vajadzībām, iebilstot pret to, ka „pirmajās četrās izbrīvētajās istabās” šajā ēkā esot ielikta „baltvāciešu dzimtu pētniecības nodaļa un dabas pētniecības [nodaļa]”. No 1941. g. aprīļa biroja adrese bija Martina iela (*Martinstrasse*) 24. (Skat.: APP, 800.f., 99.l., 51. l.p. (22.04.1941.)

² Turpat, 210. l.p. (Kayser; an : Lenz; 29.02.1940); 209. l.p. (Lenz; an[Kayser]; 05.03.1940.)

³ Turpat, 97. l., 126. l.p. (Wochenbericht zum 09.03.1940). Adrese kara laikā bija: Keiserring 13; vēlāk materiāli tika pārvietoti uz citu ēku tajā pat ielā.

⁴ Turpat, 98. l., 33. l.p. (Lenz; an: Mayer; 20.12.1939.)

vāciešu ģenealoģiskos materiālus. Izziņas bija nepieciešamas, lai ieceļotāji varētu uzsākt strādāt.¹ Nodaļa apstiprināja (izsniedza) „senču pasi” (*Beglaubigung des Ahnenpasses*), kā arī izdeva pagaidu apliecības (*provisorische Bescheinigung*) ieceļotājiem.² Pagaidu apliecības tika izdotas tajos gadījumos, ja nodaļas rīcībā nebija nepieciešamo avotu, t.i., vēl arvien darbojās „pagaidu variants” – „apliecinājums ar zvēresta spēku”³. Tā, piemēram, V. Lenca sarakste vēl 1941. gada martā atklāja, ka tiem, kas nevarēja sagādāt pie ieceļotāju dzimtu nodaļas nepieciešamo izziņu, izeja bija saņemt no „Kultūras un skolas lietu nodaļas” dokumentu, ka tai „nav iebildumu” pret konkrēto personu (*Unbedenklichkeitsbescheinigung*).⁴ Reiha dzimtu pārvalde nebija apmierināta ar šo *VoMi* darbību, jo tas neatbilda „Himlera kultūrpolitiskajiem mērķiem” veidot neatkarīgu un centralizētu rases pierādījumu materiālu pārvaldīšanu,⁵ kas vācbaltiešu materiālu gadījumā bija deleģēta ieceļotāju dzimtu nodaļai.

Kaut ģenealoģisko materiālu (g.k. baznīcu grāmatu) pārvešanai uz reihu bija atvēlēti visi nepieciešamie resursi (speciālisti, līdzekļi),⁶ to transportēšana tomēr norisinājās norisinājās lēni. 1940. gada aprīlī līdz Poznaņai bija atceļojušas divu draudžu baznīcas grāmatas no Latvijas.⁷ Par kavējošu faktoru V. Lencs uzskatīja sliktu vadību no baznīcas pārvaldes puses (*wegen Säumigkeit*).⁸ Oficiālie draudžu materiālu saņēmēji reihā bija luteriskās baznīcas vadība, jo tos no Baltijas (Latvijas) bija sūtījusi luteriskās baznīcas virsvalde Latvijā (runa iet par dokumentiem, kas līdz izceļošanai bija atradušies pie

¹ Turpat, 97.l., 130., 132. lp.; 99. l., 178. lp.

² Turpat, 99. l., 22. lp.

³ Tas noteikti pastāvēja 1940. un 1941. gadā (līdz brīdim, kad 1941. gada vasarā Baltijas arhīvi nonāca Vācijas pārziņā), bet nevar izslēgt, ka arī ilgāk, jo reiha arhīvu vadībai Baltijā izziņu sniegšana privātpersonām nebija prioritāte.

⁴ Turpat, 244. lp. (Lenz, an: M.v.Rimscha, 19.03.1941). Šajā gadījumā personai pašai bija jāsavāc dokumenti par saviem senčiem un jāiesniedz tie V. Lenca nodaļai, lai uz to pamata varētu izsniegt minēto dokumentu.

⁵ BA-B, R 1509/ 1771, (RKF; an: RfS; 27.11.1940.)

⁶ APP, 800.f., 99.l., 69. lp. (Lenz; an: Poelchau; 08.03.1940) – V. Lencs, vecākais, rakstīja, ka līdzekļi piešķirti ātrai transportēšanai.

⁷ Turpat, 97. l., 132. lp.

⁸ Turpat, 126. lp. (Wochenbericht zum 09.03.1940.)

draudzēm).¹ Tomēr Trešā reiha pārvaldes iestādes (un Reiha dzimtu pārvalde kā atbildīgā par šiem materiāliem) neuzskatīja, ka tie arī turpmāk būs baznīcas īpašums.²

Tā, piemēram, 1940. gada martā V. Lencam bija sarakste ar bīskapu Peteru Haraldu Pelhausu (*Poelchau*, 1870-1945) par baznīcu grāmatu ātrāku nogādāšanu Poznaņā. Savukārt bīskaps vēlējās, pirmkārt, lai kastes no Gdiņas bagāžas centrāles (*Gepäckstelle Gothenhafen*) vispirms tiktu nogādātas Berlīnē, kur atradās viņa baznīcas vadība, jo tajās neesot tikai baznīcu grāmatas un kartotēka, bet arī „evanģēliskās baznīcas virspadomes” (*Ev. Obenkirchenrat*) arhīvs un inventārs no Rīgas, kā arī vācu draudžu sudrabs”.³ Otrkārt, lēmumus par baznīcu arhīvu un citu inventāru viņš velējās saskaņot ar vācu evanģēliskās baznīcas vadību un tās Arhīvu pārvaldi (*Archivamt*), kurai Vroclavā (*Wrocław, Breslau*) esot „rūpīgi iekārtota baznīcu grāmatu nodaļa” (*Kirchenbuchstelle*).⁴

V. Lencs uz to atbildēja, atsaucoties uz Reiha dzimtu pārvaldes direktoru Maijeru, ka baznīcas virsvadībai neesot tiesību uz šīm grāmatām; un viņš ieteica nevilkt garumā, noskaidrojot kompetences (*etwaige langdauernde Kompetenzverhandlungen*), jo tā tikai cietīšot izceļotāji.⁵ Šī jautājuma izšķiršanā iesaistījās RKF H. Himlera birojs un arī *Ahnenerbe* vadītājs V. Zīverss.⁶ H. Himlers uzdeva Dancigas vācu Spedīcijas firmai konfiscēt attiecīgās kastes (t.i. nenodot tās bīskapam Pelhausam), ar piebildi – pēc to atrašanas.⁷ Pēc lietas izmeklēšanas divu mēnešu garumā (ieskaitot „pētījumus” Rīgā), izrādījās, ka tvaikonis „*Schwaben*”, ar kuru bija sūtītas baznīcas grāmatas no Latvijas, ziēmā bija iesalis Rīgā. Tikai jūnija sākumā V. Lencs informēja RKF biroju, ka kuģis esot veiksmīgi iebrucis Gdaņskā.⁸

¹ Turpat, 99.l., 208.lp.

² Vairāk par valsts un baznīcas attiecībām šajā jautājumā skat.: Haas, R. Zur restlosen Erfassung...– S. 139-152.

³ APP, 800. f., 99. l., 71. lp. (Poelchau; an: Lenz; 06.03.1940) - Viņš min, ka šīs kastes Gdiņā vēl „tiekot meklētas”.

⁴ Turpat.

⁵ Turpat, 68. lp.

⁶ Turpat, 176-179. lp.

⁷ Turpat. (RKF; an: Hoeheren SS u. Polizeifuehrer Warte; Berlin, 06.04.1940.) - Noraksts tika piesūtīts *VoMi* Kultūras un skolas lietu nodaļai, lai tā gādā par materiālu tālāku nodošanu „baltvācu dzimtu nodaļai”.

⁸ Turpat, 176. lp. (Lenz; an: RKF; Posen, 07.06.1940)

Baltijas baznīcu grāmatas – oriģināli un izgatavotās fotofilmas – sākumā tika nosūtītas uz Berlīni, uz Reiha dzimtu pārvaldi, kas tās pārsūtīja tālāk Poznaņas leceļotāju dzimtu nodaļai.¹ Piemēram, 1940. gada novembrī nodaļā bija ap 400 grāmatas, bet 1941. gada janvārī – ap 1 000 sējumi (tās bija grāmatas arī no citām teritorijām, ne tikai Baltijas). RfS no filmām izgatavoja arī attēlus un iesēja tos grāmatās, un, piemēram, 150 šādas grāmatas (*fotografische Neubücher*) uz Poznaņu tika nosūtītas 1941. gada jūlijā, savukārt 1942. gada septembrī – vēl 656 sējumi. Sekoja arī citi mazāki sūtījumi, to vidū: 1943. gada janvārī 17 fotogrāfiju grāmatas ar kopijām no Kristofa Broces (*Brotze*) kolekcijas.

Kaut arī V. Lencs (tāpat kā reiha pārvaldes iestāžu vadītāji) uzskatīja, ka baznīcu grāmatas ir jāuzglabā Poznaņā, kas bija teritoriālais centra pārceļotājiem,² par citu materiālu nonākšanu leceļotāju dzimtu nodaļas rīcībā viņa domas no priekšniecības viedokļa atšķīrās. Runa iet par baznīcas tiesas protokoliem (*Kirchengerichtsprotokolle*). V. Lencs uzskatīja, ka šie materiāli var atrasties pie baznīcas pārstāvjiem.³ Izrādījās, ka Berlīnes amatpersonas uzskatīja savādāk: 1941. gada martā K. Maijers Lencam norādīja, ka viņš šo materiālu „vērtību dzimtu pētniecībā” (*sippenkundlicher Wert*) stādot augstāk par to vērtību, kas atspoguļojot tiesu vēsturi un kultūrvēsturi (*rechtsgeschichtlicher- und kulturgeschichtlicher Wert*).⁴ Atsevišķi protokoli šajā laikā bija nonākuši Vroclavā (acīmredzot luteriskās baznīcas arhīvāliju glabātavā), un tika pieprasīts tos vest uz Poznaņu.⁵

Savukārt par baznīcu draudzēm piederošajiem kultūrvēsturiskajiem un mākslas priekšmetiem strīdu nebija. Reiha iestādes atzina baznīcas īpašumtiesības uz to.

leceļotāju dzimtu nodaļas rīcībā bija tikai evaņģēliski luterisko draudžu grāmatas vai kopijas – gan no Baltijas, gan arī citiem apgabaliem.⁶ Vācbaltiešiem nepieciešamo

¹ Sarakste par to: BA-B, R 1509/ 1771, (29.7.1940.; u.c.)

² APP, 800. f., 99. l, 70. lp. (*Mittelpunkt des Siedlungsgebietes der Rückwanderer*)

³ Turpat, 186. lp. (Mayer; an: Lenz; 10.03.1941.) - Vēstulē ir komentēts Lenca 05.03.1941. rakstītais (*Auffassung*).

⁴ Turpat.

⁵ Turpat, 185.-186. lp.

⁶ BA-B, R 1509/ 1773 ([Notitz], o.D. [Aug.-Sept.1940])

informāciju nodaļa prasīja Baltijā. Piemēram, ir informācija par H. Špēra saraksti ar Vācijas sūtniecības pārstāvi Rīgā R. Hornu (*Horn*), ar kura starpniecību tika sagādātas izziņas no arhīviem Latvijā par noteiktām personām.¹ V. Lencs 1940. gada pirmajā pusē rakstīja, ka Latvijas un Igaunijas arhīvi esot pārslogoti, izsniedzot šādu informāciju, tāpēc atbildes kavējoties, vai arī arhīvi vispār izvairoties to darīt.² Ja padomju okupācijas gada sākumā (1940. gada jūlijā) informāciju vēl varēja iegūt (izņēmums bija Valsts arhīvs Rīgā),³ tad vēlāk, 1941. gadā, tas praktiski bija neiespējams.⁴ Vēlāk, kad Baltiju bija okupējusi Vācija, izziņu pasūtīšana un saņemšana turpinājās. Pēdējās izziņas no Baltijas nodaļa saņēma 1944. gada jūlijā.⁵

Paralēli minētajai nodaļai izziņas izsniedza (iespējams, sagatavoja materiāls, uz kā pamata reiha iestādes varēja dot apliecinājumus) arī privāts dzimtu pētnieks – Erihs Zauberlihs, kura sniegtie pakalpojumi noritot daudz ātrāka, bet arī „vairākkārt dārgāka nekā Zems dzimtu pētniecības iestādē”.⁶ Reiha dzimtu pārvalde mudināja Špēru sadarboties ar Zauberlihu, lai viņa nāves gadījumā, viņa privātā ģenealoģisko materiālu kolekcija nonāktu ieceļotāju dzimtu nodaļas rīcībā.⁷ Droši vien šīs sadarbības dēļ Zauberliham bija brīvi pieejami nodaļas materiāli.⁸

Reiha dzimtu pārvalde veicināja nodaļas sadarbību arī ar citiem privātiem pētniekiem.⁹ Tas notika arī vācbaltieša Georga fon Kruzenštjerna¹⁰ gadījumā, kad viņš tika

¹ PA AA, Rīga 72, lieta Nr.: 67 (246) (Landessipenstelle Posen, 1940-1941), te: noraksti no dokumentiem: 16.03.1940. (Špērs – Hornam); 08.04.[1940]; 11.05.1940.; 30.05.1940. (Špērs – Horman); 08.07.1940.; Šajā sarakstē nav speciāli norādīts, ka izziņas ir par katoļu draudžu pārstāvjiem; tā varēja būt informācija arī par luteriskās baznīcas draudžu pārstāvjiem.

² APP, 800. f., 99. l., 201. lp. (Lenz, 28.05.1940).

³ PA AA, Rīga, 72, lieta Nr.: 67 (246), (Horns – Špēram, 08.07.1940.)

⁴ APP, 800. f., 99. l., 139. lp. (Lenz, an: Th.Rall; 14.2.1941.)

⁵ BA-B, R 1509/ 1771 (18.10.1944)

⁶ APP, 800. f., 99. l., 250. lp.; Nodoklis par nodaļas pakalpojumiem bija aptuveni 2 reihsmarkas par viena dokumenta izsniegšanu (Skat.: Turpat, 58. lp.)

⁷ BA-B, R 1509/ 1773, (Kayser; 12.09.1940.)

⁸ Turpat, (Essen, an: RfS, 22.12.1942.)

⁹ Turpat, 1805. lieta. (Sarakste par Krēbera (*Kroeber*) kolekciju)

¹⁰ Georgs fon Kruzenštjerna (*Krusenstjern*, 1899-1989), līdz 1939. g. strādāja Tallinā uzņēmumā „*Nord. Papier- u. Zellstoffwerke AG*”; privātpētnieks – ģealogs; 1941-1945.g. Austrumvācu ieceļotāju dzimtu nodaļas darbinieks. G.f. Kruzenštjerna tāpat kā H. Špērs no 1941. gada septembra darbojās okupētajās austrumu teritorijās ERR un

pieņemts darbā (no 1.5.1941.) nodaļā, lai tajā nonāktu viņa no Igaunijas izvestā Igaunijas Vispārderīgās savienības (*Estlaendischer Gemeinnuetziger Verband*; saīsināti - *EGV*) kolekcija (tās daļa), kas pēc izvešanas no Igaunijas atradās Berlīnē „Baltijas Ģimeņu arhīvā” (*Baltisches Familienarchiv*).¹

Lai arī nodaļa atradās Vartas novada pārvaldes sistēmā un administratīvi tā ar Tautasvāciešu centrālo biroju (*VoMi*) un tā Kultūras un skolas lietu nodaļu vairs nebija saistīta, V. Lenca vadītā nodaļa (un viņš personīgi kā vācbaltiešu ģeoloģisko avotu pārzinātājs) arī turpmāk palīdzēja H. Špēram un viņa iestādei. Tā piemēram, vēl 1940. gada aprīlī V. Lencs veica piezīmes par tēmu: dzimtu pētniecības nodaļas paplašināšana.²

Pēc novada pārvaldes rīkojuma 1943. gada septembrī baznīcu grāmatas tika nogādātas drošībā Gnostingenā (*Gnostingen*). Sākotnēji tās bija oriģinālās grāmatas, bet vēlāk arī fotokopijas un nodaļas rīcībā esošie preses izdevumi. Materiālu pārvietošana turpinājās arī 1944. gadā.³ Nodaļas darbinieki strādāja gan birojā Poznaņā, gan arī Gnostingenā. Savukārt 1944. gada beigās sākās materiālu pārvietošana tālāk uz rietumu apgabaliem. Jāpiemin, ka novada vadītājs A. Greizers uzskatīja, ka materiāli nav jāved prom no Poznaņas un tās apkārtnes.⁴ Ieceļotāju dzimtu nodaļas materiālu pārvietošanā iesaistījās Berlīnes pārvalde, kas piemēram, sarakstījās ar Kruzenštjenu, lai tas palīdz pārvietot materiālus.⁵

civiltārvaldes sastāvā, vienlaicīgi saglabājot amatu Poznaņā. Par viņa darbību Baltijā (Skat.: BA-B, NS 30 (*ERR*), 210. lieta (*Arbeitsgruppe Estland* (Georg v. Krusenstjern), 1942).

¹ BA-B, R 1509/ 1771, (VDA, an: Kayser, 10.10.1940.; Speer, an: RfS, 3.6.41.); 1773.I. (*Empfangsbestaetigung*, 21.4.1941.); Minētā kolekcija nonāca Ieceļotāju dzimtu nodaļā no Berlīnes, kā to akceptēja Kruzenštjers un VDA; neskatoties uz šo vienošanos un kolekcijas pārvietošanu, neskaidrības bija ar īpašumtiesībām uz to – Kruzenštjers to uzsakātāja par savu personīgo īpašumu, bet, piemēram, V. Lencs, vec., uzskatīja, ka tā ir biedrības īpašums (Skat.: Turpat, 1771, Dok.: „Lenz, an: RfS, 30.9.1940.”)

² APP, 800. f., 97. l., 132. lp. (W.Lenz; Aktenvermerk. Betr. Erweiterung der Landessippenstelle; 17.04.1940.)

³ Turpat, 1772. lieta.

⁴ R 1509/ 1773, (Kayser; an: Krusenstjern, 6.11.1944)

⁵ R 1509/ 1773, (Sarakste ar G.f. Kruzenštjenu 1944. g. oktobrī un novembrī)

3.2.2. Baltvāciešu kultūras vērtību krātuves darbība

Pārējo Baltijas kultūras vērtību pārvaldīšana pamatā tika organizēta reiha pārvaldes akceptētajā Baltvācu kultūras vērtību krātuvē (saīsināti – Krātuve). Kā minēts iepriekš, jau no 1939. gada beigām vācbaltieši centās īstenot ideju par t.s. Baltijas institūta izveidi Poznaņā, kurā būtu apkopotas no Baltijas izvestās kultūras vērtības, un kura nodarbotos ar pētniecības jautājumiem. 1940. gada pavasarī atbildīgās reiha iestādes noreducēja šo ideju līdz krātuves formai.

Kaut Krātuves veidošana tika akceptēta jau 1940. gada pavasarī, tā patstāvīgu darbību varēja uzsākt tikai līdz ar atbilstošu telpu iegūšanu Doma salā tā paša gada oktobrī. Krātuve bija pakļauta Tautasvāciešu centrālajam birojam (*VoMi*), bet tās glabāšanā nodotie materiāli bija dažādu iestāžu pārraudzībā. Kaut ar ēku vācbaltieši bija apmierināti, tomēr kā trūkums tika minēts tas, ka tajā trūka telpu, lai no Baltijas izvestās (vai izvest iecerētās) kultūras vērtības izstādītu publikas apskatei. Vēl viena neērtība – ēka nebija apkurināma (vismaz ne centralizēti). Vācbaltieši cerēja, ka pēc kara beigām iebūvēt centrālo apkuri un arī piebūvi, kur varētu izstādīt kolekcijas.¹

Arhīvu materiālu pārvalde. Kā jau minēts, Krātuvei piešķirtās telpas bija iemesls tam, kāpēc 1941. g. janvārī Valsts arhīvu ģenerāldirektors E. Cīpfels piekrita, ka Baltijas arhīvu materiāli atradīsies Krātuves telpās Doma salā. Galīgā vienošanās par arhīvu materiālu uzglabāšanas vietu, ļāva vienoties par preses paziņojuma tekstu un to izplatīt. Tas aicināja izceļotājus no Baltijas nodot savus materiālus Krātuvei.² Ja līdz tam šādi materiālu nodošana notika tikai atsevišķos gadījumos,³ tad pēc minētā paziņojuma izplatīšanas 1941. gada sākumā Krātuves un privātpersonu sarakste par arhīvu un bibliotēku nodošanu Krātuvei bija intensīva.⁴

¹ APP, 800. f., 100. l., 70. lp. (Lencs, 06.02.1941.)

² Vienlaicīgi ar preses paziņojumu šis uzaicinājums izskanēja arī radio (Skat.: Turpat, 125. lp.)

³ Piemēram, 1940. gada j26. ūlijā V. Lencs nodeva kādas privātpersonas materiālus (2 kastes) Poznaņas (vācu) Valsts arhīvam uzglabāšanai (*Aufbewahrung und Sichtung*) (Skat.: Turpat, 99. l., 174. lp.)

⁴ Materiāli par šo saraksti: Turpat, 100. lietā.

Baltijas arhīvu materiāli, par kuru izvešanu bija lēmušas starpvalstu komisijas, vispirms tika nogādāti Berlīnē, Dālema publikāciju iestādē (*PuSte*). Šī iestādes direktors J. Paprics vadīja Vācijas arhīvu komisiju Igaunijā un Latvijā, un attiecīgi pie sevis Berlīnē izvērtēja izvestos materiālus. *PuSte* nevēlējās nodot arhīvu materiālus Poznaņai, pirms nebija saņemtas, attīstītas un pārbaudītas Baltijā izgatavotās fotofilmas ar arhīvu kopijām.

Arhīvu materiāli līdz to pārvešanai uz Poznaņu glabājās kā deponējumi Prūšu Slepējā Valsts arhīvā (*Preussisches Geheimes Staatsarchiv*),¹ un tur arī tika attīstītas fotofilmas.² 1942. gada jūlijā arhīvu materiāli – oriģināli un fotofilmas – no Berlīnes tika nogādāti Poznaņā.³

Pēc tam, kad 1941. gada vasarā Vācija bija okupējusi Baltiju, Vācijas Ārlietu ministrijas pakļautībā esošā Eberharda Kinsberga vadītā speciālā komanda (*Sonderkommando Künsberg*), no Baltijas uz *PuSte* nosūtīja 4-5 neattīstītas filmas un arī fotogrāfijas, ko savā laikā Vācijas arhīvu komisija bija izgatavojusi, bet nebija izvedusi. *PuSte* šīs filmas attīstīja un vēlāk nodeva Poznaņas Krātuvei.⁴

1942. gadā arī V. A. Momzens, kurš Vācijas okupētajās austrumu teritorijās darbojās reihisleitera A. Rozenberga operatīvajā štābā (*ERR*) un Ostlandes reihskomisariātā, no Baltijas sūtīja materiālus uz *PuSte*. Starp tiem bija gan izceļojušo privātpersonu arhīvi, kuri, iespējams, pirms tam bija aizturēti muižās, gan arī muzeju un biedrību materiāli (starp tiem arī Kurzemes provinces muzeja, Rīgas Vācu vēstures un senatnes plātītāju biedrības u.c.).⁵ V. A. Momsens 1940. gadā bija darbojies Baltijā Vācijas arhīvu komisijas sastāvā un pārzināja šos materiālus.

¹ BA-B, R 153/ 1435. lieta.

² Lenz, W. Die baltischen Archivfilme... – S. 312.; Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung... – S. 12-13.

³ Materiāli (sarakste un pārņemšanas akti) par arhivāliju nodošanu krātuvei: BA-B, R 153/ 1435. un 1766. lietā; APP, 800. f., 101. lietā, u.c.; Vairāk par to skat.: Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung... – S. 13.; Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten... – S. 599-622.

⁴ R153/ 1766, (Saraskste no 13.07.1942 līdz 09.11.1942.)

⁵ BA-B, R 53/ 1766, Dok.: „08.07.1942.” (Saraksts; vairākās vietās tajā ir piezīmes, kam materiāli nododami, piemēram, „Baltenmuseum”, vai „Sippenstelle Posen”, vai arī „Posener Archiv”.)

Par 1943. gadā martā Krātuvē esošajiem arhīvu materiāliem koncentrētu pārskatu ir publicējis vēsturnieks V. Lencs, jun., savā pētījumā par vācbaltiešu kultūras vērtībām.¹ Pie materiālu sastāva vēl jāmin, ka 1943. gada vidū Krātuve panāca (saistībā ar drošības pasākumiem), ka Poznaņā nonāk bijušā Rīgas Herdera institūta arhīvs, kurš pēc tā izvešanas no Latvijas atradās universitātē Kaļiņingradā (*Königsberg*).²

Krātuve sarakstījās, piemēram, arī par Kurzemes Zemes arhīva drošību (arhīvs šajā laikā atradās Berlīnē).³ Poznaņas (vācu) Valsts arhīva vadītājs bija gatavs dot šai kolekcijai drošas telpas (bunkura daļu).⁴ Ar J. f. Hēna starpniecību Krātuves vadība uzzināja, ka Kurzemes bruņniecības pārstāvji 1943. gada septembrī bija nokārtojuši šīs kolekcijas novietošanu Prūšu Sļepenā valsts arhīva dzelzsbetona pagrabos.⁵

Saistībā ar izvestajiem un vēlāk Krātuvei nodotajiem Baltijas arhīviem jāmin arī Hertas fon Rammas-Helmsingas kolekcijas.⁶ Šie materiāli bija sarunu (sarakstes) objekts kara laikā vairāku Vācijas valsts iestāžu vidū, ieskaitot pašu vēsturnieci. Pamatā neskaidrības bija par attēlu kolekciju. Diemžēl ir saglabājusies tikai fragmentāra informācija par šīm kolekcijām.

¹ Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten... – S. 619.-621.

² APP, 800.f., 100.l., 256., 361., 364., 365., 369., 377. lpp.; Lietā atrodas Krātuves sarakste ar universitāti no 1943. gada marta līdz jūlijam. Visticamāk, ka, nonākot Poznaņā, materiāli uzreiz tika nogādāti bunkuros pilsētas tuvumā, kur šajā laikā drošības pasākumu ietvaros jau bija nogādāti citi arhīvi. Rīgas Herdera institūta arhīvs šobrīd atrodas Rīgā (LVVA, 4772. fonds); Skat. arī: *Pijola, Sarmīte*. Deutschbaltische Archivalien im Historischen Staatsarchiv Lettlands // Berichte und Forschungen. – 1993. - Nr. 1. - S. 184.

Pēc kara beigām sabiedrotie atdeva gandrīz visus Poznaņas arhīva materiālus, kas bija Goslārā (*Goslar*) Polijai; un Polija savukārt materiālus, kas nāca no Baltijas teritorijas, nodeva tālāk PSRS – tie 1950. gados nonāca atpakaļ Rīgā. (Skat.: *Wörster, P.* Geschichte der Dokumentensammlung...- S. 14. (Anm. 32); *Lenz, W.* Kulturgut der Deutschbalten...- S. 619.)

³ Kurzemes Zemes arhīvs Vācijā atradās jau pirms Otrā pasaules kara un bija arī sarunu objekts starpvalstu sarunās izceļošanas laikā, tomēr Latvijai tas nodots netika, jo tika uzskatīts par vienu no vērtīgākajām arhīvu materiālu kolekcijām no Baltijas. Pēc vairākkārtējas pārvietošanas kara laikā un pēc tā, arhīvs 1976. gadā nonāca Latvijā (Vairāk skat.: *Zeids, Teodors*. Senākie rakstītie vēstures avoti. – Rīga: Zvaigzne. - 1992. – 122.-123. lpp.)

⁴ APP, 800. f., 100. l., 392. lpp.(Ulrichen; an: H.f.Hehn; 13.12.1943.)

⁵ Turpat, 393., 394. lpp.

⁶ Kolekcijā bija attēli (fotogrāfijas, stikla fotoplates, fotofilmas), kas bija tapuši 1930. gados, dokumentējot Baltijas kultūras pieminekļus: muzeju kolekcijas, muižu kompleksus u.c. Par attēlu izgatavošanu vairāk skat.: *Romanga, Margīta*. Doma muzeja fotoattēlu kolekcija Herdera institūta Attēlu arhīvā // Doma muzejs Rīgā – templs zinātni un mākslai: [Rakstu krājums] / Izd. M. Romanga, I. Celmiņa. – Mārburga: Herdera institūts Mārburgā, 2001. – 146. lpp.; Tā pati. Doma muzejs Rīgā: Muzeja dibināšanas vēsture // Turpat. – 104. lpp.

Vienu arhīva daļu fon Ramma-Helmsinga izveda (vai nosūtīja) no Latvijas 1939. gada oktobrī – laikā, kad vēl notika starpvalstu sarunas par līgumu un kultūras jautājumiem.¹ Materiāli tika izvesti kā privātpersonas arhīvs, bet sarakstē viņa norādīja, ka nosūtāmi *VoMi*.² Materiāli (trīs kastes) tika atzīti par tik vērtīgiem, ka tos nevarot uzticēt ne transporta firmām, ne arī Gdiņas bagāžas centrālei. Šie materiāli tika pārvesti ar lidmašīnu, ar Vācijas sūtniecības un Ārlietu ministrijas starpniecību.³

Vēl viena attēlu kolekcijas daļa jau kopš 1930. gadu beigām atradās Vācijā. 1940. gada 7. martā Apvienība vācietībai ārzemēs (*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*, saīsināti – *VDA*) vērsās pie E. Krēgera, lai tas pamudinātu (*veranlassen*) „tautas apvienības” tiesisko mantinieku dot norādi šo arhīvu atvērt un „nodot sabiedrībai”, pieminot, ka uz šo arhīvu savas privātās tiesības esot pieteikusi fon Ramma-Helmsinga.⁴ Kā tiesiskais mantinieks kara laikā acīmredzot tika uzskatīta *VoMi* Kultūras un skolas lietu nodaļa.⁵

Iespējams, šie materiāli bija apvienoti ar 1939. gada oktobrī izvestajiem negatīviem un attēliem un atradās vienkopus, jo sarakste par Baltijas fotomateriāliem turpinājās arī vēl 1940. gada novembrī, kad J.f.Hēns no Berlīnes rakstīja V. Lencam uz Poznaņu, ka to no *VDA* sev esot pieprasījis H. f. Ramma-Helmsinga.⁶ Tā kā šie materiāli beigās tika piešķirti

¹ PA AA, Rīga 91, Ums. Gen. 2. Bd. 1., Bl. 264 (Kotze; an: Auswaertige Amt, 13.10.1939), S. 270 ([Verzeichnis]. o.D.); Viņa nosūtīja trīs kastes ar dažādiem materiāliem, ieskaitot izziņas par „strīdu 1935. gadā” (*zum Streit von 1935*) un saraksti ar Berlīni, arhīva izrakstus, manuskriptus, grāmatas. Vienā no kastēm bija fotoaparātūra, fotofilmas un fotoplates, no tām izgatavoti attēli, kā arī „Rīgas attēlu nodaļas” materiāli (*Material der Rigaschen Bildstelle*).

² Turpat, 164., 161. lp. (H.f. Ramm-Helmsing; an: Deutsche Gesandschaft Riga; Berlin, 09.12.1939); Nesakoties uz šo norādījumu, materiāli tika nosūtīti Ārzemju vāciešu tautas apvienībai (*VDA*)

³ Turpat.

⁴ APP, 800. f., 99. l., 157. lp. (*VDA*; an: Kroeger; Berlin, 07.03.1940.) Vēstules pielikumā *VDA* nosūtīja Kurzemes Literatūras un mākslas biedrības (biedrība pārvaldīja Kurzemes Provincas muzeju Jelgavā) prezidenta Otto Veisa (*Weiss*) Vācbaltiešu tautas apvienības Latvijā prezidentam E. Mindelam (*Mündel*) 1937. gadā adresēta apliecinājuma norakstu, ar kuru pēdējam tika nodotas pilnvaras ar to rīkoties (Skat.: Turpat, 158. lp. (*Weiss*; an: Muendel, 19.01.1937.)).

⁵ Turpat, 100. l., 36. lp. (J.v.Hehn; an: W.Lenz; Berlin, 10.11.1940.); 39. lp. (J.v.Hehn; an: W. Lenz; Berlin, 18.11.1940.)

⁶ Turpat, 36. lp. J.f.Hēns piemin, ka runa ejot gan par stikla fotoplatēm (*Plattenarchiv*), gan arī par arhitektūras pieminekļu arhīvu (*Baudenkmaelerarchiv*).

Poznaņas iestādēm,¹ bet par tiem rīkojums bija jādod vēsturniecei (viņai *RKF* piešķīra pieeju arhīvam), tad jāsecina, ka runa gāja arī par izceļošanas laikā izvestiem materiāliem.² Trūkst informācijas, vai un kad fotonegatīvi un citi šīs kolekcijas materiāli kara laikā nonāca Poznaņā.³

Savukārt 1940. gada februārī V. Lencs (*VoMi* Kultūras un skolas lietu nodaļas vārdā) no Poznaņas sarakstījās ar Vācijas Ārlietu ministriju par „trim kastēm ar baltvācu kartotēku (*Personalkartei*)”, kas ar Vācijas sūtniecības starpniecību esot nosūtītas ministrijai, un pārskatīšanās pēc ticis uzskatīts par H. f. Rammas-Helmsingas īpašumu.⁴ Šajā gadījumā runa negāja par attēlu kolekciju.

Kās jau minēts, Poznaņā nonāca arī starpvalstu komisiju darbības rezultātā tapušās fotofilmas – arhīvu materiālu kopijas. Krātuvē bija ne tikai arhīvu materiālu fotokopijas, bet arī mākslas un kultūrvēsturisko priekšmetu attēli, kas sākotnēji nonāca Mārburgas Prūšu mākslas vēstures pētniecības institūtā (*preussisches Forschungsinstitut für kunstgeschichte in Marburg*).⁵ Krātuve sev 1941. gada vasarā pasūtīja pāri par 7 000 attēlus.⁶

¹ Turpat, 39. lp.

² Turpat, 40. lp. (Lenz; an: Hehn; [Posen], 20.11.1940.) Rīkoties ar materiāliem, kā šajā gadījumā „norīkot sūtīt” varēja tikai persona, kas attiecīgos materiālus bija no Baltijas nosūtījusi, un tā bija H. f. Ramma-Helmsinga. Iespējams, citu vēsturnieku apgalvojumi par to, ka .f.Ramma-Helmsinga šos materiālus pieprasīja sev, ir pārpratoms, jo jau no materiālu izvešanas laika (1939. gada oktobra) dokumentos un arī pašas vēsturnieces sarakstē ir norādīts, ka tie ir nododami *VoMi*.

³ Šobrīd daļa 1930. gados izgatavoto attēlu (kopā esot bijušas ap 250 stikla plates un 1200 „leika” filmas) atrodas Vācijā – Herdera institūtā Mārburgā. (Skat.: *Romanga, M.* Doma muzejs Rīgā: Muzeja dibināšanas vēsture... – 106. lp. (Atsauce Nr. 77))

⁴ APP, 800. f., 99. l., 159. lp. (Lenz; an: AA; Posen, 01.02.1940.)

⁵ Par mākslas pieminekļu fotografēšanu Baltijā no 02.03.1940.-17.11.1940. skat.: BA-B, R 1509/ 1826, Dok.: N. f. Holst. Abschlussbericht (Abschrift); N. f. Holsts informēja V. Lencu, ka viņš esot pieteicis divas kopijas (attēlus) no katra negatīva, kas esot izgatavots 1940. gadā mākslas komisijas darbības laikā, un ka viena bijusi paredzēta Poznaņai; 1941. gadā viņš ieteica Lencam pašam prasīt „savu” eksemplāru no Mārburgas universitātes Mākslas vēstures institūta (Skat.: APP, 800.f., 100.l., 254. lp. (Holst; an: Lenz, 27.03.1941)); Par attēlu kopiju izgatavošanu 1941. gada aprīlī Mārburgā (esot izgatavoti 7 376 fotouzņēmumi) – Skat.: *Romanga, Margita.* Doma muzeja fotoattēlu kolekcija... – 147. lp. (atsauce Nr. 7); Šis kara laikā Mārburgas institūtā esošais materiāls tagad atrodas Mārburgas Attēlu arhīvā (*Bildarchiv Foto Marburg*).

⁶ 1941. g. jūnijā - jūlijā Poznaņas Krātuve pasūtīja no Mārburgas fotogrāfijas – 7 261 uzņēmums par 3 000 RM. – skat.: APP-800-101.-11., 14., 16. lp. (Daļa šo materiālu, iespējams, atrodas Rīgas Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas arhīvā – fotoattēli ar zīmogiem „Foto Marburg; Margurg/ L., Wolffstrasse; Vervielfältigung untersagt” un numuriem „LA 494/ ...”; iespējams, tie tāpat kā dokumenti, Rīgā nonāca 1950. gados)

Krātuve centās papildināt savas attēlu kolekcijas arī ar privātpersonu kolekcijām. Piemēram, 1941. g. martā bija mēģinājums iegūt fotogrāfa Nīčes atstāto mantojumu.¹ Izrādījās, ka no izceļojušajiem vācbaltiešiem fotonegatīvus bija grūti iegūt, jo to īpašnieki fotogrāfijas (no šiem negatīviem) varēja labi pārdot.² Savukārt ar fotogrāfu Hamanu (*Haman*) krātuve mainījās ar fotogrāfijām.³ Savukārt 1942. gadā Krātuve no Ludviga fon Kupfera (*Kupffer*) Berlīnē fotomateriālus (arī citus ģimenes arhīva materiālus) saņēma glabāšanā.⁴

Kara laikā iespēja plaši izmantot pētniecībā arhīva materiālus (tos publicēt vai izstādīt) bija ierobežota. Krātuve, piemēram, sagādāja attēlus Dālemas publikāciju iestādes izdevumiem.⁵ Kara laikā Krātuve organizēja arī savu turpinājumi izdevumu – zinātnisku rakstu krājumu „*Quellen und Forschungen zur Baltische Geschichte*” („Avoti un Pētījumi Baltijas Vēsturē”, turpmāk – „Avoti un Pētījumi”).⁶ Šis darbs būtu jāskata nacionālsociālistiskās Vācijas „kultūrpolitikas” jeb „zinātnes politikas” ietvaros, jo nevienu oficiālu izdevumu nedrīkstēja publicēt bez speciālām reihā iestāžu atļaujām; pie tam, attiecībā uz turpinājumi izdevumiem, bija nepieciešams nokārtot vēl papildus formalitātes.⁷ Tomēr nevar noliegt izdevumos publicēto darbu pētniecisko nozīmi.

Par sava žurnāla organizēšanu vācbaltieši runāja jau no 1939. gada beigām, kad, piemēram, R. Vitrams uzskaitīja veicamos uzdevumus vācbaltiešu iecerētajam zinātniskajam institūtam, kuru vidū bija arī iecere turpināt vācbaltiešu tradīciju izdot

¹ APP, 800. f. 100. I, 96. lp. (26.03.1941.); 101. I., 151. lp. (Tomēr izrādījās, ka fotogrāfa atraisīšanai ir tikai apm. 30 uzņēmumi no „vecām baznīcām provincē”; viņa sarakstē norādīja, ka pārējiem materiāliem jābūt Rīgā „mākslas muzejā”)

² Turpat, 100. I., 139. lp. (Sarakste ar fotogrāfu Hamanu)

³ Turpat.

⁴ „1 kasti un 1 koferi – ar grāmatām un fotoplatēm” (Skat.: Turpat, 275. lp. (30.04.1942.)); Kara beigās – 1944. gadā šos materiālus, apdrošinātus par 2 000 RM, Krātuve nosūtīja ar transporta firmu uz Drēzdeni Kupferu ģimenei (Skat.: Turpat, 434. lp. ([Ulrichen], an: Spedition f. C.Hartwig; 11.12.1944.))

⁵ Turpat, 89., 90., 93. lp.

⁶ Plaša sarakste par „Avotu un Pētījumu” izdošanu atrodama: APP, 800.f., 100. lietā (galvenokārt Krātuves sarakste ar Hekera izdevniecību)

⁷ APP, 800. f., 100. I., 130. lp. (Haecker; an: Lenz, Leipzig, 08.05.1941); Kara laikā katrs publiskais izdevums bija jāsaņēma ar dažādām iestādēm, sākot no informācijas pārbaudes un pamatojuma līdz atļaujai tērēt tam papīru (propaganda, saimniecība).

pētījumus.¹ Aktīva izdevuma organizēšana aizsākās drīz pēc Krātuves darbības uzsākšanas – 1941. gadā.² Pateicoties Krātuves darbinieku neatlaidībai un īpaši izdevēja F.V.J. Hekera (*Fritz Woldemar Jacob Häcker*, 1903 - ?), izdevniecības „*W. F. Häcker*” vadītāja, labajiem sakariem Berlīnes atbildīgajās iestādēs, vācbaltieši panāca atļauju to izdot.³

1941. gada oktobrī iznāca pirmais „Avotu un Pētījumu” numurs.⁴ Kopā kara laikā iznāca pieci numuri, un par sesto ir informācija, ka tam pirms nodošanas tipogrāfijā tika gatavotas pēdējās korektūras (1944. gadā).⁵ Visu numuru izdevēja bija Poznaņas Krātuve, savukārt pirmie četri tika iespiesti Leipcigā, bet piektais un sestais (kas tika gatavots) – Rīgā.⁶ Pēdējo divu numuru iespiešana Rīgā bija saistīta ar Lenca un Hekera darbību Baltijā vācu okupācijas laikā.

Bibliotēku materiāls. Salīdzinot ar citiem materiāliem Krātuvē, grāmatu sūtījumi tajā nonāca samērā ātri – 1941. gada sākumā. Lielāko un apjomīgāko Krātuves bibliotēkas daļu sastādīja bijušā Kurzemes provinces muzeja Jelgavā (*KPM*) bibliotēka. Februārī Krātuve saņēma 360 no Latvijas izsūtītas kastes ar muzeja bibliotēkas un Kurzemes

¹ BA-B, R 153/ 1435, ([Witram], 12.12.39.) R.Vitrams nosauca arī visus vācbaltiešu izdotos turpinājumi izdevumus Baltijā, kuru tradīcijas ir jāturpina arī Polijas teritorijā. Šie izdevumi ir arī minēti „Avotu un Pētījumu” pirmā numura ievadā (arī R. Vitrama sastādīts), līdzās gan uzsverot, ka tas ir pilnīgi jauns izdevums, kas tieši nav saistīts ar iepriekšējiem. Šī nostāja atbilda NS-Vācijas politiķu uzskatiem, ka vācbaltiešiem janaugūstamajās teritorijās nav jāturpina savas Baltijā aizsāktās tradīcijas.

² APP, 800. f., 100. l., 87. lp. (Hehn; an: Lenz; Berlin, 13.03.1941.). J.f.Hēns no Berlīnes skeptiski rakstīja, ka diez vai saņemšot atļauju izdot žurnālu. Viņš šajā laikā strādāja Dālema publikāciju iestādē un bija saistīts ar vācu žurnāliem, to izdevējiem, tāpēc viņam bija priekšstats par to, ko nozīmē kara laikā sākt izdot žurnālu.

³ Hekers informēja Lencu, ka Berlīnē kopumā netiek dota atļauja nevienai jaunam turpinājumi izdevumam, bet tomēr Propagandas ministrijā esot pieņemts iesniegums (*Gesuch*); un ka Hekers esot pievienojis arī R. Vitrama „Ievadrakstu” pirmajam numuram, kurā labi atspoguļojoties rakstu sērijas mērķis (*Ziel und Zweck*) (Skat.: Turpat, 163. lp.(Hekers-Lencam 18.6.41.);); 1941. gada jūlijā Hekers saņēma atļauju publicēt žurnālu (Skat.: Turpat, 182.lp. (Haecker; an: Lenz; Berlin, 5.7.41.);); Par Hekera „sakariem” skat.: Turpat, 216. lp. (Lenz; an: P.Johansen; 01.10.1941.)

⁴ Turpat, 231., 247. lp. Šajā izdevumā bija publicēts V.Lenca pētījums „Umvolkungsvorgänge in der ständischen Ordnung Livlands: der landliche Mittelstand in Südlivland in der Zeit vom Nordischen Kriege bis zum Weltkrieg”.

⁵ Turpat, 421. lp. (Haecker, Riga, 05.06.1944.) - 1944. gada jūnijā tas tika nodots tipogrāfijā iespiešanai – Hekers vēl tikai gaidīja pēdējās korektūras.

⁶ Nr. 2 bija Leonīda Arbusova (*Arbusow*), Karla von Sterna (*Stern*), Nīlsa fon Holsta un Klāras Rēdlihas (*Redlich*) raksti (iznāca 1942. gadā); Nr.3. – Vilhelma Rēdera (*Räder*) darba izdevums (1942), Nr. 4. – Frīdriha Koha (*Koch*) darbs (1943); Nr. 5 (Leonīda Arbusova, Nīlsa fon Holsta, Georga Sakera (*Sacke*) un Karla von Sterna raksti (1944).

literatūras un mākslas biedrības, kas pārvaldīja muzeju, materiāliem.¹ Vācbaltieši uzskatīja to par veiksmi – gan sarunās Baltijā, gan arī transportējot. Krātuves darbinieki raksturoja bibliotēku kā noslēgtu, kaut arī pa ceļam uz Poznaņu atsevišķas kastes bija gājušas zudumā.

Par pārvešanas laikā iznīcinātajiem materiāliem var lasīt J. f. Hēna ziņojumos par kultūras vērtību transportu. Piemēram, ir informācija par Brēmenē 1940. gada vasarā uzlidojumu laikā ugunsgrēkā kādas transporta firmas noliktavā iznīcinātām kultūras vērtībām.² Pamatā tās bija kastes ar arhīvu un bibliotēku materiāliem – gan privātpersonām, gan arī biedrībām piederošiem, kas no Latvijas bija sūtīti ar „tautas apvienības” starpniecību. No biedrību materiāliem tika minētas trīs kastes ar Kurzemes provinces muzeja materiāliem („galvenokārt ar grāmatām un aktiem”) un divas kastes ar Rīgas Vācu vēstures un senatnes pētītāju biedrības tuvāk neraksturotiem materiāliem.³

Laikā, kad uz Poznaņu tika sūtīta Jelgavas grāmatu kolekcija, V. Lencs raksturoja bibliotēku kā „ievērojamu” un kā tādu, kas var sastādīt konkurenci citām iestādēm⁴ ar materiālu par Baltiju.⁵ 1942. gadā Krātuves bibliotēkā atradās apmēram 70 000 sējumi, no kuriem puse attiecās uz Baltiju.⁶ Iestādes vadītājs V. Lencs ar kolēģiem izvirzīja mērķi izveidot Poznaņā pēc iespējas pilnīgāku grāmatu kolekciju par Baltiju, īpaši pēc tam, kad šo teritoriju bija okupējusi PSRS.⁷

Kopā ar Jelgavas materiāliem no Latvijas uz Poznaņu tika sūtītas arī Vācijas amatpersonu Latvijā iepirktās grāmatas.⁸ Vācu arhīvu komisijas Baltijā pārstāvji grāmatas

¹ APP, 800. f., 100. l., 76. lp. (Lenz; an: Hehn; Posen, 17.02.1941); Turpat, 116. lp. (B.f.Ulrichen; an: L.f.Holst; Posen, 22.04.1941.)

² Turpat, 10. lp. (J.v.Hehn; an: W. Lenz; Posen, 16.07.1940.), 14. lp. (02.09.1940), 23.lp. (24.10.1940);; 101. l., 155. lp. ([Ulrichen]; an: Frau M. Nuernberg; 14.3.1944)

³ Turpat, 10. lp.

⁴ Baltijas grāmatu kolekcija, bija arī Dālema publikāciju iestādē (*PuSte*).

⁵ APP, 800. f., 100. l., 70. lp. (Lencs, 6.2.1941.); 101.l., 176. lp.

⁶ Turpat, 101. l., 230. lp. (12.08.1942.); Par citiem materiāliem bibliotēkā vairāk skat.: Lenz, W. Deutschbaltisches Kulturgut... – S. 621.

⁷ Turpat, 100. l., 90. lp. (Lencs, Posen, 18.3.41); Turpat, 101.l., 33.lp. (W.Lenz; an: H. Martinson, 07.04.1941.)

⁸ Turpat, 108.-113., 158.-159. lp.; 1940. gadā Poznaņai iepirktās grāmatas esot neuzkrītoši iepakotas kastēs kopā ar KPM bibliotēku; dažas kastes vēl esot palikušas neizvestas Rīgā - gan ar muzeja grāmatām, gan, iespējams, ar jauni

Baltijā iepirka gan līdz 1940. gada jūnijam, gan arī vēlāk.¹ 1940.-1941. gada ziemā tas tika veikts pastiprināti – iespējams, vācbaltiešu speciālistu saceltās panikas dēļ, kas viņiem iestājās redzot situāciju Baltijā. Berlīnes iestādes, piemēram, *PuSte* piešķīra līdzekļus grāmatu iepirkšanai no privātpersonām un antikvariātos.² J.f.Hēns, kurš 1941. gada sākumā strādāja Dālema publikāciju iestādē (*PuSte*) Berlīnē, informēja V. Lencu par iepirktajām grāmatām un ieteica pēdējam mainīt Krātuves rīcībā esošos dublikātus ar *PuSte* ieguvumiem. To pašu viņš darīja arī vēlāk, kad pēc Vācijas uzbrukuma PSRS darbojās E. Kinsberga vienībā Baltijā.³ Grāmatu maiņu Krātuve un *PuSte* veica no 1941. gada jūnija līdz 1942. gada decembrim.⁴ 1941. gada jūlijā grāmatu maiņu Krātuve veica arī ar Mārburgas institūtu.⁵

Krātuves bibliotēka tika papildināta arī ar pirkumiem no izceļojušajiem vācbaltiešiem, bet saistībā ar Vācijas uzbrukumu PSRS un Baltijas okupāciju, Krātuve apturēja bibliotēku kolekciju iepirkšanu.⁶ Tomēr viņi turpināja pieņemt grāmatas (bibliotēkas) kā dāvinājumus.⁷ Iespējams – tad, ja piedāvājums bija vērtīgs; vai arī rēķinājās, ka varēs ar dublikātu palīdzību maiņas ceļā iegūt trūkstošo literatūru.

Kaut arī A. Rozenbergs Baltijā bija noteicis, ka kultūras vērtības nav izvedamas, bija tomēr gadījumi (līdzīgi kā ar arhīvālijām), kad tika izvesti bibliotēku materiāli. Piemēram, Krātuves bibliotekārs un vienlaicīgi *ERR* darbinieks (1943. gadā) V. Maurahs

iepirktajām). Padomju ierēdņi aizliedza izvest grāmatas, vecākas par 1919. gadu (Skat.: Turpat, 101. l., 54. lp. (Masing; an: Lenz; Rīga, 28.11.1940.)); iespējams, šis neizvestās KPM kastes uz Poznaņu tika nosūtītas pēc 1941. g. jūlija.

¹ Piemēram, ir informācija, ka N. f. Holsts ar kolēģiem Latvijā līdz 1940. gada vasaras beigām iepirka „Pozenes Baltijas bibliotēkai” grāmatas par summu 2 883,00 lati jeb 1 407,00 reihsmarkas (100 Ls = 48,40 RM).

² Turpat.

³ Turpat, 100. lieta (Hēna sarakste ar Lencu); BA-B, R153/ 1127. lieta (J.f.Hehn)

⁴ Turpat, 101. l., 293., 294-298.; 309., 314., 315., 321. lp.

⁵ Turpat, 15., 18., 19. lp.

⁶ Turpat, 23., 26., 33. lp. (1941. gada pirmajā pusē Krātuve sarakstījās ar Hariju Matrinsonu (*Martinson*), kurš izceļošanas laikā bija paņēmis (varēja paņemt) savu bibliotēku no Tērbatas, un bija gatavs pirkt no viņa grāmatas par 1800 RM, tomēr 1941. gada jūlija sākumā sakarā ar „pilnībā izmainījušos situāciju zemeļaustrumu Eiropā” atteicās no šī pirkuma.)

⁷ Turpat, 149. lp. (Lenz; an: W.Neander; 15.10.1941.); 173. lp. (Ulrichen; an: A.v.Oettingen; 08.10.1942).

nosūtīja uz Poznaņu Krātuvei 9 kastes ar Tallinas žurnāliem (un viņš informēja, ka tuvākajā laikā sekošot dažas kastes ar grāmatām, izmeklētām pie *ERR*).¹

Kultūrvēsturiskie un mākslas priekšmeti. Tāpat kā lielākā daļa bibliotēku materiālu, šie priekšmeti sākotnēji tika nogādāti Gdaņskā un Gdiņā un no turienes vēlāk tos pārveda uz Poznaņu, atsevišķos gadījumos arī uz citām pilsētām. Gdaņskā un Gdiņā priekšmeti atradās gan noliktavās, gan Gdaņskas pilsētas muzejā sarakotī kastēs.² Gdaņsku kā pagaidu vietu kastēs sarakotajiem muzeju priekšmetiem esot izvēlējis N. f. Holsts,³ kurš kā izglītības ministra un Vācijas valsts muzeju pārvaldes pārstāvis bija atbildīga ne tikai par starpvalstu sarunām par mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem Baltijā, bet arī par šo kolekciju transportēšanu un tālāko izvietošānu reihā.

Piemēram, Gdaņskas pilsētas muzejā atradās Rīgas Melngalvju biedrības sudrabs,⁴ arī (daļa) no izvestajām gleznām.⁵ Lieli un ne tik vērtīgi kultūrvēsturiskie priekšmeti atradās transporta firmu noliktavās.

1940. gada novembrī – kad Krātuve bija uzsākusi darbu jaunajās telpās Doma salā – N.f.Holsts bija gatavs atļaut transportēt priekšmetus no Gdaņskas, ar norādi, ka nedrīkst priekšmetus eksponēt publiski (skaidrojot, ka kara laikā nav vēlams, lai PSRS uzzinātu, par kādām kultūras vērtībām vāciešiem ir interese).⁶ Tomēr tajā pat novembrī N. f. Holsts

¹ Turpat, 79. lp. (Maurach; an: Ulrichen; Reval, 3.11.1943.) ; 3 no 9 kastēm bija ar Mauraha privātajiem materiāliem (Skat.: Turpat, 77.lp.). Tomēr Krātuves vadība neizrādīja sajūsmu par šiem sūtījumiem, atbildot, ka Krātuvei esot telpu trūkums un daudz darba, un ka lai turpmāk nesūta (Skat.: Turpat, 78. lp.). Iespējams, šis sūtījums bija V. Mauraha privāta iniciatīva, jo Poznaņas Krātuvei nebija regulāru un tiešu kontaktu un sūtījumu no *ERR*. V. Mauraha rīcību var izskaidrot kā vēlmi iegūt Krātuves vadības labvēlību, lai vēlāk varētu atgriezties tajā strādāt.

² Skat. arī: Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten....- S. 621.

³ APP, 800. f., 100. l., 42. lp.; 101.l., 64. lp. (Masings - Lencam; Rīga, 03.05.1940).

⁴ Turpat, 100. l. 41.-44. lp. (N. v. Holst, an W. Lenz; Berlin, 22.11.1940)

⁵ Turpat, 101. l., 63. lp. (Lenz; an: Masing; [Posen], 13.07.1940.)

⁶ Turpat, 100. l., 42.-43. lp.; Jāpiebilst, ka Krātuvei telpu priekšmetu izstādīšanai tāpat nebija (Skat.: Turpat, 70. lp.);

1940.g. augustā N.f. Holsts pats bija gribējis veidot izstādi Gdaņskā (Skat.: BA-B, R 153/ 1714); savukārt 1940. gada rudenī Rīgas Melngalvju biedrības sudrabu vēlējās izstādīt Gdaņskas muzeja direktors, tomēr arī viņam to aizliedza – šoreiz jau pats Holsts („sakarā ar politiku pret PSRS”); N. f. Holsts bija apsoltījis Gdaņskas muzeja direktoram pirmajam izstādīt šos priekšmetus, tiklīdz to drīkstēs (Skat.: APP, 800. f., 100. l., 41.-44., 49. lp.). Vācbaltiešu kultūrvēsturiskie priekšmeti nebija vienīgais, ko nevarēja eksponēt kara laikā, citās izstādēs Vartas novadā tika kontrolēts, piemēram, kādas grāmatas vai kartes tiek izstādītas (Skat.: Turpat, 17. lp.; BA-B, R 153/ 1189, Dok.: „Kothe; an: Ruhle; Berlin, 02.04.1940.”)

pārdomāja un panāca, ka *Ahnenerbe* pārstāvis un atbildīgais par vāciešu kultūras vērtībām Polijas teritorijā H. Harmjancs SS reihsfirera un *RKF* H. Himlera vārdā paziņoja, ka priekšmeti pagaidām atstājami Gdaņskas muzeja virsuzraudzībā (*Oberaufsicht*).¹

Iespējams, ka H. Harmjanca lēmumu ietekmēja N. f. Holsta apgalvojums, ka viņš Berlīnē esot dzirdējis, ka vācbaltieši plānojot dāvināt atsevišķus Melngalvju nama sudraba priekšmetus, viduslaiku ieročus un 19. gs. gleznas „personībām ar lieliem nopelniem”, un ka daļēji šāda dāvināšana jau esot notikusi.² Nekur citur šis „dāvināšanas fakts” neatspoguļojas kā vien Holsta apgalvojumos, tomēr acīmredzot ar to pietika, lai atbildīgās reihā amatpersonas lemtu, ka mākslas priekšmetiem jāpaliek Gdaņskā.³ Pēc Vācijas uzbrukuma PSRS 1941. gada jūlijā Holsts vēlreiz saskaņoja šo lēmumu ar Berlīni.⁴ Savukārt jau mēneša beigās V. Lencs informēja N.f.Holstu, ka viņš ir saņēmis rīkojumu par Gdiņas bagāžas centrāles likvidēšanu un ka Gdaņskā noliktavās esošās kultūras vērtības pakāpeniski tiks pārvietotas.⁵

Tomēr mākslas un kultūrvēsturisko priekšmetu pārvešana notika lēnām. Intensīvs darbs, tos pārvedot, notika, piemēram, 1943. gadā.⁶ Sarakste ar transporta firmām par priekšmetu pārvietošanu no ostu pilsētām notika līdz pat 1944. gadam. Lai Krātuvei pienākošās kultūras vērtības pārvestu uz Poznaņu, tai vajadzēja atbrīvot telpas no privātpersonu arhīviem, grāmatām, priekšmetiem – gan pilsētas transporta firmu noliktavās,

¹ APP, 800. f., 100. l., 45. lp. Vienlaicīgi tika arī lemts, ka kastes ar bibliotēku materiālu var nosūtīt uz Poznaņu – acīmredzot runa par Jelgavas grāmatu kolekciju.

² Turpat, 42., 43. lp. Šāda prakse dāvināt muzeju priekšmetus par īpašiem nopelniem tiešām pastāvēja reihā. N.f. Holsts vēstulē V.Lencam min kādu piemēru Vācijā 1930. gados, kad muzeja darbinieks esot atteicies veikt šādu dāvinājumu, par ko savukārt firers viņu esot apbalvojis kā „visai vācu tautai piederoša kultūras mantojuma sargātāju”. (Skat. arī: Turpat, 15. lp.)

³ Te jāpiebilst, ka N.f. Holsts, kurš līdzās viņa amatieru reihā pārvaldē, bija mākslas vēsturnieks ar īpašu interesi un zināšanām par Baltiju (viņš bija dzimis Baltijā, bet no 1930. gadiem dzīvoja Vācijā), un pats 1940.-1941. gadā bija apmeties uz dzīvi Gdaņskā, kas arī varēja ietekmēt viņa lēmumus attiecībā uz mākslas priekšmetu atstāšanu tur.

⁴ APP, 800. f., 100. l., 186. lp. (G.v.Holst; an: [Lenz], Danzig, 14.7.1941.) Vācijas uzbrukuma laikā Poznaņas speciālisti ar N.f. Holstu bieži sazinājās ar viņa sievas Gerdas fon Holstes starpniecību.

⁵ Turpat, 200. lp. (Lenz; an: Holst; 31.07.1941.)

⁶ BA-B, R 153/ 1766, (Ulrichen, an: PuSte; 27.07.1943.); Skat. arī: Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...- S. 621.

gan arī pie sevis Doma salā.¹ Intensīvs darbs, priekšmetus šķirojot un nosūtot tos īpašniekiem, notika līdz pat 1944. gada vidum.² Piemēram, 1942. gadā Krātuve sarakstījās ar bijušās Rīgas biedrības „*Ressaourse*” pārstāvjiem par noliktavu atbrīvošanu, jo tās tuvākā laikā būšot nepieciešamas „lietām no Gdaņskas”.³ Kā atsevišķi piemēri sūtījumiem minami: viena kaste ar materiāliem arhitektam un arhitektūras vēsturniekam Paulam Kampem (arī *Campe*) uz Bonnu;⁴ viena kaste ar „Liepājas baznīcu lietām” („*Libauer Kirchengut*”) mācītājam Arvedam Rozenšteinam (*Rosenstein*);⁵ viena kaste (bez informācijas par saturu) grāfam Ungern-Šternbergam (*Ungern-Schternberg*).⁶ Atdodamo lietu vidū bija ne tikai personīgie arhīvi, bibliotēkas un gleznas, bet arī tādi priekšmeti kā trauki, gāzes krāsns, motocikls, rakstāmgalds un daudz kas cits.

Kara laikā Poznaņas Krātuvē nonāca arī vērtīgi Tallinas privātpersonu sudraba priekšmeti, par kuru īpašniekiem trūka konkrētas informācijas. Tie no Igaunijas bija izvesti 1940. gada rudenī ar N. f. Holsta un citu Igaunijā esošo Vācijas puses speciālistu (un sūtniecības darbinieku) starpniecību.⁷ Krātuve pēc ilgas sarakstes priekšmetus pārņēma 1944. gada janvārī.⁸ 1943. vai 1944. gadā uz Poznaņas Krātuvi pārveda Rīgas Melngalvju biedrības sudraba priekšmetus no Gdaņskas.⁹

¹ Runa ir par priekšmetiem, kas ar „tautas apvienības”, *UTAG* un arī *VoMi* Kultūras un skolu lietu nodaļas starpniecību bija transportētas uz Polijas teritoriju; tie bija privātpersonu un arī dažādām biedrībām piederoši materiāli, kas nebija starpvalstu sarunu objekti Baltijā, bet kas bija pietiekami vērtīgi, lai par to transportu gādātu kultūras nodaļa. Tāpat tie varēja būt priekšmeti, kas Baltijā muitās sākotnēji bija aizturēti, bet *UTAG* vēlāk bija tos izvedis.

² APP, 800. f., 100. lieta.

³ Turpat, 292. lp., (Ulrihens; 16.07.1942.)

⁴ Turpat, 299. lp.

⁵ Turpat, 400. lp. (28.01.1944.)

⁶ Turpat, 408. lp. (21.03.1944.); Kastei esot bijis apzīmējums „KPM.58”, kas norāda, ka materiāli no Latvijas bija sūtīti kopā ar Kurzemes provinces muzeja lietām.

⁷ 1940.g. rudenī Holsts bija palīdzējis privātpersonām izvest no Tallinas sudraba priekšmetus (Skat.: Turpat, 36. lp. (Hehn; an: Lenz, 10.11.1940.)); 1942. gadā bija informācija, ka pie Holsta bija „Tallinas sudrabs” – viena kaste, un arī rullis ar „Vec-Talinas skatu” (Skat.: Turpat, 291. lp.); 1943.g. N.f. Hosts paskaidroja, ka par šiem izvestajiem priekšmetiem privātpersonām nav dotas nekādas garantijas un viņi to ir zinājuši (Skat.: BA-B, R 153/ 1766, Dok.: „Holst, 27.05.1943.”)

⁸ APP, 800. f., 100. l., 348. lp. (03.12.1942.); 101. l., 261.-273. lp. (1943. g. decembris - 1944. gada sākums); BA-B, R 153/ 1766, (Sarakste līdz 1944. g. janvārim).

⁹ Koch, H. A. Rīgische Geschichte im Spiegel der Compagnie der Schwarzen Haeupter... – S. 15; Pēc kara priekšmeti nonāca amerikāņu *Collecting Point* Vīzbādenē (Wiesbaden). Kara laikā atsevišķi priekšmeti (lielākā daļa galda

Krātuves vadītājs V. Lencs vēlējās, lai arī baznīcu draudžu izvestie vērtīgie kultūrvēsturiskie priekšmeti (ieskaitot sudrabu) nonāktu Poznaņā. Viņš jau 1940. gada jūlijā sarakstījās ar arhibīskapu P. H. Pelhausu par baznīcas vērtīgajiem priekšmetiem, kas tajā laikā bija Gdaņskā.¹ Tomēr šie priekšmeti nenonāca Krātuvē. Piemēram, ir informācija par to, ka izceļošanas laikā no Rīgas Sv Pētera baznīcas izvestās epitāfijas 1943. gadā iepakotas vēl atradās Gdaņskā.²

Kultūras vērtību skaits. Praktiski neiespējami ir noteikt, kādu daudzumu kultūras vērtību kara laikā pārvaldīja Krātuve. Ja par grāmatu kolekciju šis skaits ir aptuveni zināms (ap 70 000 sējumi), tad arhivāliju, mākslas un kultūrvēsturisko priekšmetu skaits nav nosakāms. Attiecībā uz arhivālijām – tāpēc, ka to uzskaitē bija nekonsekventa (uzskaitīti tika atsevišķi dokumenti, lietas, kastes, koferi, kolekcijas, ģimenes arhīvi, u.c.). Klāt nāca arhīvu kopiju materiāls un Krātuves fotokolekcijas oriģinālie negatīvi (filmas, stikla plates), kā arī no negatīviem izgatavotās fotogrāfijas.

Savukārt mākslas un kultūrvēsturiskos priekšmetus – kaut aptuvenais no Baltijas izvesto priekšmetu skaits ir zināms (no Latvijas ap 13 000),³ ir neiespējami saskaitīt dēļ to nemitīgās pārvietošanas kara laikā. Kultūras vērtības tika transportētas uz dažādām vietām reihā, un visbiežāk tās netika izpakotas, līdz nerasniedza savus adresātus. Dažas kolekcijas vai vērtīgi priekšmeti ir nozuduši. Nav, piemēram, informācijas par numismātikas kolekciju vai par vienu no vērtīgākajiem izvestajiem priekšmetiem – 12. gadsimta „Keizara Otona trauku” (*Keiser Otto Schale*).⁴ Krātuves pārvaldīto kultūras vērtību skaitu nojauc arī daudzie privātpersonu priekšmeti, kas nonāca Krātuvē (vai transporta firmu noliktavās)

piederumu un trīs tabakdozes) pazuda, tomēr vērtīgākie priekšmeti no biedrības izvestā vēsturiskā sudraba ir saglabājusies. Šobrīd priekšmeti nodoti glabāšanai un eksponēšanai Brēmenes muzejam *Roselius-Haus*, un to īpašnieks ir atjaunotā Rīgas Melngalvju biedrība.

¹ APP, 800. f., 99. l., 66.-67. lp.; V. Lencs lūdza bīskapu Pelhausu ātri pieprasīt priekšmetus no Gdaņskas, jo „esot zināmi zagšanas gadījumi”. Lencs piemin arī to, ka Poznaņā tiks veidota „vērtīga Baltijas kolekcija”, tā acīmredzot dodot mājienu, ka baznīca priekšmetus var uzticēt arī Krātuvei.

² Turpat, 100. l., 371. lp. (B. f. Ulrichen; an: L. v. Holst (in Berlin); 30.06.1943.)

³ 11 000 no tiem no Rīgas.

⁴ Attēlu skat.: Das Dommuseum in Riga (wie Anm. 160), S. 203.

sašķirošanai un tālākai nosūtīšanai to īpašniekiem. Pie tam, materiālu pārvalde ne vienmēr bija Krātuves rokās (kā, piemēram, gadījumā ar priekšmetiem Polijas ostu pilsētās).

Savukārt mākslas un kultūrvēsturiskos priekšmetus – kaut arī aptuvenais no Baltijas izvesto priekšmetu skaits ir zināms- ir neiespējami saskaitīt dēļ to nemitīgās pārvietošanas kara laikā. No Baltijas tie tika izvesti uz dažādām reiha pilsētām, un visbiežāk tie netika izpakoti, līdz nerasniedza Krātuvi (un daļa nenonāca Poznaņā kara laikā).

3.2.3. Kultūras vērtības kara beigās

Baltijas kultūras vērtības Otrā pasaules kara laikā bija nemitīgā kustībā, kas bija atkarīgs gan no dažādu atbildīgo iestāžu un amatpersonu lēmumiem, gan arī no karadarbības attīstības, kas tad arī noteica pieņemtus lēmumus. Nākamā lielā materiālu pārvietošana notika 1943. un 1944. gadā, kad saskaņā ar Vācijas valsts pārvaldes rīkojumiem par kultūras vērtību drošību kara laikā, tās tika pārvietotas uz drošākām vietām un ēkām.

Jau 1942. gada augustā Krātuves sarakstē parādās informācija, par to, ka tā papildus rūpējās par tajā esošo kolekciju drošību. Piemēram, Krātuve lūdza Poznaņas drošības iestādēm neiesaukt (nenorīkot speciālos darbos) Krātuves vadītāja vietnieku B. f. Ulrihenu, atzīmējot, ka viņš tajā brīdī esot vienīgais vīriešu kārtas darbinieks iestādē, kas varot nepieciešamības gadījumā aizsargāt vai pārvietot tajā glabātos vērtīgos priekšmetus. Ulrihenam, piemēram, bija iekārtots dzīvoklis krātuves ēkā, lai viņš pastāvīgi varētu uzraudzīt ēku.¹

1943. gadā daļa arhivāliju no Krātuves tika nodotas Valsts (vācu) Poznaņas arhīvam, kas to pieprasīja, lai organizētu aizsardzības pasākumus. Tas saistās arī Valsts arhīvu ģenerāldirektora ar E. Cīpfela kā arhīvu aizsardzības komisāra (*Kommissar für den Archivschutz*) rīkojumiem par arhīvu aizsardzības pasākumiem, pārvietojot tos uz

¹ APP, 800.f., 101.l., 230. lp. (12.08.1942.)

drošākām vietām.¹ Krātuves arhivālijas, tāpat kā leceļotāju dzimtu nodaļas materiālu droša glabāšana tika organizēta bunkuros netālu no Poznaņas (1944. g. maijā un jūnijā Krātuve neliela daļu savu materiālu nosūtīja šai nodaļai, kas glabāja pie sevis vācbaltiešu ģenealoģiskos materiālus).²

Glabāšanai bunkuros nodeva arī no Gdaņskas atvestos mākslas darbus – gleznas bija jāizpako, jāizrāmē un par jaunu jāsapako novietošanai bunkuros.³ Kā jau minēts – Krātuve interesējās arī par citās vietās esošām kultūras vērtībām – kā tas bija gadījumā ar Rīgas Herdera institūta materiāliem Kaļiņingradā, vai ar Kurzemes Zemes arhīvu Berlīnē.

1944. gada vidū un otrajā pusē Krātuve turpināja gādāt gan par privātpersonu kultūras vērtībām,⁴ gan arī par savējām. Transporta (spedīcijas) firmai „*Hartwig*” (ar kuru bija sadarbība regulāri visu kara laiku) Krātuve 57 kastes ar arhivālijām uzdeva pārsūtīt citai transporta firmai Vronkos (*Wronki*, tagadējā Polijas teritrija).⁵ Savukārt daļa kultūrvēsturisko priekšmetu 1944. gadā vēl arvien atradās Gdaņskā, no kurienes tie 105 kastēs (*Kolli*) tika nogādāti uz Vloclaveku (*Włocławek, Leslau*), kur arī darbojās tā pati Alfonsa Minora (*Minor*) transporta firma, kas Vronkos.⁶

¹ Musiał, T. Staatsrchive im Dritten Reich....- S. 94.

² APP, 800. f., 100. l., 417., 420. lp.

³ Turpat, 101. l., 78. lp. (Ulrichen; an: Maurach; [Nov. 1943]); Par Pznanā palikušajām gleznām informācija: *Michalowski, M.Piotr*. Die Sammlung baltischer Kunst im Nationalmuseum Posen // Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts fuer Ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 2. – 1994. – S. 231-233.; Autors runā par gandrīz 200 gleznām, kas muzejā esot nonākušas dažādos ceļos: no Krātuves Doma salā, no privātpersonu (vācbaltiešu) kolekcijām, kā arī kā pirkumi, ko veicis Ķeizara Frīdriha muzejs (tag. Nacionālais muzejs) laikā no 1940. līdz 1944. gadam. 1945. gadā muzeja priekšmetu inventāra dokumenti esot sadeguši. Baltijas mākslas un kultūrvēsturiskie priekšmeti atrodas arī Poznaņas Lietišķās mākslas muzejā.

⁴ APP, 800. f., 100. l., 424. lp (14.06.1944. Krātuve nosūtīja baronesei E.f.Volfai 7 kastes ar grāmatām – iespējami ātri – jo esot saistīts ar bibliotēkas materiālu drošību („*Sicherstellung von Bibliotheksgut*”))

⁵ Turpat, 425. lp.(06.07.1944. – 25 kastes); 435. lp. (11.12.1944.- 32 kastes); Saņēmēja firma bija: „*Beamtliche Spedition Alex.Tahlmann*”. Vronku pilsēta atrodas apm.40-50 km uz ZR no Poznaņas. Saņēmēja firma bija: „*Beamtliche Spedition Alex.Tahlmann*”

⁶ Turpat, 101. l., 107.-112. lp. (Krātuves un spedīcijas firmas sarakste no 1944. gada maija līdz oktobrim); sākumā runa par 72 kastēm („*Kolli*”) ar 12 000 kg svaru). Pēc kara Vloclavekā palika Baltijas kultūras vērtības – kultūrvēsturiskie priekšmeti. Daļa no tiem daļa 1947. gadā tika atsūtīta uz Latviju, bet daļa palika tur. (Skat.: *Pārpuce, Rasa*. Rīgas Sv. Pētera baznīcas 16. gs. septiņu žuburu svečturis // Senā Rīga: Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē. 5. sēj. – Rīga: Latvijas Vēstures institūts; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 2005. – 328.–329. lpp.)

1944. gada beigās, sakarā ar Vācijas armijas straujo atkāpšanos no austrumiem, bunkuros glabātie materiāli daļēji tika pārvesti tālāk uz rietumiem. Tomēr, piemēram, Vartas novada vadītājs A. Greizers uzskatīja, ka materiāli no bunkuriem nav jāpārvieto.¹

Kara beigās lielākā daļa arhīvu materiālu tika nogādāta tagadējā Vācijas teritorijā, savukārt bibliotēku materiāli un kultūrvēsturiskie priekšmeti lielākoties palika tagadējā Polijas teritorijā. Starp uz Vāciju izvestajiem materiāliem bija, piemēram, Rīgas Mengalvju biedrības sudraba kolekcija (kara beigās bija Poznaņā),² kura acīmredzot savā vērtīguma dēļ, tika īpaši uzraudzīta. Pēc kara daļa arhīvu materiālu tika atsūtīta atpakaļ uz Baltiju (Latviju) – ne tikai tie materiāli, kas bija palikuši Polijas teritorijā, bet arī daļa no tiem, ko Polijai sabiedrotie nodeva no Vācijas arhīvu glabātuvēm. Polija 1950. gados šos materiālus nodeva tālāk PSRS.³

Vismazāk informācijas ir par bibliotēku materiāliem – tā ir tikai fragmentāra. Pēc Viestura Zandera dotās informācijas, daļa no grāmatām palika Poznaņā, kur nonākusi Poznaņas Universitātes bibliotēkā, daļa nodota Toruņas universitātei, bet daļa 60. gados esot nonākusi Vācijā (VFR).⁴ Tāpat ir arī informācija, ka Baltijas grāmatas no Krātuves esot esot bijušas arī Polijas antikvariātos.⁵

Apskatot vācbaltiešu kultūras vērtību praktisko pārvaldi, jāatzīmē vācbaltiešu speciālistu ietekme uz to (piemēram, Vilhelms Lencs, vecakais, Reinhard Vitrams), kuri, izmantojot nesaskaņas nacionālsociālistiskās Vācijas pārvaldes iestāžu vadītāju vidū,

¹ R 1509/ 1773, (Kayser; an: Krusenstjern; Berlin, 6.11.1944). Konkrētajā gadījumā runa gāja par „dzimtu pētniecības nodaļas” materiālu pārvietošanu, bet tā noteikti bija novada vadītāja attieksme pret visiem bunkoros glabātajiem materiāliem.

² *Lencs Vilhelms. Baltica arhīvu dārgumi Vācijas Federatīvajā Republikā // Baltijas valstis likteņgriežos: Rakstu krājums / Red. Tālav Jundzis. – Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 1998. – S. 650.; Koch, H. A. Rigische Geschichte im Spiegel der Compagnie der Schwarzen Haeupter...- S. 15.*

³ *Wörster, P. Geschichte der Dokumentesammlung...- S. 14.*

⁴ *Zanders, Viesturs. Zinātnisko biedrību bibliotēkas Latvijā (19. - 20. gs.) un to likteņi // Latvijas Universitātes Raksti. – 2008. – 716. sēj. (Zinātņu vēsture un muzejniecība) – 50.-51. lpp.; No Vācijā esošās daļas vairāki simti grāmatu papildināja Oto Bonga (Bong, 1918-2006) „Baltijas Centrālajā bibliotēkā, kas savukārt no 1995.gada atrodas Rīgā – kā daļa no Latvijas Nacionālās bibliotēkas (Skat.: Turpat, 51. lpp.)*

⁵ *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten...- S. 621.*

panāca Krātuves izveidošanu. Kaut arī pilnībā nerealizējās viņu iecere izveidot oficiālu vācbaltiešu pētniecības institūtu, tomēr Krātuves darbība bija uz to vērsta. Tā ne tikai organizēja tai pienākošos priekšmetu pārvietošanu, uzglabāja tos vai centās papildināt kolekcijas, bet arī izdeva zinātniskus turpinājumizdevumus. Diemžēl Baltijas kultūras vērtību apvienošana Krātvē nepasargāja tās no tālākas sadales kara beigās.

Nobeigums

Pētot Baltijas kultūras vērtības vācbaltiešu izceļošanas kontekstā, atklājas vairākas savu laiku raksturojošas iezīmes, kuras atstāja ietekmi kustamu kultūras vērtību pārraudzībā un pārvaldē. Kā mantojums no 20. gs. 20. un 30. gadiem jāmin izceļošanas laikā saasinātās vietējo speciālistu (īpaši latviešu) un izceļotāju vāciešu saasinātās nacionālās attiecības. Šo nesaskaņu dēļ Vācijas valsts atbildīgie ierēdņi ļoti piesardzīgi izmantoja vācbaltiešu palīdzību starpvalstu sarunās, lai nesaasinātu situāciju un panāktu sev iespējami labvēlīgus rezultātus.

Vācbaltiešu interešu ievērošana bija pakārtots jautājums nacionālsociālistiskās Vācijas politikā. Tas ir sakāms ne tikai par kultūras vērtību jautājumu risināšanu, bet par visu izceļošanas procesu kopumā. Tā bija vienas tautas grupas pārvietošana, kas bija instruments totalitāras lielvalsts politikā kara laikā. Gan vācbaltiešu izceļošana, gan arī šīs tautas grupas līdz tam radīto un uzkrāto kultūras vērtību izvešana no Baltijas izrietēja no Vācijas kara laika aprēķiniem, bieži vien iepriekš ilgi neplānotiem lēmumiem. Par to liecina, piemēram, galīgā lēmuma pieņemšana par Poznaņu kā par vācbaltiešu kultūras centra veidošanu kara laikā jau pēc tam, kad bija sākusies praktiskā Baltijas vāciešu izceļošana. Vienlaicīgi šāda lēmumu pieņemšana procesa gaitā ļāva vācbaltiešiem pašiem ietekmēt lēmumu pieņemšanu par izvestajām kultūras vērtībām. Piemēram, izmantojot SS reihsfīrera un *RKF* H. Himlera un viņa veidotās pārvaldes sistēmas (aparāta) atbalstu saviem centieniem veidot atsevišķu pētniecības iestādi tikai vācbaltiešu vēstures liecību glabāšanai un izpētei. Lai arī iecere veidot institūtu nerealizējās pilnībā, arī fakts, ka Poznaņā tika nodibināta Baltvāciešu kultūras vērtību krātuve tāpat ir ievēribas cienīgs, ņemot vērā nacistiskās Vācijas politika bija virzīta uz atsevišķu tautas grupu seperātisma centienu noliegšanu.

Pētāmajā tēmā iezīmējas kultūras pieminekļu interpretācija, piešķirot tiem dažādas nozīmes (jeb vērtības). Šīs vērtības var būt gan konkrēti materiāli izteiktas, gan arī subjektīvi noteiktas. Kaut arī par izejas punktu kultūras vērtību sadale jāuzskata Latvijas un Igaunijas 20. gs. 20. un 30. gados veidotie valsts aizsargājamo pieminekļu saraksti, tomēr kara laikā valstu noteiktie ierobežojumi pieminekļu aizsardzības darbā ievēroti netika. Igaunijā mazāk, bet Latvijā lielākā skaitā vācbaltiešu izceļošanas laikā bija ļauts izvest valsts nozīmes kultūras pieminekļus. Promocijas darbā ir apskatīts šīs pieminekļu sadales process, kas parāda, ka valstu lēmumi bija atkarīgi no konkrētās situācijas, kurā Baltijas valstis bija bezspēcīgas pret lielvalstu realizēto politiku reģionā. Rezultātā kolekciju vērtību noteikšana, nozīmes piešķiršana zemei, valstij vai tautas grupai bija nevis vērtību interpretācijas, bet gan spēka demonstrācijas (politiskās ietekmes) jautājums.

Līdz ar to, apskatot kultūras vērtību sadali vācbaltiešu izceļošanas laikā, gandrīz lieks izrādās jautājums par procesa leģitimitāti. No vienas puses, lēmumi tika pieņemti uz starpvalstu nolīgumu pamata, bet no otras puses konkrētie lēmumi tika pieņemti reālo apstākļu ietekmē. Tie Latvijas un Igaunijas valsts pārvaldes pārstāvju lēmumi, kas tika pieņemti līdz 1940. gada vidum, t.i., līdz PSRS okupācijai, ir jāatzīst par leģitīmiem, pat ja tie tika pieņemti lielvalstu politiskā spēka ietekmē. Var nosodīt gan kara laikā slēgtos līgumus (vai pat līgumus, kas izraisīja karu), tomēr tos izvērtējot nemainīgi paliek tas, ka kara laikā noslēgto līgumu izraisītās sekas ir neatgriezeniskas. Vilinoši, bet gandrīz neiespējami ir nodalīt 1940. gada vasarā kultūras vērtību sadalē pieņemtos lēmumus un to izpildi – t.i. tos lēmumus, ko Latvijas un Igaunijas valstis pieņēma līdz okupācijai no tiem lēmumiem, kas tika pieņemti pēc tās. Šiem lēmumiem bija vairāk deklaratīvs raksturs, īpaši Igaunijā. Savukārt Latvijā, Vācijas pārstāvji panāca to daļēju izpildi – tomēr ciešā saistībā ar līdz tam neatkarīgas Latvijas laikā pieņemtajiem lēmumiem. Tā kā sadalītās kolekcijas kara laikā daļēji ir zudušas, tad precīza (kvantitatīva) analīze padomju okupācijas pirmajos mēnešos veiktajai kolekciju sadalei nav iespējama.

Vērtējumus par kara laikā slēgto nolīgumu sekām, - t.i. par to neatgriezenisko raksturu, jāattiecina arī uz lielāko problēmu, kāda izveidojās situācijā ar kultūras vērtībām vācbaltiešu izceļošana slaikā – tā ir Baltijas kustamu kultūras pieminekļu sadalīšana. Šis sadales process (tā aizsākums) savā būtībā nebija vērsts pret pašām kultūras vērtībām, bet gan bija kā sekas totalitāro valstu teritoriju un to iedzīvotāju sadalei. Rezultātā izveidojās jau minētā situācija, kad Vācijas valsts spēka politikas rezultātā lielāks skaits Baltijas (Latvijas) kultūras vērtību izrādījās sadalīts un izvest no Baltijas. Kara laikā, pārvaldot pārvietotās kultūras vērtības vienkopus, tās vēl nebija pilnībā zaudējušas savu sākotnējo piesaisti (šajā gadījumā ne zemei, bet tautas grupai). Kultūras vērtību sadalītā situācija kā problēma tika apzināta jau kara laikā, vienlaikus meklējot tam risinājumus. Ja neskaita Latvijas, Igaunijas un Vācijas valstu centienus visas t. s. vācbaltiešu kultūras vērtības paturēt (vai iegūt) sev, tad ievērojamākais mēģinājums apvienot sadalītās kolekcijas bija Tautasvāciešu centrālā biroja (*VoMi*) pakļautība esošās Baltvāciešu kultūras vērtību krātuves vadītāja Vilhelma Lenca, vecākā, ideja par Krātuves pārceļšanu atpakaļ uz Baltiju. Kaut arī viņa centieni palika tikai ideju līmenī (jo tas bija atkarīgs no Vācijas lēmuma nepārvietot atpakaļ uz Baltiju no turienes izvestos vāciešus), viņa centieni iezīmē arī pašu vācbaltiešu neapmierinātību ar kultūras vērtību sadalīto situāciju.

Ja kara laikā sadalītās un izvestās Baltijas kultūras vērtības vēl bija vairāk vai mazāk piesaistītas pie sava sākotnējā konteksta (t.i. tika pārvaldītas kā vācbaltiešu vēstures liecinieces), tad līdz ar kara beigu notikumiem, t.i., situāciju, kad no tās atkal tika sadalītas un pārvietotas, tās daļā gadījumu zaudēja savu sasaisti ar sākotnējo izcelšanos. Par šādu sasaisti var runāt gadījumos, kad tās, piemēram, nonāca Vācijā un tur pēc kara tika (un tiek) apzinātas un pārvaldītas kā vācbaltiešu kultūras vērtības (piemēram, atjaunotās Rīgas Melngalvju biedrības kolekcijas, Līneburgā vai Mārburgā sakoncentrētās kolekcijas). Tāpat šī sasaiste saglabājās kolekcijām, kuras karā uzvarējušās lielvalstis pēc savstarpējas vienošanās atgriezta atpakaļ Baltijā, piemēram, lielu daļu arhīvu vai atsevišķas priekšmetiskās kolekcijas. Par zudušu kontekstu jārunā gadījumos, kad kultūras vērtības

palika Polijas teritorijā, kā tas bija ar grāmatu kolekcijas lielāko daļu vai arī ar mākslas un kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem. Kaut daļa no mūsdienās Polijā esošajām kultūras vērtībām ir apzināta, risinājumi par to pārvietošanu vai nu uz Vāciju vai Latviju līdz šim nav bijuši sekmīgi. Iespējams, tieši padziļināti pētījumi par kara laikā pārvietoto kultūras vērtību tiesiskajiem aspektiem, varētu atrisināt šo situāciju. Kā jau minēts promocijas darba ievadā, praktiski risinājumi dažādiem kara laikā pārvietotajām vērtību jautājumiem ir praktiski iespējami slēdzot divpusējas starpvalstu vienošanās vai arī atrisinot jautājumus tiesas ceļā.

Avotu un literatūras saraksts

1. Nepublicētie avoti

1.1. Latvija

Latvijas Valsts arhīvs (saīsināti – LVA)

491. f. (LPSR Vēstures muzejs, 1933–1944):

1. apr., lietas: 46., 50., 60., 67., 68., 69.

700. f. (LPSR Izglītības Tautas Komisariāts, 1940–1941):

1. apr. (I daļa), lietas: 312., 321.

1. apr. (II daļa), lieta: 924.

Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (saīsināti – LVVA)

1307. f. (LR Ministru Kabinets. Valsts kanceleja. 1918–1940):

1. apr., lieta: 315.

1367.f. (LR Finanšu ministrijas Muitas departaments (1913-1942):

4. apr., lieta: 3233.

1630.f. (LR Izglītības ministrijas Pieminekļu valde Rīgā, 1923–1940):

1. apr., lietas: 2., 144., 151., 153., 166. 167., 168., 170., 171., 172.

1632.f. (LR Izglītības ministrija, 1918–1944):

1. apr., lietas: 199., 957., 958.

2570.f. (LR Ārlietu ministrijas Administratīvais departaments un līgumu departaments):

3. apr., lieta: 368,

4. apr., lieta: 53.

2580. f. (LPSR Centrālais Valsts Arhīvs, 1919–1973):

2. apr., lietas: 169., 174.

2927.f. (Rīgas pilsētas valde, [līdz 1940. g.]):

1. apr., lietas: 125., 424., 425., 1923., 1924., 1925., 1928., 1929.

3721. f. (LR Iekšlietu ministrijas pilnvarotie vācu tautības Latvijas pilsoņu repatriācijas iecirkņos, 1939–1945):

7. apr., lietas: 141., 142., 159.

3724. f. (LR Sabiedrisko lietu ministrijas Preses un biedrību departaments, 1919–1940):
1. apr. (I sēj.), lieta: 3081.

4038. f. (Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrība, 1833–1941):
1. apr., lietas: 88., 184., 185., 186., 187., 240.

5759. f. (Kurzemes literatūras un mākslas biedrība un Kurzemes provinces muzejs, līdz 1939. g.):
1. apr., lieta: 4.

P–522. f. (Pieminekļu valde, 1941-1944)
2. apr., lieta: 1.

Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrs (saīsināti – VKPAI PDC)

Inventāra numuri.: 751-51-KM; 761-38-KM; 849-28-KM.

Rīgas Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas arhīvs (saīsināti – RKPAI arhīvs)

Attēlu kolekcija, fotogrāfijas Nr.: L.A.494/ 26, 28, 29; L.A. 495/ 18, 36.

Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājums (saīsināti – LNVM krājums)

Vēstures nodaļas (saīsināti – VN) dokumentu krājums:
lietas: Nr. 9663: 1.–13.; 9666 / 1.–2.; 9681.

VN krājuma fotomateriālu kolekcija, Nr. 41815.

Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja arhīvs (saīsināti – RVKM arhīvs)

U–2. apr., lietas: 17., 26.

U–8. apr., lieta: 21.

ZA apr., lieta: 2542.

1.2. Igaunija

Igaunijas Valsts arhīvs Tallinā (Eesti Riigiarhiiv, saīsināti – ERA)

957. f. (Välisministeerium [Ärlietu ministrija]):
14.apr., lieta: 772.

1108. f. (Haridusministeerium [Izglītības ministrija]):
5.apr., lietas: 969., 972., 981., 982.

1.3. Vācija

Vācijas Federālais arhīvs Berlīnē (Bundesarchiv, saīsināti – BA-B)

Fonds NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, saīsināti – ERR):
lieta: 146., 210.

Fonds: R 59 (Volksdeutsche Mittelstelle, saīsināti – VoMi):
lietas: 74., 268., 326., 407.

Fonds: R 90 (Reichskommissar für das Ostland):
lieta: 180.

Fonds: R 92 (Generalkommissar in Riga, 1941-1944):
lieta: 146.

Fonds 153 (Publikationsstelle Berlin-Dahlem, saīsināti – PuSte):
lietas: 1127., 1182., 1189., 1256., 1430., 1433., 1435., 1714., 1717., 1718., 1719., 1721.,
1723., 1727., 1728., 1729., 1736., 1754., 1766., 1771., 2120.

Fonds R 1506 (Reichsarchivverwaltung):
lieta: 1042.

Fonds R 1509 (Reichssippenamt):
lietas: 1756., 1772., 1773., 1805., 1826.

Vācijas Ärlietu ministrijas Politiskais arhīvs (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes; saīsināti – PA AA)

Fonds: Gesandtschaft Reval (saīsināti – Reval):
96. kaste (Umsiedlung):
lieta: "Umsiedlungsverhandlungen: allgemein. 1939. Bd. 1"

97. kaste (Umsiedlung):

lieta: "Umsiedlungsverhandlungen: allgemein. 1940. Bd. 5";

lieta: "Umsiedlungsverhandlungen: allgemein. 1940–1948. Bd. 6"

Fonds: Gesandtschaft Riga (saīsināti – Riga):

72. kaste:

lieta: „Baltisches Familienarchiv, 1940”

lieta: „Landessippenstelle Posen, 1940–1941”

91. kaste (Umsiedlung):

lieta: Generalia 1. Bd. 1.: „Optionsverhandlungen, Optionsvertrag, Deutsche Verhandl.- Delegation, Staastangehoerigkeit. 1939 – 1940”

lieta: „Generalia 1. Bd. 2.: Umsiedlung.”

lieta: „Generalia 2 (Kulturgueter). Bd. 1.: 1939-1940”

lieta: „Generalia 2 (Kulturgueter). Bd. 2.: 1940-1941”

92. kaste (Umsiedlung):

lieta: „Generalia 2a (Kulturgueter). Bd. 1. Protokolle, Aufzeichnungen, Sitzungberichte des Paritaetischen Ausschusses, 1939-1940”;

lieta: „Generalia 2a (Kulturgueter). Bd. 2.: Protokolle, Aufzeichnungen, Sitzungberichte des Paritaetischen Ausschusses, 1940”;

93. kaste (Umsiedlung):

lieta: „[Generalia 8. Bd.1]:Baltendeutsche Legate und Sterbkassen, 1940”;

166. kaste:

lieta: „Frau Dr. von Ramm - Helmsing, 1936-1939.”;

lieta: „Schutzengarten, Convent z. Hl. Geist, Dommuseum, 1932-1937”

Fonds R:

lietas: 23719, 23720, 23721, 23722, 106286, 106287.

Mārburgas Herdera institūts (Herder-Institut Marburg; saīsināti – HI Marburg)

Attēlu arhīvs (Bildarchiv):

kolekcija: „Dommuseum Riga: 1910-1914, 1926-1935”

kolekcija: „Schönfeld-Sammlung: Riga, 1931-1939; Posen, 1940, 1943-45”

Mārburgas Attēlu arhīvs (Bildarchiv Foto Marburg, saīsināti – BA FM)

Kolekcija „Baltikum”:

daļa: „Riga: Domkreutzgang”, kaste: Nr. 2, attēli Nr.: L.A. 570/ 39; L.A. 869/ 16.

daļa: „Riga: Straßen und Plätze”, mape Nr. 5, attēli Nr.: 150 273; 150 319; 150 320; 205 023.

Kolekcija: „Baltisches Heimatbilder Archiv. Georg von Krusenstjern. Livland”:

daļa: „Riga”, mapes Nr.: 1., 2., 3., 4.

1.4. Polija

1. Polijas Valsts arhīvs Poznaņā (Archiwum Państwowe w Poznaniu; saīsināti – APP):

299. f. (Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland-Posen, 1902, 1939–1945):
lieta: 2609.

800. f. (Volksdeutsche Mittelstelle, Zweigstelle Posen, 1939-1945):
lietas: 97., 98., 99., 100., 101.

2. Publicētie avoti

2.1. Publicētie dokumenti

Diktierte Option: Die Umsiedlung der Deutsch Balten aus Estland und Lettland 1939–1941 / Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von Dietrich A. Loeber. – Neumünster: Karl Wachholz Verlag, 1972. – 787 S.

Hehn, Jürgen von. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. – 2. Auflage. – Marburg: Herder-Institut Marburg, 1984. – S. 210–239.

Konvencija par kultūras vērtību aizsardzību bruņota konflikta gadījumā, pieņemta Hāgā 1954. gada 14. maijā // www.mantojums.lv (Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcija, 12.05.2005.)

Latvijas Republikas [I] Saeimas II sesija. [Stenogrammas] – Rīga, [b.g.]

Latvijas Tautas Padome. – [Rīga]: Satversmes Sapulces izdevums, [b.g.]

Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums. – Rīga, 1923., 1924.; 1930.; 1932., 1935., 1936.

Likumu un Valdības rīkojumu krājums. – Rīga, 1920.; 1922.

Papildinājums pie likumu un Valdības rīkojumu krājuma. – Rīga, 1921.

Satversmes Sapulce. V sesija (40. sēde, 16.05.1922.). – Rīga, [b.g.]

2.2. Prese, turpinājumi izdevumi

Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. – 1928.

Valdības Vēstnesis. – 1939. – 30. okt.

Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte. – Nr. 1 (1941); Nr. 2 (1942); Nr. 3 (1942); Nr. 4 (1943); Nr. 5 (1944).

2.3. Citas avotu publikācijas

Dülfer, Kurt. Zwei Jahre Archivarbeit im Reichskommissariat Ostland // Mitteilungsblatt / Der Generaldirektor der Staatsarchive / Berlin. –1943. –Nr. 13. (23. Dezember) – S. 185-194.

Latvija desmit gados: Latvijas valsts nodibināšanas un viņas pirmo 10 gadu darbības vēsture. – Rīga: Jubilejas komisija, 1928. – 384 lpp.

Latvijas kultūras statistika 1918.-1937. g. / Sast. V. Salnītis, red. M. Skujenieks. – Rīga: Valsts statistiskā pārvalde, 1938. – 194 lpp.

Liepāja: Lettland: Die Perle des baltischen Meeres. – Liepāja: Liepājas pilsētas valde, 1938. – 41 lpp.

Maydell, Kurt Baron. Verzeichnis der Gemeinden Estlands und Lettlands nach dem Verwaltungsstande 1934/35 // Sozialgeschichte der baltischen Deutschen / Hrsg. Wilfried Schlau. – Köln: Mare Balticum, 1997. – S. 271- 282. (publicēts faksimilizdevums)

Ney, Gottlieb. Die Kulturpolitik Estlands während der Eigenstaatlichkeit // Acta Baltica, VIII, 1968. – Königstein, 1969. – S. 195 – 234

Redlich F.A. Heimische Museen // Baltische Monatshefte. – 1936. – S. 293–295.

Rīga kā Latvijas galvaspilsēta: Latvijas Republikas 10 gadu pastāvēšanas apceres: Rakstu krājums. – Rīga: Rīgas pilsētas valde, 1932.

Wolff, Hans J. Rechtsbrüche zum Nachteil der deutschen Volksgruppe in Lettland, 1919-1939. Nur für Dienstgebrauch. (Schriften der Publikationsstelle für Dienstgebrauch / Hrsg. von J. Papritz und W. Kothe) – Berlin: Selbstverlag der Publikationsstelle Berlin-Dahlem, 1941. – 168 S.

Verzeichniss der bei der „Landessippenstelle für ostdeutsche Rückwanderer“ in Posen befindlichen Kirchenbücher. Nur für Dienstgebrauch. – [Berlin, 1943 oder 1944] – 13 S.

3. Atmiņu literatūra

Angelus, Oskar. Die Umsiedlung der Estlanddeutschen 1939/ 40 in estnischer Sicht // Baltische Hefte. – Bd. 15. – 1969. – S. 104-143.

Kroeger, Erhard. Auszug aus der alten Heimat: Die Umsiedlung der Baltendeutschen. – Tübingen: Verlag der Deutschen Hochschullehrer-Zeitung, 1967. – 198 S. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Nachkriegsgeschichte. Nr. 4)

Rēdliha, Klāra. Rīgas Doma muzejs (1834–1936) // 800 gadi. Mūsu kopējā Rīga: Vācbaltiešu apcerējumi: [Pārpublicējumi] – Rīga: Karla Širrena biedrība Līneburgā, 2001. – 64.-69. lpp. (Pārpublicēts no: Baltische Hefte 6, Bovenden, 1960)

Wachsmuth, Wolfgang. Wege, Umwege, Weggenossen: Lebenserinnerungen eines Balten 1876-1950. – München: Vinkler Verlag, 1954. – 387 S.

4. Literatūra

4.1. Monogrāfijas

Apinis, Mārtiņš. No pieminekļu aizsardzības vēstures. – Rīga: Mārtiņa Apiņa fonds, 1992. – 28 lpp.

Cerūzis, Raimonds. Vācu faktors Latvijā (1918-1939): politiskie un starpnacionālie aspekti. – Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004. – 291 lpp. (LU Vēstures un filozofijas fakultātes raksti: Sērija „Vēsture”, 1. sējums);

Loeber, Dietrich A. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939-1941 im Spiegel der Dokumente. Eine Einführung // Diktierte Option: Die Umsiedlung der Deutsch Balten aus Estland und Lettland 1939–1941 / Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von D.A. Loeber. – Neumünster: Karl Wachholz Verlag, 1972. – S. (15)-(60).

Döring, Stephan. Die Umsiedlung der Wolhyniendeutschen in den Jahren 1939 bis 1940. – Frankfurt/ M u.a.: Peter Lang, 2001.- 398 S. (Militärhistorische Untersuchungen, Bd. 3)

Dralle, Lothar. Die Deutschen in Ostmittel- und Osteuropa: Ein Jahrtausend europaeischer Geschichte. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991. - 305 S.

Fahlbusch, Michael. Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?: Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931-1945. – Baden-Baden: Nomos, 1999. – 887 S.

Hehn, Jürgen v. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch–deutscher Geschichte. – 2. Auflage. – Marburg: Herder–Institut, 1984. - 258 S.

Kater, Michael H. Das „Ahnenerbe“ der SS 1935-1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. – 4. Auflage. – München: Oldenbourg, 2006. – 529 S. (Studien zur Geschichte. Hrsg. vom Institut für Zeitgeschichte. Bd. 6)

Kleins, Armīns. Kultūrpolitika. – Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2008. – 256 lpp.

Latvija Otrajā pasaules karā (1939-1945) / Daina Bleiere, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs, Zunda - Rīga: Jumava, 2008. – 582 lpp.

Leniger, Markus. Nationalsozialistische "Volkstumsarbeit" und Umsiedlungspolitik 1933 – 1945: Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. - Berlin: Frank & Timme, 2006 - 254 S.

Mednis, Imants. Savu vēsturi mēs rakstījām visi kopā. – Rīga: Fonds „Latvijas vēsture”, 2005. – 136 lpp.

Musial, Torsten. Staatsarchive im Dritten Reich: Zur Geschichte des staatlichen Archivwesens in Deutschland 1933-1945. (Potsdamer Studien, Band 2) – Potsdam: Verlag für Berlin-Brandenburg, 1996. – 220 S.

Rīgas pārvalde astoņos gadsimtos / Sast. Ilona Celmiņa. – Rīga: SIA Rīgas nami; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 2000. – 351 lpp.

Rotčailds, Džozefs. Valstis viduseiropas austrumos starp diviem pasaules kariem. – Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. – 474 lpp.

Schulle, Diana. Das Reichsippenamt. Eine institution nationalsozialistischer Rassenpolitik. – Berlin; Logos, 2001. – 416 S.

Stossun, Eva. Kulturgüterschutz im internationalen Recht unter besonderer Berueckksichtigung der deutsch-russischen Beziehungen. – Frankfurt/ M: Peter Lang, 2003.

Urban, Thomas. Der Verlust: Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert. – Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005. – 223 S. (Erstausgabe: München, Verlag C.H. Beck, 2004)

4.2. Zinātniski raksti periodikā un rakstu krājumos

Āboltiņš, Arnis. Vēstures pieminekļu aizsardzība (1918-1945) // Latvijas Arhīvi. – 1997. – Nr. 1. – kopā 26.-32.lpp.

Blūmfelde Līvija, Celmiņa Ilona. Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs (1936–2001) // Doma muzejs Rīgā – templis zinātnē un mākslai: [Rakstu krājums] / Izd. M. Romanga, I. Celmiņa. – Mārburga: Herdera institūts Mārburgā, 2001. – 135.–143. lpp.

Bosse, Lars. Vom Baltikum in den Reichsgau Wartheland // Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. – Bd. 1.– Köln: Boelau, 2001. – S. 297-387.

Butulis, Ilgvars. Kārļa Ulmaņa autoritārās ideoloģijas ietekme uz Latvijas vēstures pētīšanu // Latvijas Vēsture. – 2001. – Nr. 2. – 59.–63. lpp.

Eder-Stein I., Hartisch. K. Vorbemerkung // Publikationsstelle Berlin-Dahlem. 1931-1945. Bestand R 153. Findbuecher zu Bestaenden des Bundesarchivs. Bd. 92 / Bearbeitet von I. Eder-Stein, K. Hartisch. – Koblenz: Bundesarchiv, 2003.

Feldmanis, Inesis. Vācbaltiešu pēcizceļošana 1941. gadā // 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “ Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, **2009**. – 100.-116. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 25).

Tas pats. Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju un sovjetizāciju (1940-1941) // Baltijas reģiona vēsture 20. gs. 40.–80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. g. pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 6.-7.11.2007. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, **2009**. – 17.-44. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 24).

Tas pats. Vācbaltieši: nostāja pret nacionālsociālismu un attiecības ar Latvijas valsti (1933-1939) // Latvijas Vēsture: Jaunie un Jaunākie laiki. – **1997**. – Nr. 1. – 102.-113. lpp.

Tas pats. Vācbaltiešu izceļošana // Latvijas Arhīvi. – **1994**. – Nr. 3. – 32.-41. lpp.; Nr. 4. – 35.-45. lpp.

Tas pats. Ulmaņa autoritārās valdības antivāciskie pasākumi // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – **1993**. – Nr. 3. – 112.-121. lpp.

Fleija Aija. Latvijas Kara muzejs. 1916–1941 // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. – Rīga, 2000. – 8.-9. lpp.

Francini, Esther Tisa. Provenienzforschung in der Schweiz: Eine Uebersicht ueber „Raubkunst“-Debatte und die Bedeutung der Schweiz fuer internationale Rechten // AKMB-news (Arbeitsgemeinschaft der Kunst und Museumsbibliotheken) - Jahrgang 11, 2005. – Nr. 5. – S. 33-37.

Garleff, Michael. Deutschbalten als nationale Minderheit in den unabhaengigen Staaten Estland und Lettland // Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Laender. – Berlin: Siedler verlag, **1994**. – S. 534-547.

Tas pats. Die kulturelle Selbstverwaltung der nationalen Minderheiten den baltischen Staaten // Die baltische Nationen: Estland, Lettland, Litauen / Hg. B. Meissner. – 2. Auflage. – Köln: Markus Verlagsgesellschaft, **1991**. – S. 87-107.

Grosmane, Elīta. Piemirsts fenomens Latvijas Kultūras vēsturē: Kurzemes provinces muzejs // Pilsēta. Laikmets. Vide [Rakstu krājums]. – Rīga: Neputns, 2007. – 95.- 107. lpp.

Haas, Reimund, Zur restlosen Erfassung des deutschen Volkes werden insbesondere Kirchenbücher unter Schriftdenkmalschutz gestellt”. Kirchenarchive im Spannungsfeld zwischen Kooperation und Enteignung 1933-1943 // Das deutsche Archivwesen und der Nationalsozialismus: 75. Deutscher Archivtag 2005 in Stuttgart / Red. Robert Kretzschmar. (Hrsg.

vom VdA – Verband deutscher Archivarinnen und Archivare e.V. Band 10.) – Essen: Klartext Verlag, 2007. – S. 139-152.

Hasselblatt, Cornelius. Der Gedanke der Kulturautonomie und seine Gesetzliche und organisatorische Verwirklichung // Die deutsche Volksgruppe in Estland waerend der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhaeltnisses / Hrsg. Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Cornelius Hasselblatt. – Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1996. –S. 37-46.

Heuss, Anja. Die „Beuteorganisation“ des Auswaertigen Amtes: Sonderkommando Kuenberg und die Kulturgutraub in der Sowjetunion // Vierteljahreshefte fuer Zeitgeschichte. – 1997 (Jahrgang 45) – Heft 4. – S. 535-556.

Jürjo, Indrek. Das Archiv des historischen Museums Estlands // Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts fuer Ostdeutsche Kultur und Geschichte. – Bd. 1. – 1993. – S. 147-175.

Kangeris, Kārlis. Baltvācieši Latvijas ģenerālapgabalā (1941-1945): labi okupācijas varas „kalpi“ vai Latvijā nevēlamas vācu tautības grupas piederīgie? // Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.-90. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 84.-121. p. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 21)

Tas pats. Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātņi un propagandu // Okupētā Latvija. 1940-1990: Latvijas vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 190.-218. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 19)

Tas pats. Die Kulturpolitik der deutschen Okkupationsmacht in Lettland 1941 – 1944. Eine Einführung // The Ethnic Dimension in Politics and Culture in the Baltic Countries 1920 – 1945 / Ed. by Baiba Metuzāle-Kangere, Stockholm: Södertörns högskola, 2004. – pp. 188-213.

Tas pats. Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpausme Latvijas ģenerālapgabala kultūrpolitikā, in: Starptautiska konference „Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945)” 8.10.–12.10.1996. Jūrmala: Materiālu krājums, Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999, S. 24-46.

Kivimäe, Jüri. „Aus der Heimat ins Vaterland“: Die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen // Nordost-Archiv: Estland, Neue Folge, Bd. IV-1995, Heft 2. – S. 501-520.

Krajevskā Beata, Zeids Teodors. Zwei Kurländische Archive und ihre Schicksale // Das Herzogtum Kurland 1561-1795: Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft / Hrsg. Erwin Oberlaender, Ilgvars Misāns. – Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1993. – S. 13-28.

Kvaskova, Valda. Kurzemes literatūras un mākslas biedrības arhīvs // Latvijas Arhīvi. – **2009.** – Nr. 3. – 73.-94. lpp.

Tā pati. Dzimtu vēstures dokumenti Latvijas Valsts vēstures arhīvā // Latvijas Arhīvi. – **2007.** – Nr. 1. – 15.-41.lpp.

Tā pati. Rīgas Melngalvju biedrības arhīvs agrāk un šodien // Latvijas Arhīvi. – **2006.** – Nr. 3. – 7.-14.lpp.

Labuda, Adam S. Das Kunstgeschichtliche Institut an der Reichsuniversitaet Posen 1941-1945 // Zeitschrift fuer Kunstgeschichte. – 2002. – Bd. 65. – S. 387-399.

Lāce, Māra. Muzeja laiks. 1918 – 2005 // Valsts Mākslas muzejs / Sast. M. Lāce. – Rīga: Jumava, 2005.

Lehr, Stefan. Wolfgang A. Mommsens Aufzeichnungen aus dem Baltikum, Polen und Ukraine 1942 – 1944 // Zeitschrift fuer Ostmitteleuropa-Forschung. – 2008 (Jahrgang 57) – Heft 4. – S. 453-514.

Lenz, Wilhelm, jun. „Die kulturellen Güter der Umsiedler“. Deutsch-estnische Verhandlungen 1939-1941 // Estnische Archive im europäischen Kontext / Estonian Archives in the European Context. Internationale Archivtagung in Tallinn / International Archival Conference in Tallinn, 14.09.–16.09.2005 (Sammelband) [Arbeitstitel] / Red. Lea Köiv – Tallinn: Verein der Estnischen Archivare, [Plānots izdot 2011]

Tas pats. Kulturgut der Deutschbalten zu den Umsiedlungverhandlungen mit Estland und Lettland 1939 bis 1941 // Buch und Bildung im Baltikum: Festschrift fuer P. Kaegbin zum 80. Geburtstag. – Münster: LIT, **2005.** –S. 599-622.

Tas pats. *Baltica* arhīvu dārgumi Vācijas Federatīvajā Republikā // Baltijas valstis liktengriežos. Rakstu krājums / Red. Tālav Jundzis. – Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, **1998.** – 646.-653. lpp.

Tas pats. Die Verlagerung des Revaler Stadtarchivs im Rahmen des „Archivschutzes“ während des Zweiten Weltkrieges // Reval: Handel und Wandel vom 13.-20. Jh. / Hrsg. von Norbert Argermann, Wilhelm Lenz, jun., (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Nr. 8), Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, **1997** – S. 397-443.

Tas pats. Die Baltischen Archivfilme im Herder-Institut in Marburg // Journal of Baltic Studies. - Vol. 21. - Nr. 4. – **1990.** - S. 309-318.

Lõugas, Anne. Baltisaksa kunstivarde kuesimusi [Vācbaltiešu kultūras vērtību jautājumi] // Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eesti. - Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Estis; Tallinna Linnaarhiiv, 2000. – Lk 93-108.

Mai, Uwe. „Neustrukturierung des deutschen Volkes“. Wissenschaft und soziale Neuordnung im nationalsozialistischen Deutschland 1933-1945 // Wissenschaft - Planung - Vertreibung: Neuordnungskonzepte und Umsiedlungspolitik im 20. Jahrhundert / Hg. Isabel Heinemann; Patrick Wagner - Stuttgart: Steiner, 2006 – 73.-92. lpp.

Michalowski, M. Piotr. Die Sammlung baltischer Kunst im Nationalmuseum Posen // Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts fuer Ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 2, 1994, S. 231-240.

Pārpuce, Rasa. Doma muzeja reorganizācija 1936. gadā // Senā Rīga: Pilsētas arheoloģija, arhitektūra un vēsture. 6. sēj. – Rīga: Apgāds Mantojums, 2009. – 289.-303. lpp.

Tā pati. Latvijas–Vācijas Paritārās komisijas darbs 1939.-1940. gadā: Latvijas kultūras vērtību sadale // Latvijas Vēsture: Jaunie un Jaunākie Laiki. – 2006. – Nr. 1. – 11.-31. lpp.

Tā pati. Vācbaltiešu izceļošana un Latvijas kultūras vērtības: Rīgas pilsētas vēsturiskais muzejs // Doma muzejs Rīgā – templis zinātnē un mākslai: Rakstu krājums / Sast. Ilona Celmiņa, Margita Romanga. – Mārburga: Herdera institūts Mārburgā, 2001. – 116.-122. lpp.

Pelkaus, Elmārs. Arhīvi neatkarīgajā Latvijā (1918-1940) // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 1. – 5.-10. lpp.

Pētersone, Pārsla. Rīgas Doma baznīcas tiesas protokolu grāmatas – vēstures avots // Latvijas Arhīvi. – 2001. – N. 4. – 19.- 38. lpp.

Pētersone, Valda. Biedrības „Melngalvju kompānija” likvidācija. 1939. gads [Dokumentu publikācija] // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – 1996. – Nr. 3. – 124.-137. lpp.

Pētersons, Rihards. Politiskie konteksti Pieminekļu valdes darbībā (1923-1940) // Māksla un politiskie konteksti: [Rakstu krājums] / Sast. Daina Lāce – Rīga: Neputns, 2006. – 93.-104. lpp.

Tas pats. Kultūras pieminekļu aizsardzība Latvijas PSR padomju okupācijas laikā 1944.–1953. gadā: Aizsardzības darba organizācija un pieminekļu saraksti // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. – 554.–575. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.)

Tas pats. Kultūras mantojuma aizsardzība Latvijas Republikā (1919–1923) // Latvijas mākslas un mākslas vēstures likteņgaitas: Rakstu krājums. – Rīga: Neputns, 2001. – 23.–33. lpp.

Romanga, Margita. Doma muzeja fotoattēlu kolekcija Herdera institūta Attēlu arhīvā // Doma muzejs Rīgā – templis zinātnei un mākslai: [Rakstu krājums] / Izd. M. Romanga, I. Celmiņa. – Mārburgā: Herdera institūts Mārburgā, 2001. – 146.–147. lpp.

Tā pati. Doma muzejs Rīgā. Muzeja dibināšanas vēsture // Doma muzejs Rīgā – templis zinātnei un mākslai: [Rakstu krājums] / Izd. M. Romanga, I. Celmiņa. – Mārburgā: Herdera institūts Mārburgā, 2001. –// Tur pat – 93.-115. lpp.

Salupere, Malle. Georg vov Krusenstjern und seine Tätigkeit im Einsatzstab Rosenberg (1941-1942) // www.aai.ee/abks/Wiewares.html (23.01.2006.)

Schlau, Wilfried. Die Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst und das Kurländische Provinzialmuseum zu Mitau // Baltische Hefte, 14. – 1968. – S. 5–107.

Schröder, Matthias. Die Umsiedlung der Deutschbalten im Kontext europäischer Zwangsmigrationen // Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte: Zwangsmigrationen in Nordosteuropa im 20. Jahrhundert. – Neue Folge Band XIV / 2005 – Lüneburg: Nordost-Institut Lüneburg, 2006. – S. 91–112.

Siliņa, Māra. Melngalvju biedrības un to kolekciju likteņi pēc otrā pasaules kara // Kultūras mantojuma likteņi politisku pārmaiņu procesos: Konferences tēzes, 2007. gads 27. novembris. – Rīga: Melngalvju nams, 2007.

Spārītis, Ojārs. Melngalvju biedrības kolekcijas // Melngalvju nams Rīgā: [Rakstu krājums] / Sast. M. Siliņa. – Rīga: SIA Rīgas nami; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 1995. – 97.–126. lpp.

Tas pats. Vācu garīgās un materiālās kultūras vērtības Latvijā // Leo Dribins, Ojārs Spārītis. Vācieši Latvijā. – Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts; Etnisko pētījumu centrs, 2000. – 86.-215. lpp.

Šimkuva, Helēna. Das deutschbaltische Kulturleben in Lettland (1918-1939) // Acta Baltica. - Bd.32.- Königstein, 1994. – S. 9–28.

Tā pati. Ieskats vācbaltiešu kultūras darbā Latvijā (1918-1939) // Latvijas Policijas Akadēmijas Raksti. – 5. sēj. – Rīga, 1998. – 59.-65.lpp.

Tā pati. Vācbaltiešu kultūrvēsturiskā mantojuma izpētes rezultāti un perspektīvas // Baltijas valstis likteņgriežos / Red. Tālav Jundzis. – Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 1998. – 421.–422. lpp.

Šnē, Andris. Latvijas Universitātes rektors profesors Augusts Tentelis // Profesors *Dr. honoris causa* Augusts Tentelis: Dzīve un darbs / Sast. Mārīte Saviča. – Rīga: LU Apgāds, 2009. – 7.-23. lpp.

Švītņš, Guntis. Mākslas dzīve Jelgavā divu okupāciju laikā 1940 – 1944 // Doma: Rakstu krājums. – 3. laidums. – 1998. – 57.-65. lpp.

Upeniece, Daiga. Frīdriha Vilhelma Brederlo personība un kolekcijas vēsture no 1862. gada līdz šodienai // Frīdriha Vilhelma Brederlo kolekcija: Izstādes katalogs / Sast. D. Upeniece. – Rīga: Neputns, 2000. – 10.–20. lpp.

Vilīte V. Rīgas Melngalvju biedrības sudrabs // Melngalvju nams Rīgā: [Rakstu krājums] / Sast. M. Siliņa.– Rīga: SIA Rīgas nami; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 1995.– 135.–150. lpp.

Volkert, Natalia. Der Kulturgutraub durch deutsche Behoerden in den waerend des Zweiten Weltkrieges besetzten Gebieten // Kulturgueter im Zweiten Weltkrieg: Verlagerung – Auffindung – Rueckfuehrung / Bearb. von Uwe Hartmann. – Magdeburg: Koordinierungsstelle fuer Kulturgutverluste, 2007. – S. 21-48. (Veroeffentlichungen der Koordinierungsstelle fuer Kulturgutverluste Magdeburg, Bd. 4)

Volkman, Hans-Erich. Von Johanness Haller zu Reinhard Wittram: Deutschbaltische Historiker und der Nationalsozialismus // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1997 (Jahrgang 45) – Heft 1. – S. 21-46.

Walczewski, Romuald. Brązowy siedmioramienny świecznik z Rygi w katedrze we Włocławku [Bronzas septiņžuburu svečturis no Rīgas Vloclavekas katedrālē] // Biuletyn Historii Sztuki. Rok XI. Nr. 3. – Warszawa: Instytut Sztuki Pan, 1978. – s. 241–244.

Walter, Holger. Rueckgabe und Rueckfuehrung – Erfahrungen einer kommunalen Verwaltung im Umgang mit kriegsbedingtem Kulturgut // Kulturgueter im Zweiten Weltkrieg: Verlagerung – Auffindung – Rueckfuehrung / Bearb. von Uwe Hartmann. – Magdeburg: Koordinierungsstelle fuer Kulturgutverluste, 2007. – S. 483-499. (Veroeffentlichungen der Koordinierungsstelle fuer Kulturgutverluste Magdeburg, Bd. 4)

Weiss, Helmut. Die historischen Gesellschaften // Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung / Hrsg. Georg von Rauch. – Köln; Wien: Böhlau, 1986. – S. 121-139.

Wörster, Peter. Herta von Ramm-Helmsing // Jahrbuch des baltischen Deutschtums. **2001.** – S. 35–40.

Tas pats. Geschichte der Dokumentensammlung des Herder-Instituts // Archivbestände zur Geschichte Est-, Liv- und Kurlands in der Dokumentensammlung des Herder-Instituts / Hrsg. C. J. Kenez, P. Wörster. – Marburg: Herder-Institut, **2000.** – S.1-20.

Zanders, Viesturs. Zinātnisko biedrību bibliotēkas Latvijā (19. - 20. gs.) un to likteņi // Latvijas Universitātes Raksti. – **2008.** – 716. sēj. (Zinātņu vēsture un muzejniecība) – 47.–62. lpp.

Tas pats. Latviskā vācieša atgriešanās // Latvijas Arhīvi. – **1995.** – Nr. 4. – 87.-90. lpp.

Zeids, Teodors. Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti. – Rīga: Zvaigzne, 1992. – 216 lpp.

Zelmenis, Gints. Kultūras pārraudzība un cenzūra Latvijā okupācijas apstākļos 1940.-1941. gadā // Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.-90. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, **2007.** – 15.-44. p. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, Nr. 21)

Tas pats. Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1934.-1940. gadā // Latvijas Vēsture. – **2006.** – Nr. 2. – 34.-44. lpp.

Tas pats. Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1918. – 1934. gadā // Latvijas Vēsture. – **2005.** – Nr. 3. – 13.-24. lpp.

Zvirgzdiņš, Kārlis. Vācbaltiešu arhīvu pārņemšana valsts glabāšanā (1935. gada rudens) // Latvijas Arhīvi. – 2009. – Nr. 3. – 52.-72. lpp.

Boguslavskij, M. M. Sovremennye pravovye voprosy vozvrascenija kulturnyh cennostej v stranu ih proizhozdenija // Gosudarstvo i pravo [Moskva]. – 1992. – c. 121-131.

4.3. Populārzinātniskas un populāras publikācijas

Dzērve Laura, Rozītis Ojārs J. Interesē Brederlo mantojums // Diena. – 2002. – 3. maijs.

Hankowska, R. Das Bistum Wlozlawek, Stadt und Basilika // *Bujak, A.* Katedra Włocławska. Włocławek Cathedral. Der Dom von Wlozlawek: Album. – Warszawa: Risikon Press, 2000. – s. 16–59.

Koch, Hans-Albrecht. Rigische Geschichte im Spiegel der Compagnie der Schwarzen Haeupter // Der Silberschatz der Copmagnie der Schwarzen Häupter aus Riga: [Katalog zu den Ausstellungen in Bremen und Bielefeld 1997] – [Bremen, Bielefeld], [1997] - S. 8-27.

Krusenstjern Georg v. Über das Sammeln und Erhalten des Baltischen Bildmaterials // Nachrichtenblatt. Heft 4, 2. Jahrgang. – 1960. – Nov. – S. 38–40.

Das Krusenstjernsche Bildarchiv // Nachrichtenblatt. Heft 4, 2. Jahrgang. – 1960. – November. – S. 37.

Kvaskova, Valda. Latvijas Valsts vēstures arhīva sadarbība ar Herdera institūtu Mārburgā // Latvijas Arhīvi. – 2007. – Nr. 3. – 178.-181. lpp.

Lamberga, Daca. Kultūra – Otrā pasaules kara upuris // Muzeju Vēstnesis. – 2006. – Nr. 1. (janvāris).

Lejiņa, Anna. Zudušo vērtību sarežģītais mājupceļš // Nedēļa. – Nr.10. – 2007. – 5. marts. – 36.-39.lp.

Meinarte Anita. Latvijas Vēstures muzejam – 130 // Izglītība un Kultūra. – 20.05.1999. – 14. lpp.

Rauch, Georg von. Oskar Angelus. Tuhande valitseja maa [Tūkstoš valdnieku zeme] (Bücherschau) // Baltische Hefte. – Jahrgang 4, Heft 3, April 1958. S. 189-190.

Spārītis, Ojārs. Vācbaltiešu kultūras vērtības Kurzemē // Kurzeme un kurzemnieki: [Rakstu krājums] – Rīga: Latvijas Enciklopēdija, 1995. – 84.–94. lpp.

Spārūde, Viesturs. Vēsturnieki cer uz Latvijas –Krievijas starpvaldību komisiju // Latvijas Avīze. – 2007. – 22. okt.

Strautiņa, Ilze. Melngalvju biedrības unikālās kolekcijas izkaisītas pasaulē // NRA (Neatkarīgā Rīta Avīze) – 2008. – 4. dec.

Strods, Heinrihs. Pētīsim mūsu muzeju vēsturi 20. gadsimtā! // Muzeju Vēstnesis. – 2007. – Nr. 3. – 4. lpp.

Upeniece, Daiga. Kerkringā altāris // Studija. – 1998. – Nr. 5. – 72.–77. lpp.

4.4. Uzziņu literatūra

Biographisches Lexikon zum Dritten Reich / Hrsg. Hermann Weiß.– Frankfurt/ M: S. Fischer, 1998.

Filaretow, Bastian. Lexikon deutschbaltischer Wissenschaftler: ein biographisch-bibliographisches Handbuch / Hrsg. von der Georg-Dehio-Gesellschaft. – Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1994. – 311 S.

Grüttner, Michael. Biographisches Lexikon zur nationalsozialistischen Wissenschaftspolitik. – Heidelberg: Synchron, 2004. – 215 S. (Studien zur Wissenschafts- und Universitätsgeschichte. Bd. 6)

Klee, Ernst. Das Kulturlexikon zum Dritten Reich: wer war was vor und nach 1945. – Frankfurt/M: S. Fischer, 2007. – 715 S.

Tas pats. Das Personenlexikon zum Dritten Reich: wer war was vor und nach 1945. – 2. Auflage. – Frankfurt/ M: S. Fischer, 2007. – 733 S.

Lexikon der deutschsprachigen literatur des Baltikums und St. Petersburgs / Hrsg. Carola L. Gottzmann, Petra Hörner. – Bd. 2. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2007.- S. [523-944].

Publikationsstelle Berlin-Dahlem. 1931-1945. Bestand R 153 / Bearbeitet von I. Eder-Stein, K. Hartisch. (Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs. Bd. 92) – Koblenz: Bundesarchiv, 2003.

Lietoto saīsinājumu saraksts

apm.	apmēram
APP	Polijas Valsts arhīvs Poznaņā (<i>Archiwum Państwowe w Poznaniu</i>)
BA-B	Vācijas Federālais arhīvs Berlīnē (<i>Bundesarchiv Berlin</i>)
DM	Doma muzejs (<i>Dommuseum</i>)
DT	Vācijas fiduciārā pārvalde (<i>Deutsche Treuhandverwaltung</i>)
DUT	Vācijas fiduciārā sabiedrība (<i>Deutsche Umsiedlungs Treuhandgesellschaft</i>)
ELG	Igaunijas Literārā biedrība (<i>Estimaa Kirjanduse Ühing, Estländische Literarische Gesellschaft</i>)
ERA	Igaunijas Valsts arhīvs Tallinā (<i>Eesti Riigiarhiv</i>)
ERR	reihsleiters A. Rozenberga operatīvais štābs (<i>Einsatzstab Reichleiter Rosenberg</i>)
Igaunijas PSR	Igaunijas Padomju Sociālistiskā Republika
KPM	Kurzemes provinces muzejs (<i>Kurländisches Provinzialmuseum</i>)
Komisija	Igaunijas – Vācijas Paritārā komisija
Krātuve	Baltvācu kultūras vērtību krātuve (<i>Sammelstelle für baltendeutsches Kulturgut</i>)
LNVM	Latvijas Nacionālā vēstures muzejs
LPSR	Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika
LR	Latvijas Republika
LVA	Latvijas Valsts arhīvs
LVVA	Latvijas Valsts vēstures arhīvs
NOFG	Ziemeļ- un Austrumvācu pētniecības biedrība (<i>Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft</i>)
NSDAP	Vācijas Nacionālsociālistiskā darba partija (<i>Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei</i>)
PAAA	Vācijas Ārlietu ministrijas Politiskais arhīvs (<i>Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes</i>)
PSRS	Padomju Sociālistisko Republiku Savienība
PuSte	Dālemas publikāciju iestāde (<i>Publikationsstelle Berlin-Dahlem</i>)
RfS	Dzimtu pētniecības iestāde (<i>Reichstelle für Sippenforschung</i>)

RKF	vācu tautības stiprināšanas reihskomisārs (<i>Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums</i>)
RKPAI	Rīgas Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcija
RVKM	Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs
Senatnes pētītāju biedrība	Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrība (<i>Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde in Riga</i>)
t.s.	tā saucamais
u.c.	un cits
UTAG	Fiduciārā izceļošanas akciju sabiedrība (<i>Umsiedlungs-Treuhand-Aktiengesellschaft</i>)
u.tml.	un tamlīdzīgi
utt.	un tā tālāk
VDA	Apvienība vācietībai ārzemēs (<i>Volksbund für das Deutschtum im Ausland</i>)
VKPAI PDC	Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrs
VoMi	Tautasvāciešu centrālais birojs (<i>Volksdeutsche Middlestelle</i>)

Publikācijas par promicijas darba tēmu

(hronoloģiski atpakaļejošā secībā)

1. Vācu izceļotāju kultūras vērtības Baltijā. 1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs // Baltijas reģiona vēsture 20. gs. 40.–80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. g. pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 6.-7.11.2007. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.) – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2009. – 376.-383. lpp. (kopsavilkums vācu val.)
2. Doma muzeja reorganizācija 1936. gadā // Senā Rīga: Pilsētas arheoloģija, arhitektūra un vēsture. 6. sēj. – Rīga: Apgāds Mantojums, 2009. – 289.-303. lpp. (kopsavilkums angļu val.)
3. Vācu izceļotāju (privātpersonu) kultūras vērtības Latvijā 1939. – 1941. gadā // Latvijas Vēsture: Jaunie un jaunākie laiki. – 2008. – Nr. 2. – 30.–37. lpp. (kopsavilkums angļu val.)
Tas pats publicēts krājumā: Vēsture: Avoti un cilvēki. Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XVIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XII. – Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2009. – 128.-137. lpp. (kopsavilkums angļu val.)
4. Latvijas valsts politika attiecībā pret kultūras vērtībām 1920. un 1930. gados // Jaunas idejas un pieejas vēstures izpētē II: Latvijas vēstures studentu otrās konferences 27.-28.10.2005 raksti / Sast. J. Keruss, I. Misāns – Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2007. – 83.-98. lpp. (kopsavilkums vācu val.)
5. Paritārās komisijas darbs 1939.–1940. gadā: Latvijas kultūras vērtību sadale // Latvijas Vēsture: Jaunie un jaunākie laiki. – 2006. – Nr. 1. – 11.–31. lpp. (kopsavilkums vācu val.)
Tas pats vācu valodā: Die Arbeit des Paritätischen Ausschusses in den Jahren 1939–1940: Die Aufteilung der lettischen Kulturgüter // Forschungen zur Baltischen Geschichte / Hrsg. M. Laur, K. Brüggemann. – Bd. 3. – 2008. – S. 164-197.
6. Vācbaltiešu izceļošana caur Latvijas ostām 1939. gadā // Latvijas Arhīvi. – 2006. – Nr. 2 – 140.–149. lpp. (kopsavilkums vācu val.)
7. Mītu atblāzmas Latvijas muzeju darbā 1930. gados // Mīti Latvijas vēsturē: [Rakstu krājums] / Sast. K. Zellis. – Rīga: Fonds *Latvijas Vēsture*, 2006. – 80.–91. lpp.
8. Rīgas Sv. Pētera baznīcas 16. gs. septiņu žuburu svečturis // Senā Rīga: Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē. 5. sēj. – Rīga: Latvijas Vēstures institūts; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 2005. – 320.–332. lpp. (kopsavilkums vācu valodā).
9. Rigaer deutschbaltisches Kulturgut im Schatten des Molotov-Ribbentrop-Paktes // Riga im Prozeß der Modernisierung: Studien zum Wandel einer Ostseemetropole im 19. und frühen 20. Jahrhundert / Hrsg. E. Mühle, N. Angermann. – Marburg: Herder-Institut, 2004. – S. 247–254.
10. Vācbaltiešu izceļošana un Latvijas kultūras vērtības: Rīgas pilsētas vēsturiskais muzejs // Doma muzejs Rīgā – templis zinātni un mākslai: Rakstu krājums / Sast. I. Celmiņa, M. Romanga. – Māburga: Herdera institūts Māburgā, 2001. – 116.–122. lpp.
Tas pats vācu valodā: Die Umsiedlung der Deutschbalten und die Kulturgüter Lettlands: Das Historische Museum der Stadt Riga // Turpat, 107.–115. lpp.

Sagatavots: Raksts „Baltijas kultūras vērtību pārvalde Poznaņā Otrajā pasaules karā pēc to sadales un izvešanas vācbaltiešu izceļošanas laikā”, iesniegts 2010. gadā gadagrāmatai „*Nordost-Archiv*”: (izdevējs „*Nordost-Institut*” Līneburgā, Vācija).

Anotācija

Promocijas darbā „Baltijas kultūras vērtību problēma vācbaltiešu izceļošanas kontekstā” pētīta nacionālsociālistiskās Vācijas organizētās vācbaltiešu pārvietošanas akcijas ietekme uz Baltijas kustamiem kultūras pieminekļiem. Darbā analizēta valsts nozīmes kultūras vērtību (arhīvu, bibliotēku un muzejisku materiālu) sadale Otrā pasaules kara laikā Latvijā un Igaunijā. Darbā dots ieskats 20. gs. 20. un 30. gadu problēmās, saistītās ar pieminekļu aizsardzību šajās Baltijas valstīs. Uzmanība pievērsta valstu politikai (īpaši Latvijas) attieksmē pret vācbaltiešu radītajām un uzkrātajām kultūras vērtībām. Tāpat pētījums apskata no Baltijas izvesto kolekciju pārvaldi Otrā pasaules kara laikā Polijas teritorijā, uz kuriem bija pārvietoti vācbaltieši.

Atslēgas vārdi: Baltija, kultūras vērtības, vācbaltiešu izceļošana, Otrais pasaules karš.

Abstract

Doctoral thesis „Problem of Baltic Cultural Valuables in the Context of the Resettlement of Baltic Germans” provides the research on the influence of Baltic Germans’ displacement organized by National Socialist Germany on the cultural valuables of Baltic. The study analyses the distribution of cultural valuables with a value of statehood heritage (archives, libraries, artworks etc.) in Latvia and Estonia during the World War II. The problems of the protection of cultural heritage in the Baltic States during the 1920s-1930s are also reviewed. The research focuses on the policies of states (particularly of Republic of Latvia) as regards to cultural valuables which were created and collected by Baltic Germans, as well as on the administration of the Baltic collections that were taken out to the territory of Poland during the World War II where Baltic Germans had been displaced.

Key-words: Baltic, Cultural Valuables, Resettlement of Baltic Germans, the World War II.